प्रबन्धप्रकाशः

(द्वितीयो भागः)

अर्थात्

शिष्टविद्वत्परिषत्सु ग्रन्थकर्त्रा प्रदत्तानां दीक्षान्तादिभाष-
णाना संग्रहात्मक, ऐतरेयपर्यालोचनेन महानिबन्धेन,
वेदादिसच्छास्त्रेभ्यः सङ्कलितया सुविचार
माधुकर्या च समुपेतो ग्रन्थ

स च

'तुलनात्मकभाषाशास्त्र', 'ऋग्वेदप्रातिशाख्यव्याख्या' प्रभृतिग्रन्थाना
निर्मात्रा, नैकप्राचीनग्रन्थाना संपादकेन, 'गवर्नमेन्ट ऑफ
इण्डिया' इत्यस्य प्रेरणया भारतीयसंविधानस्य (उत्तरार्धस्य)
संस्कृतानुवादकर्त्रा, प्रिंसिपल, गवर्नमेन्ट संस्कृत
कालेज, बनारस, सुपरिन्टेन्डेन्ट ऑफ
संस्कृत स्टडीज, यू० पी०, इत्यादिपदं
च पूर्वमधिष्ठितवता

विद्यामार्त्तण्ड (का० वि०)

डॉक्टर श्री मङ्गलदेव शास्त्री,
M A, M O L, D Phil (oxon)

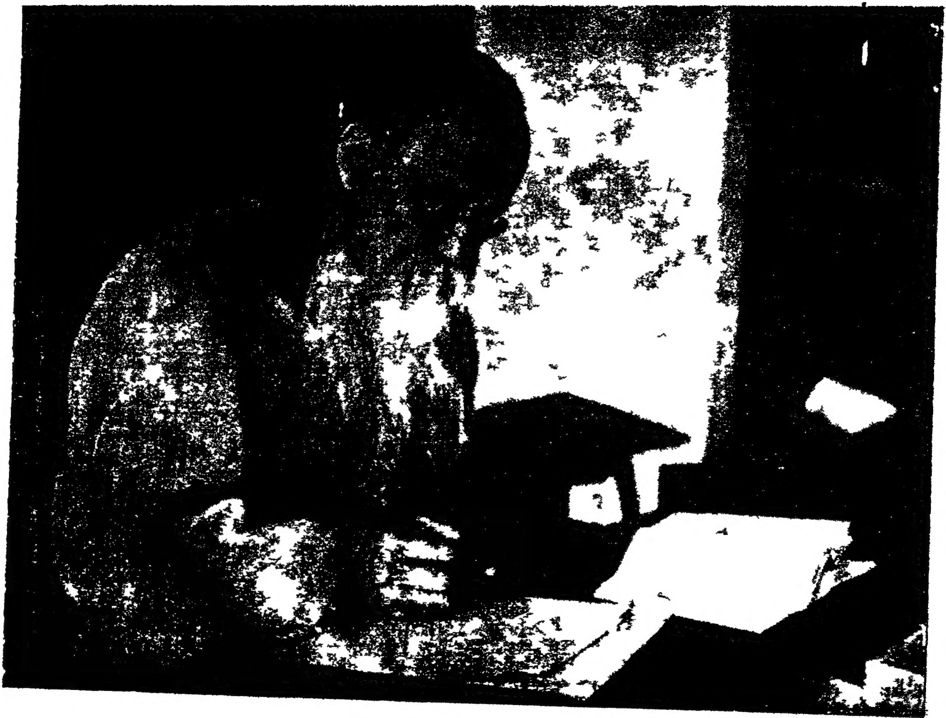
इत्येतेन विनिर्मित

२००७ वै० (सन् १९५०)

प्रथमं संस्करणम्] [मूल्यम् ३)

प्रकाशक
के० मित्रा,
इंडियन प्रेस, लिमिटेड,
प्रयाग।

मुद्रक
श्री अमलकुमार वसु,
इंडियन प्रेस, लिमिटेड,
बनारस ब्रांच।

मानवधर्मव्याख्याता आचार्य श्रीभगवान्दास
एम० ए० डी० लिट०

प्राक्कथनम्

प्रसन्नताया विषयो यत्पर शतवर्षेभ्य प्रतिकूलपरिस्थिती सहमाना स्स्कृतभाषा साम्प्रत भारतीयराष्ट्रेण भारतीयमुख्यभाषास्वेकतमत्वेन स्वीकृता भूयोऽप्यभ्युत्थानाभिमुखी दृश्यते। प्रायेण सर्वासा भारतीय-भाषाणा मातृभूता हि सा न केवल भारतीयसस्कृतेर्निर्वाहिकैव, किन्तु तस्या उद्‌गमस्थानमपि । लोककल्याणभावनाभिरापूर्णं तस्या वेदो पनिषदादि वाङ्मय नून समस्तस्य जगतोऽमूल्या सपत्ति । ततश्च सस्कृतभाषाया अभ्युदयो भारतीयभाषाणा सपोषणार्थम्, भारतीय-सस्कृते सरक्षणार्थम्, अखिलस्य जगत कल्याणसाधनसपत्त्यै चापेक्ष्यते।

स एष सस्कृतज्ञानामतर्कितोपनत शुभावसर । ते हि प्रचीनकाले राष्ट्रियजीवनस्य विभिन्नविभागेषु नेतार आसन्। भूयोऽपि तैस्तत्पद मात्मनो देशस्य च हितसपादनहेतोरासादनीयम् । तदर्थं च तैरवश्य सतत परिवर्तनशीलाया लोकावस्थिते सम्यक् परिचय, प्रगतिशील पद्धति चानुरुध्य सुविस्तृतस्य सस्कृतवाङ्मयस्यानुशीलनमपेक्ष्यते। तदे-तादृशमेवोद्‌देश्यमपेक्ष्य निमितोऽय ग्रन्थ सर्वथा प्राप्तावसर एव।

समस्तेऽपि भारते सस्कृतमहाविद्यालयेषु मूर्धन्य पद भजमानस्य काशिकराजकीयसस्कृतमहाविद्यालयस्य चिराय आचार्यपदमधिष्ठितवता अस्मत्प्रियशिष्येण श्रीमङ्गलदेवशास्त्रिणा सस्कृतभाषाया अभिवृद्ध्यै सस्कृतज्ञेषु च प्रगतिशीलभावनानां प्रोद्बोधनार्थं यत्सुमहत् प्रयतित तत्कस्याविदितम् । उत्तरप्रदेशशासनाधीन विशिष्टपदाधिकारिरूपेण तेन तस्यैव महाविद्यालयस्य सस्कृतविश्वविद्यालयत्वेन विकासार्थमुप-निबद्धा योजनापि खलु सस्कृतभाषाया समुन्नत्यै तेनानवरत क्रियमा णस्य प्रयत्नस्यैवापर निदर्शनम्।

तेनैव आचार्यश्रीमङ्गलदेवशास्त्रिणा, प्रगतेर्भावनाया जागर्तिरेव संस्कृतज्ञानां साम्प्रतिकी मुख्यावश्यकतेत्यनुभवता, स्वोपज्ञमनोरमपद्धत्या सोपपत्ति च सरससरलैर्मञ्जुभिश्च पदैर्गूढगभीरविषयान् प्रतिपादयता, प्रगतिशीलविचारपरम्पराभिः परिपूर्णो भव्यैर्भावैर्विभूषितो भारतीयताभावनाभावितश्च ग्रन्थोऽयं विनिर्मितः ।

अत्र हि प्राधान्येन संस्कृतज्ञानां हितेन संबद्धान् "अभिनवभारते संस्कृतज्ञानां स्थानम्", "भारतीयसंस्कृतेः स्वरूपम्", "देववाण्या अवनतिरस्माकं कर्तव्यं च", "आर्यधर्मस्य संदेशः" इत्यादिविषयान्, प्राचीनसंस्कृतवाङ्मयेन च संबद्धान् "वेदा अभिनवभारतं च", "भगवद्गीताया स्वरूपमुपयोगश्च", "गीताया कर्मणो यज्ञस्य च स्वरूपम्" इत्यादिविषयानधिकृत्य तत्तद्विशिष्टावसरेषु ग्रन्थकृता प्रदत्तानां भाषणानां संग्रहः । तत्परिशिष्टरूपेण च ऐतरेयब्राह्मणमाश्रित्य प्रपञ्चितम् "ऐतरेयब्राह्मणे आचारविचाराः" नाम ऐतरेयब्राह्मणपर्यालोचनं, वेदादिसच्छास्त्रेभ्यः संकलिता विचारगभीरा हृदयंगमाश्च सदर्भाः सूक्तयश्च नूनं ग्रन्थस्यास्त्युपयोगितां संपादयन्ति ।

स एष संस्कृतभाषायामिदंप्रथमत्वेन कृतो यत्नः संस्कृतज्ञानामवश्यमभिनन्दनीयो भविष्यतीति मे विश्वासः । तदस्य विषये

देववाण्याः समुत्कर्षं भावयंस्तद्विदां तथा ।
ग्रन्थ एष चिरं भूयाद्विदुषां हर्षवर्धनः ॥

इत्येव मदीयं शुभाशंसनम् ।

शान्तिसदनम्,
काशी

(डा०) भगवान्दासः
२५—११—१९५० ई०
सौर ६ मार्गशीर्ष, २००७ वि०

भूमिका

१६३० तम खिस्ताब्दे प्रथमवार मुद्रितस्य प्रबन्धप्रकाशस्य साम्प्रत यावदष्टौ संस्करणानि जातानीति नून तस्य छात्रजनोपकारित्वेन सह लोकप्रियतामपि प्रकटीकरोति। पर क्रमशस्तस्य कलेवरस्य वृद्ध्या, नूतनत्वेन सनिवेशिताना सनिवेशितुमभिप्रेताना वा नैकप्रबन्धाना प्रायेण सामान्यछात्राणामनुपयोगित्वेन च तस्य द्वितीयभागस्य प्रकाशन चिरायावश्यकमभूत्, यस्मिन् हि, न केवल प्रौढछात्राणामेव, किन्तु अन्येषामपि सस्कृतज्ञाना विदुषा पुरो महत्त्वयुक्ताना विशेषतश्च सस्कृतज्ञैः सबद्धाना प्रश्नाना विषये तत्समाधानपरा विचारा उपस्थाप्येरन्।

नैतत्तिरोहित विपश्चिता यत्र केवल भारतीयेतिहास एव, किन्तु समस्त-पृथ्व्या अपीतिहासे, नूनमभूतपूर्वैव परिस्थिति समुपस्थिता जगति साम्प्रतम्। तद्वशादेव नूतना नूतना समस्या, व्यक्तिगतजीवनेन राष्ट्रगत-जीवनेन च सबद्धा, अनवरत समुदीयमाना सद्य समाधानमपेक्षन्ते। तासा च नूतनतया प्रायेण तत्तत्परिस्थितिपरामर्शिन्या नूतनदृष्ट्यैव विवेचनमावश्यक भवति। वर्तमानजगत इङ्गिलशादिभाषाणा नूतनोत्कृष्ट-साहित्यस्यैतदेव खलु प्रधान वैशिष्ट्य यत्तद् विभिन्नक्षेत्रेषु तत्तत्परिस्थिति-वशात्प्रत्यहमुत्पद्यमानाना नानाविधसमस्याना विचारपुरस्सर समाधान विवेचकाना पुरो निदधाति। सुप्रसिद्धाना पत्रिकाणा तत्तद्विश्वविद्याल-यीयदीक्षान्तभाषणाना चैतद्दृष्ट्यैव महत्त्वमित्यपि नाविदित विदुषाम्।

संस्कृतभाषायामपि संप्रति तादृशस्य साहित्यस्यावश्यकता केन संस्कृतज्ञेन नानुभूयते।

किञ्च, कस्यैतदविदितं यल्लोकप्रगतिर्हि स्वभावत एव नदीव सततमग्रगामिनी न जातु एकावस्थायामेव संतिष्ठते। अद्यत्वे पुनः सा प्रगतिः काष्ठामतिक्रम्य वर्तते। अत एव साम्प्रतं मनुष्यस्य प्रात्यहिकजीवनचर्यायां साधनेषु प्रकारेषु चापि सर्वथा नूतनतैव प्रतीयते, मानवजातीनां च पारस्परिकव्यवहारा विचाराश्च आमूलतो रूपान्तरमिवापद्यमाना दृष्टिपथमायान्ति। सत्यप्येवं किञ्चिदाश्चर्यकरमिवैतद् यत्संस्कृतज्ञेषु अद्यापि सामयिकप्रगतेरुपेक्षाया भावनैव प्रायो लब्धपदा विद्यते। एतादृश्यामवस्थायाम् "कृधी न ऊर्ध्वाञ्चरथाय जीवसे" (ऋ० १।३६।१४), "भूत्यै जागरणमभूत्यै स्वपनम्" (यजु० ३०।१७), "इन्द्र इच्चरतः सखा" तथा "चरन्वै मधु विन्दति" (ऐ० ब्रा० ७।१५) इत्याद्यनुसारं प्रगतेर्भावनाया जागर्तिरेव संस्कृतज्ञानां साम्प्रतिकी मुख्यावश्यकतेति प्रतिभाति।

तदेवावधैरेवोद्देश्यैस्तत्तद्विशिष्टावसरेषु प्रदत्तानामस्माकं भाषणानामेष संग्रहो विज्ञानां संस्कृतज्ञानां पुरः समुपस्थाप्यते। संग्रहस्यान्ते च संयोजितौ ऐतरेयपर्यालोचनं नाम महानिबन्धः, सुविस्तृतप्राचीनसंस्कृतवाङ्मयात् प्रायेण पूर्वोक्तदृष्ट्यैव संकलिता कापि सुविचारमाधुकरी च नूनं ग्रन्थस्योपयोगिताया उपादेयतायाश्च प्रकर्षाय भविष्यतः।

सोऽयं संस्कृतभाषायामिदंप्रथमत्वेनैव कृतः समुद्यमः संस्कृतज्ञानां प्रेमभाजनं भवेदिति नो विश्वासः। किं बहुना,

भद्रा सन्तु प्रशस्तयो
भद्रा वाचो वचोविद ।
जागृयाम पुरोहिता ॥

भारतीयसस्कृतिसस्थानम्,
इग्लिशिया लाइन,
बनारस कैंट ।
शरत्पूर्णिमा, २००७
(२५।१०।१९५०)

मङ्गलदेव शास्त्री
(मेधातिथि)

शुद्धाशुद्धसूची

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
८	१४	द्रोपद्या	द्रौपद्या
९	१३	बलपूर्वक	बलात्कारेण
४३	९	सस्कुत	सस्कृत
४६	३	पादने	पादनेन
५०	८	एकतम	एकतमत्
५२	१६	पूर्णान्	पूर्णानि
५४	२	आवश्यकी	(।) आवश्यिका
६६	५	प्रत्येकस्य	प्रत्येकं
७२	२,५	प्रत्येको	प्रत्येक
"	१२	तेषा	तस्य
७४	४	पश्चात्य	पाश्चात्य
७५	११	प्रत्येकस्य	प्रत्येक
"	१२	प्रत्येकस्या	"
७८	११	ऐन्द्रियकाण।	ऐन्द्रियिकाणा।
८१	१५	शारीरिकमा	शारीरिकी
		नसिकादि	मानसिक्यादि-
८२	१२	-याश्चा	याश्च
८३	४	अपेक्षया	अपेक्षया

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
८३	६	सफला-	सफल
८४	११	आवश्यकी	(१) आवशियका
८६	१३	आर्थिक	आथिकी
		धार्मिकाद्या	धार्मिक्याद्या-
८८	१६	सत्यपि	सत्यामपि
९१	६	उच्छ्लसद्	उच्छ्लवसद्
९८	१७	अपि न	अपि स
१०४	१८	'अखिल	कनकचा नगरे 'अखिल'
१०६	४	सशयात्मिक-	सशयात्मक
१०८	७	मनुष्येसु	-मनुष्येषु
१२०	१८	शनै	शनै
१२५	१०	कृतो	कृत
१२८	१,१४	प्रत्येकस्य	प्रत्येक
"	३	गीयाया	गीताया
"	११	-बौद्धिक	बौद्ध
१३१	१६	यजन्त	-यंजत्रा
१३६	१३	वाङ्मय	वाङ्मय-
१४१	२	निदष्टि	-निर्दिष्ट
"	८	प्र	प्रा-
"	१६	सरस्वती	सारस्वती

पृष्ठम्	पङ्क्ति	अशुद्धम्	शुद्धम्
१४३	११	-ष्यति	ष्यति
१४७	६	-सग्राह्य-	सग्रह्य-
१४८	१२	दीय	-दीप
१५०	६	द्ध-	-द्ध्
१५२	२०	एवाद्य	एव
१५६	१७	शर्म	शर्म
१६८	१५	त्येर्थ	त्यर्थ
१८६	४	शयक्ते	शक्यते
१८६	४	वचा	वच
२०७	६	बीमाय	बीभाय
२३४	२०	इष्कु	इष्कृ
२४५	१६	भजा	भज
२४६	१६	ब्राह्मण	ब्रह्माण
२६६	२१	यमयेष	यमयत्येष
२७०	१४	-यीया	-नीया
२७६	१६	भ्मो	भो

विषय-सूची

भूमिका

शुद्धाशुद्धसूची

प्रबन्धाः		पृष्ठतः
१	अभिनवभारते संस्कृतज्ञानां स्थानम्	१
	(उत्कलसंस्कृतपरिषद् उपाधिवितरणोत्सवावसरे दीक्षान्त भाषणम्)	
	भारतीयसंस्कृतिः	४
	भारतीयसंस्कृतेः स्वरूपम्	५
	भारतीयसंस्कृतेः स्थानमद्यतनीये जगति	९
	साम्प्रतिका भारतीयविश्वविद्यालया	१२
	भारतीयसंस्कृतेः समुद्धारः	१४
	संस्कृतज्ञानां विशेषावसरः कर्तव्यं च	१६
	आत्मपरीक्षणं लोकप्रगतेर्ज्ञानं च	१७
	पाठ्यपद्धतेः परिष्कारः	२१
२	देववाण्या अवनतिरस्माकं कर्तव्यं च	३७
	(मथुरापुर्यां संयुक्तप्रान्तीयसंस्कृतच्छात्रसंमेलनस्य द्वितीयाधिवेशने सभाध्यक्षस्य ग्रन्थकर्तुरभिभाषणम्)	
	देववाण्याः प्राचीनकाले समुन्नतिः	३९

प्रबन्धाः	पृष्ठत
देववाण्या अद्यत्वेऽवनति	४३
देववाण्या अवनते कारणानि	४४
लोकप्रगतेर्लोकावस्थितेश्चोपेक्षा	४५
भारतीयमौलिकसंस्कृतेरपरिज्ञानम्	५०
वस्तुतत्त्वज्ञानस्योपेक्षा	५२
अस्माक कर्तव्यम्	५६
३ आर्यधर्मस्य सदेशः	६२
(गुरुकुलवृन्दावनविश्वविद्यालयीयमहोत्सवावसरे दीक्षान्त-भाषणम्)	
आशावादो निराशावादश्च	६३
प्रगतिवादो रूढिवादश्च	६६
मानवतायाः समानो गौरव च	७०
४ शिक्षायामादर्शभावना	७५
('किरठल' स्थार्यमहाविद्यालयस्य 'रजतजयन्ती'—महोत्सवावसरे शिक्षासम्मेलनेऽध्यक्षस्य ग्रन्थकर्तुरभिभाषणम्)	
शिक्षाया प्रधानमुद्देश्यम्	७६
शिक्षाया सामाजिकी दृष्टि	७८
शिक्षाया वैयक्तिकी दृष्टि	८०
जनताया शिक्षायामाश्रमाणा स्थानम्	८३
५ वेदा अभिनवभारत च	९१
(गुरुकुल कागड़ी विश्वविद्यालयीयमहोत्सवस्य सरस्वतीसम्मेलनाधिवेशने सभाध्यक्षस्य ग्रन्थकर्तुरभिभाषणम्)	

प्रबन्धाः पृष्ठत

६ भगवद्गीताया स्वरूपम् १०४
(कलकत्तानगरे 'अखिलभारतीय आर्य (हिंदू) धर्म सेवासंघ' स्याश्रयेण प्रवृत्ते 'गीताजयन्ती' महोत्सवे सभापतेर्ग्रन्थकर्तु-रभिभाषणम्)

गीताया कर्मणो यज्ञस्य च स्वरूपम् ११८
गीताया भक्ति १२४
आत्मपरीक्षणमन्तरवेक्षण वा १२७
गीताया आशावाद १२६

७ काशिकराजकीयसंस्कृतमहाविद्यालयस्य अनुसन्धान मन्दिर प्रारम्भोत्सवे ग्रन्थकर्तुर्भाषणम् १३३

८ श्रुतिविमर्श (=ऐतरेयब्राह्मण आचारविचारा, अथवा, ऐतरेयपर्यालोचनम्) १५०

(१) विद्याया विदुषा च प्रशसा १५३
(२) वाङ्मनसयो प्रशसा १५४
(३) प्रत्यक्षस्य माहात्म्यम् १५९
(४) परस्पर सद्भावस्य प्रशसा १६०
(५) स्वकर्तव्यपालनस्य, समुन्नतेराशाया, श्रमस्य च महिमा १६१
(६) सत्यभाषणादिसदाचारस्य श्रेयसा च प्रशसा, पाप्मनो निन्दा च १६५
(७) सपत्तेर्महत्त्व दारिद्र्यस्य च निन्दा १६७

प्रबन्धा	पृष्ठत
(८) पुत्रस्य महिमा गार्हस्थ्यजीवनं च	१७०
(९) दानमातिथ्यं च	१७४
(१०) राजनीतिः	१७६
(११) लौकिका दृष्टान्ता	१८१
(१२) यज्ञस्य महिमा स्वरूपं च तथार्त्विज्यम्	१८५
(१३) देवाना सामान्येन, तत्तद्देवाना, पितृणा गन्धर्वादीना च वर्णनम्	१९७
(१४) अग्न्यादिपदार्थविज्ञानम्	२१४
(१५) मनुष्यस्य पश्वादेश्च स्वभावादि-वर्णनम्	२२४
९ समावर्तनसत्रपद्धति	२८२

सुविचार-माधुकरी	२३९
ऋग्वेदसंहितायाः	२४०
शुक्लयजुर्वेदसंहितायाः	२४५
सामवेदसंहितायाः	२४७
अथर्ववेदसंहितायाः	२४८
शतपथब्राह्मणात्	२५२
ऐतरेयब्राह्मणात्	२५३
गोपथब्राह्मणात्	२५४

सुविचारमाधुकरी	पृष्ठतः
ईशावास्याद्युपनिषद्भ्य	२५६
निरुक्तात्	२६९
पातञ्जलमहाभाष्यात्	२७१
वाल्मीकिरामायणात्	२७३
महाभारतात (विदुरनीते)	२८१
कौटिलीयादर्थशास्त्रात	२९०
चाणक्यसूत्रेभ्य	२९३
मनुस्मृते	३००
चरकसहिताया	३०३
प्राज्ञगीताया	३०५
धम्मपदात्	३१२
मुद्रणात्रुटिनिर्देश	३१७
ग्रन्थकर्त्रा प्रणीताना सपादिताना वा ग्रन्थाना परिचयः	३२५

—

(पृ० १३३)

डाक्टर मङ्गलदेव शास्त्री,
प्रिंसिपल, गवर्नमेंट संस्कृत कालेज, बनारस
१९३७–१९४८

प्रबन्धप्रकाशः

ॐ

अहं राष्ट्री सगमनी वसूना
चिकितुषी प्रथमा यज्ञियानाम् ।
ता मा देवा व्यदधु पुरुत्रा
भूरिस्थात्रां भूर्यावेशयन्तीम् ॥
अहमेव स्वयमिदं वदामि
जुष्टं देवेभिरुत मानुषेभि ।
यं कामये तं तमुग्रं कृणोमि
तं ब्रह्माणं तमृषिं तं सुमेधाम् ॥
(ऋग्० १०।१२५।३,५)

अभिनवभारते संस्कृतज्ञानां स्थानम्[१]

माननीया सभापतिमहोदया विद्वद्वर्याश्च,

परमिदं सौभाग्यं यदहमद्य भगवतोऽनाथनाथस्य जगन्नाथस्यावासभूम्या पुण्यपुर्यां पुर्यामिह सुप्रथितख्यातेरेतस्या परिषद उपाधिवितरणोत्सवावसरे स्नातकानभिलक्ष्य दीक्षान्तभाषणं विधातुं तत्रभवता भवता समक्षमुपस्थितोऽस्मि ।

१—३ ।२। १९५० ईस्वीतिथावुत्कलसंस्कृतपरिषद उपाधिवितरणोत्सवावसरे ग्रन्थकर्तुर्दीक्षान्तभाषणम् ।

भव्याः,

नूनमभूतपूर्वोऽय समयो भारतवर्षस्य दैर्घकालिक इतिहासे। सत्य सुप्रभाता रजनी। चिरकालिकपारवश्यमहातमिस्रातमोऽपगमे भारतीयगगनमण्डले उदयाभिमुखभारताभ्युदयभास्वतो नूतननूतनाशाकिरणोद्भासि दिव्य प्राभातिक ज्योतिर्विशालमाशाचक्रवालमाभासयन्नो मानसकलिका प्रबोधयदिवावलोक्यते। अस्मिन्हि शोभने समये प्रकृतिदेव्या क्रोडे क्रीडतामाद्यानामृषीणाम् "एषा दिवो दुहिता प्रत्यदर्शि ज्योतिर्वसाना समना पुरस्तात्" (ऋग्० १।१२४।३) इत्याद्युषस्य श्रुतिगानमिव भारतीयानामस्माक सोल्लासमनसा सहसेव मुखान्निःसरति—

सुप्रभात विजयता धियो यत्पुष्टिवर्धनम्।
पथ सत्यस्य सातये॥

तदेतेन मनोऽभिरामेणाभिनवजीवनदायिना समयेनाभिनवतामापन्न इव भारते

"ता प्रत्नवन्नव्यसीर्नूनमस्मे रेवदुच्छन्तु सुदिना उषास"

(ऋग्० १।१२४।९)

इत्यनुसार प्रत्नवद्भूयोऽपि भारतीयसंस्कृते प्रजागर स्यादित्यभिप्रायेण 'भारत भारती भारतीयसस्कृति' इति श्रुतिमधुरो रव सर्वत श्रुतिपथमापतति।

न केवलमस्मद्देशस्य विभिन्नक्षेत्रेषु कार्यधुर वहन्तो नेतार एव तत्तन्मञ्चेभ्यो भारतीयसस्कृतेगुणगानपरा अनवरतमद्यत्वे

श्रूयन्ते, किन्तु हिन्दुमहासभा राष्ट्रियस्वयसेवकसघ-अखिल-भारतीयसस्कृतिसमेलनप्रभृतिसस्था अपि तथैव खलु तन्महिम वर्णनया मुखरा दृश्यन्ते। कि बहुना, भारतवर्षस्य तु का वार्ता, भारताद्बहिरपि अमेरिका-रूस फिन्लैण्ड-नारवेप्रभृतिसुदूरदेशदेशान्तरेष्वपि भारतीयसस्कृतेरध्ययनाध्यापनविषयिणी महती अश्रुतचरी रुचिविदुषा नानाविश्वविद्यालयाना च क्रमश प्रवधमानाहरह सवादपत्रेभ्य प्रतीयते।

तत्र केय ननु भारतीयसस्कृति, कि तस्या स्वरूपम्, कीदृश च तस्या स्थानमद्यतनीये जगतीति स्वाभाविकी जिज्ञासा समुदेति नो मनसु। सर्व एष विचार खलु सस्कृतिसामान्यस्वरूपाव धारणसापेक्ष इति सस्कृतिसामान्यमेव तावत्सक्षेपेण विचार्यते।

तत्र सस्कृतिस्तावत्केति जिज्ञासाया कस्यापि देशस्य समाजस्य वा विभिन्नजीवनव्यापारेषु सामाजिकसबन्धेषु वा मानवीयत्व दृष्ट्या प्रेरणाप्रदाना तत्तदादर्शाना समष्टिरेव सस्कृतिरित्येवार्थे प्रमितित्वेन वक्तव्य। वस्तुतस्तस्यामेव सर्वस्यापि सामाजिक जीवनस्योत्कर्ष पर्यवस्यति। तयैव तुलया विभिन्नसभ्यतानामुत्कर्षापकर्षौ मीयेते। कि बहुना, सस्कृतिरेव वस्तुत "सेतुर्विधृतिरेषा लोकानामसभेदाय" (छान्दोग्योपनिषदि ८।४।१) इत्येव वर्णयितु शक्यते। अत एव च सर्वेषा धर्माणा सम्प्रदायानामाचाराणा च परस्पर समन्वय सस्कृतेरेवाधारेण कर्तु शक्यते।

भारतीयसंस्कृति

उपर्युक्तदृष्ट्यैव भारतीयसंस्कृतेरपि गुणगानमद्यत्वेऽभित श्रूयते। इयं हि भारतीयसभ्यताया अन्तरात्मा, सर्वेषां भारतीयधर्माणां संप्रदायानां चाधारः। आपाततः परस्परं विरुद्धत्वेन प्रतीयमानेष्वपि शैवशाक्तवैष्णवजैनबौद्धादिसंप्रदायेषु परस्परं य आन्तरः संबन्धस्तस्य मूलं तेष्वेकसूत्ररूपेण ओतप्रोता भारतीया संस्कृतिरेव। "स यथा सर्वासामपां समुद्र एकायनम्" (बृहदारण्यकोपनिषदि २।४।११) एवं सर्वेषां भारतीयसंप्रदायानां भारतीयसंस्कृतिरेकायनम्।

भारतीयसंस्कृतेस्तत्तत्संप्रदायानां च परस्परं पोष्यपोषकभावरूपः संबन्धः। एकतः सा तानाप्याययति, अपरतस्ते तां पोषयन्ति। अत एव "इदं सत्यं सर्वेषां भूतानां मध्वस्य सत्यस्य सर्वाणि भूतानि मधु" (बृह० उप० २।५।१२) इति श्रुतिमनु "इयं भारतीयसंस्कृतिः सर्वेषां भारतीयसंप्रदायानां मध्वस्याः संस्कृतेः सर्वे संप्रदाया मधु" इदमपि सुतरां वक्तुं शक्यते।

इयं हि यद्यपि तत्तत्संप्रदायेषु व्याप्ता, तथापि न तैरस्याः स्वरूपं परिसमाप्यते। किञ्च, तत्तत्कालभेदेन तत्तदवस्थितिभेदेन च भिन्नापि, गङ्गाया धारेव सततं प्रगतिशीलापि, सा एकसूत्ररूपेण वर्तमाना स्वस्या एकात्मतां पवित्रतां च न जहाति। अत एव भारतवर्षे चिराय प्ररूढासु, अस्माकं दास्यकाले च सुतरां प्रवृद्धासु, अनुदारसांप्रदायिकभावनासु विद्यमानास्वपि, तत्त्वविदो

विचारशीला विद्वांस "परोक्षप्रिया हि देवा प्रत्यक्षद्विष" इति श्रुतेरादेशमनुसरन्त इव तेषु तेषु सम्प्रदायेषु व्यापिन्या एकस्या भारतीयसंस्कृत्या भावनयैव भावितचित्ता उदारहृदया सर्वत्र समदृष्टयो न कुत्रापि सम्प्रदाये पक्षपातिनो भवन्ति, न चान्यायेन व्यवहरन्ति।

भारतीयसंस्कृतेः स्वरूपम्

तस्या एतस्या आसेतुहिमालयम् 'आ समुद्रात्तु वै पूर्वादा समुद्रात्तु पश्चिमात्" (मनु० २।२२) परःशतेषु सम्प्रदायेषु प्रविभक्ताया, परःसहस्रेभ्यश्च वर्षेभ्यो लोकोत्तरप्रतिभानवद्भिराचार्यैर्महात्मभिश्च जगद्धितसम्पादनकामनयैवाभिवृद्धिं नीताया, साम्प्रतं च चतुर्दिशम् "इन्द्राग्नी ता हवामहे" (ऋग्० १।२१।३), "सवितारमुपह्वये" (ऋग्० १।२२।५) इत्याद्यनुसारं देवतारूपेण समाहूयमानाया भारतीयसंस्कृतेः किं स्वरूपं किं वा वैशिष्ट्यमिति महति प्रश्ने समासत एव तत्समाधानमिह प्रदर्श्यते।

भारतीयसंस्कृतेः स्वरूपावधारणप्रसङ्गे प्रथमं पदमवगाहते **आध्यात्मिकी भावना**। एषा हि तस्या अधिष्ठानं हृदयमात्मैव वा। तिलेषु तैलमिव, पुष्पे सुगन्ध इव, क्षीर आज्यमिव, प्राणिषु प्राणा इव, शरीरे रक्तमिव वा इयं हि तस्याः सर्वं स्वरूपमभिव्याप्य तिष्ठति। मणिमालाया मेरुमभितो मणिगणा इव आध्यात्मिकीं भावनामभितस्तस्या अन्ये गुणा अभिवर्तन्ते। सैव तत्सूत्रं येन वै भारतीयसंस्कृतेः सर्वाण्यन्यानि रूपाणि

सहब्धानि भवन्ति। एषैव तानि सर्वाणि यमयति। सब्राह्मणोपनिषत्का वेदा, स्मृतय, पुराणानि, बौद्धाना जैनाना वागमा, महात्मना वचासि, अन्यद्वा भारतीय वाङ्मय सर्वमप्याध्यात्मिक्या भावनया साक्षादसाक्षाद्वा ओतप्रोतम्। असख्याना भारतीयमहात्मना मुनीना साधूना च जीवनान्यस्या एव निदर्शनानि।

कीदृग्रूपा पुनरियमाध्यात्मिकी भावनेति चेत्, 'परोक्षप्रिया हि देवा प्रत्यक्षद्विष", "कश्चिद्धीर प्रत्यगात्मानमैक्षदावृत्तचक्षुरमृतत्वमिच्छन्" (कठोपनिषदि २।१।१), "श्रेयो हि धीरोऽभि प्रेयसो वृणीते प्रेयो मन्दो योगक्षेमाद् वृणीते" (कठो० १।२।२), "पञ्ञापासादमारुय्ह असोको सोकिनि पजं। पब्बतट्ठो व भुम्मट्ठे धीरो बाले अवेक्खति॥" (धम्मपद २।८) इत्यादिश्रुतिस्मृत्यनुसार सतत ससरणशीले क्षणपरिणामिनि ससारे आपातरम्या पर्यन्तपरितापिनीमैन्द्रियका तात्कालिकी च प्रवृत्ति विहाय यत्किंचित्स्वभाववतोऽप्यात्मन कल्याणकामनया धीरधीभिरेवावलम्बनीया अन्तर्वृत्तिरूपा दीर्घदृष्टिरेव सेत्येव वक्तु शक्यते। सा चैषा आध्यात्मिकी भावना समाना सर्वेष्वपि भारतीयसम्प्रदायेषु। अन्यत्सर्वमधस्ताद् वर्णित भारतीयसस्कृते स्वरूप वस्तुतोऽस्या एव विस्तरो व्याख्यान वा।

आध्यात्मिकीं भावनामनु समायाति **पारलौकिकी भावना**। आपातरम्ये पर्यन्तपरितापिनि ऐन्द्रियके जीवनेऽनास्था, आत्मन

कल्याणकामना च स्वत एव 'अयमेव लोको न पर' इति भावनाया विरोधिन्या पारलौकिकभावनायामेव विश्रान्ति लभेते। ता विना को नु क्षणस्थायिनि सतत ससरणशील इह जीवने शान्तिभाग् भवेत्। एतयैव प्रेरिता भारतीया वीरा रमण्यश्च स्वधर्मस्य स्वदेशस्य च रक्षार्थ हसन्त एव सर्वस्व प्राणानपि चोत्सृजन्तो भारतीयेतिहासे दृश्यन्ते। सा चैषा पारलौकिकी भावनापि सतत मस्मान् कर्तव्यपालनाय प्रोत्साहयन्ती अमूल्य रत्नमिव भारतीय-सस्कृते।

कर्तव्यपक्षेऽपि वर्णनातीतमेव भारतीयसस्कृते स्वरूपम्। तत्र **आत्मसयम**स्तावत्प्रथम पदमधितिष्ठति। नानाविधव्रतोपवा-सादिबहुलेन तत्तत्साम्प्रदायिकाचारेण, कृच्छ्रातिकृच्छ्रचान्द्रा यणादिविधानेन च आत्मसयमस्यैव भारतीयसस्कृता-वनन्यसदृश महत्त्वमाख्यायते। पुरुषार्थचतुष्टयसाधकेषु चतुर्ष्वाश्रमेषु यद् ब्रह्मचर्यस्यानन्यसाधारण प्रमुख स्थान तदपि भारतीयसस्कृतावात्मसयमस्यैव वैशिष्ट्य प्रख्यापयति। नैतदहेतुक यत्पृथिव्या विभिन्नसभ्यतासु केवल भारतीयसस्कृतावेव ब्रह्मचर्यस्य एकतमाश्रमत्वेन स्थापना तस्या-द्वितीयमहत्त्ववर्णन च दरीदृश्यते। कस्याविदित यद् भीष्म-पितामहसदृशादर्शब्रह्मचारिणा जन्मभूमिरपि भारतमेव।

आध्यात्मिकभावनावारिणा सिक्तायामेव भूमौ पुनरस्यात्म-संयमस्य सभव इति न व्याख्यामपेक्षते। वस्तुतस्तु यमनियमा-

दीनि सर्वाण्यपि बाह्याभ्यन्तरशुचितासाधनानि आत्मसंयमस्यैव प्रपञ्चः ।

आत्मसंयमादनन्तरं तस्यैव सद्विलास इव भारतीयसंस्कृतेरपरं वैशिष्ट्यं **मातृशक्तेः समानं** नाम । भारतीयसंस्कृतेरसाधारणं माहात्म्यमेतत्कृतमेव । विश्वप्रपञ्चस्य मूलकारणभूतामाद्यां महाशक्तिं "या देवी सर्वभूतेषु मातृरूपेण संस्थिता" (दुर्गासप्तश० ५।७१) इत्येवं मातृरूपेण चिरात्संभावयन्त्या, "तव देवि भेदाः स्त्रियः समस्ताः" (दुर्गा० ११।६) इत्येवं च तां निध्यायन्त्या भारतीयसंस्कृत्या मातृशक्तेर्विशेषतः समानं स्वाभाविकं एव । परं नियतमेतद्वैशिष्ट्यमखिलेऽपि संसारेऽसाधारणम् । "मातृवत्परदारेषु" इति नीतिकृद्भिरभ्युपगतः सिद्धान्तो व्यवहारेऽपि परस्त्रीषु परदारिकासु च मातः ! भगिनि ! पुत्रि ! इत्यादिशब्दान् प्रयुञ्जानैर्वस्तुतः परिपाल्यते भारते पामरैरपि जनैः । किं बहुना, विशेषतो भगवत्याः सीताया देव्या द्रौपद्याश्चापमानपरिमार्जनार्थं प्रवृत्तयोर्रामायणमहाभारतयोर्निर्माणमपि उपर्युक्तसिद्धान्तनिदर्शनार्थमेव जातमिति मन्ये । ततश्च स्त्रीजातेः समानभावनाप्यस्माकं भारतीयसंस्कृतेरवर्णनीयं वैशिष्ट्यमिति निर्विवादम् ।

परस्परं विचारसहिष्णुतापि अपरं वर्णनार्हं वैशिष्ट्यं भारतीयसंस्कृतेः । सामाजिकाचारेष्वपेक्षितेऽपि प्रायेण व्यक्तीनां साम्ये, विचारविषये सर्वेषां स्वातन्त्र्यं चिरादेवाभिमतमासीद् भारतीयानाम् । परस्परं विचारसहिष्णुतामन्तरेण न तत्प्रथत इति

साप्यावश्यकत्वेनाङ्गमस्मत्संस्कृते । अत एव ईश्वरानीश्वरवाद वेदपौ-रुषेयत्वापौरुषेयत्ववाद–वाममार्गदक्षिणमार्गादिभेदाना परस्पर सहिष्णुतया सस्थितिर्न कस्याप्यविदिता भारते । अत एव च विशुद्ध-भारतीयेतिहासे विदेशेतिहासेष्विव धर्मभेदासहिष्णुतामूलकस्य रक्तपातस्य नामापि न श्रूयते । नृशसन (=मनुष्यहिंसा) विरोध-प्रतिपादकस्य महाभारतादिप्राचीनग्रन्थेषु श्लाघनीयगुणत्वेनास कृद्वर्णितस्य आनृशस्यस्याप्यन्ततो मनुष्यत्वस्य समादररूपाया परस्पर विचारसहिष्णुतायामेव पर्यवसान भवति ।

व्यक्तिस्वातन्त्र्यरूपा वा मनुष्यत्वस्य समानरूपा वा एषा विचारसहिष्णुतैव वस्तुतो जैनानामनेकान्तवादसिद्धान्तस्य मूलम् । विभिन्नशास्त्रेषु जैनाद्यागमेषु चोपसगीतगौरवाया अहिंसाया अपि अन्ततस्तत्तच्चेतनव्यक्तीनां स्वव्यक्तित्वविकासार्थमबाधस्वातन्त्र्य मेवाभिप्रायो निष्पद्यते। अत एव भारतीयेतिहासे बलपूर्वक धर्मान्तरग्रहणस्य वार्ता अश्रुतचरी एव। तदत्र मौलिको भेद आर्यसस्कृतेरितरसस्कृतिभ्य ।

भारतीयसस्कृतेः स्थानमद्यतनीये जगति

तदेवमाध्यात्मिकभावनाया आधारेण पारलौकिकी भावना, आत्मसयम, मातृशक्ते समान, परस्पर विचारसहिष्णुता चेत्या-दिरूपैरसाधारणैर्व्यष्टे समष्टेश्चोदात्ततायाः कल्याणस्य च सपा-दकैर्गुणैरचिता इय नो भारतीयसस्कृतिर्नून स्वरूपत एव सकल-लोककल्याणसाधनक्षमा । अत एव मानवीयधर्मेणानर्थान्तरतया

"जातिदेशकालसमयानवच्छिन्ना सार्वभौमा महाव्रतम्" (योगसूत्रे २।३१) इत्यनुसार सार्वभौमधर्मस्यैव नामान्तरम्। लोककल्याणमेव कामयमानैर्ऋषिभिर्मुनिभिराचार्यैश्च प्रायोऽविच्छिन्नरूपेण सपोषितायाः, "मित्रस्य चक्षुषा समीक्षामहे" (यजुर्वेदे ३६।१८), "असतो मा सद्गमय। तमसो मा ज्योतिर्गमय। मृत्योर्मामृतं गमय" (बृहदारण्यकोपनिषदि १।३।२८) इत्याद्युपदेशामृतैश्च भरितायाः अस्याः स्वभावत एव सार्वभौमधर्मरूपत्वे नहि किञ्चिदाश्चर्यम्। अत एव च "कृण्वन्तो विश्वमार्यम् (ऋग्वेद० ९।६३।५), "एतद्देशप्रसूतस्य सकाशादग्रजन्मनः। स्वं स्वं चरित्रं शिक्षेरन् पृथिव्यां सर्वमानवाः॥" (मनुस्मृतौ २।२०) इत्याद्युद्घोषास्तस्याः संस्कृतेः संगच्छन्ते। तत्कृत एव च तस्याः कल्याणकारी प्रभावोऽद्यापि सुदूरदेशदेशान्तरेषु, विशेषतश्च बृहत्तरभारतप्रदेशेषु, समुपलभ्यते।

तस्या एतस्याः साम्प्रतिके, एकतो नानासंघर्षैरुद्विग्ने, अपरतो जगद्विजिगीषाराक्षस्या समाक्रान्ते, अन्यतः पारस्परिकविद्वेषाविश्वाससंत्रासैः कदर्थिते, क्वचिच्चाद्यापि सभ्यताप्रकाशेन रहिते जगति कीदृशी उपयोगितेति विषये किमु वक्तव्यम्? स्वत एव स्पष्ट एषोऽर्थो नैव हेतुवादैः साध्यतामपेक्षते। नूनं भारतीयसंस्कृत्यधीनमेव परित्राणं समन्तात् खिन्नस्य जगतः।

तस्याः साम्प्रतिकी दुरवस्था

सत्यप्येतादृशे लोकोत्तरमहिमशालिनि भारतीयसंस्कृत्याः स्वरूपे वृत्ते च, तस्याः भारत एव साम्प्रतिकी दुरवस्था कस्य नाम

मनस्ताप न तनुते ? चिरादेव जीर्णशीर्णगात्रा सा साम्प्रत सत्य मुमूर्षु रिव प्रतीयते। यत्र कुत्रापि दृष्टिर्नि क्षिप्येत तत्रैव सा सुप्तेव, विलुप्तेव, अथवा विलोपनोन्मुखी एव दृश्यते। सर्वेष्वस्माक व्यवहारेषु, जीवनक्षेत्रेषु, गृहजीवने, सामाजिकजीवने, विश्वविद्यालयेषु, अन्यत्र वा तस्या आदर्शाना स्वरूपस्य च प्रायेण प्रातिकूल्यमेव दृष्टिपथमापतति।

तस्या आध्यात्मिकताया मौलिक आधार एव तावत् प्रस्खलित इव, शिथिलित इव, उन्मूलित इव वा सजात । "स गच्छध्व स वदध्वम्" (ऋग्० १०।१९१।२) इतिश्रुतेरादेशानुसार समष्टिहितसपादन एवात्महितबुद्धे र्दीर्घ दृष्टिमपहाय समाज विद्वेषिण्यामन्धस्वार्थकामनायामेव निमग्ना, सात्त्विकभावना समुत्सृज्य रजस्तमोऽभिभूता, स्वकर्तव्यपालनविमुखा निरन्तरमधिकारलिप्सयैवोह्यमाना, "ईहन्ते कामभोगार्थमन्यायेनार्थसचयान्। इदमद्य मया लब्धमिम प्राप्स्ये मनोरथम्" भ० गी० १६।१२ १३) इत्येवम् "आत्मसभाविता स्तब्धा धनमानमदान्विता" (भ० गी० १६।१७) जगतोऽहितायैव प्रायेण प्रवृत्ता मन्ददृष्टयो वय स्पष्ट नितरां प्रतिकूला आध्यात्मिकभावनाया।

एव भारतीयसस्कृत्या आधार एव समुन्मूलनोन्मुखे का कथा तस्यास्तत्तद्विशेषाणाम्। तथा च आत्मसयमस्थाने नग्नोच्छृङ्खलताया, विचारसहिष्णुताया स्थाने साप्रदायिकविद्वेषिताया वर्गसघर्षस्य च साम्राज्यमभितो दरीदृश्यते। औदरिका इव 'रोटीरोटी' इति विपुल क्रन्दन्तोऽपि सुदूरमेव तत क्रमशो नीय-

माना, वस्त्राद्यावश्यकसामग्रीविहीना, सर्वविधानुशासनहीना इव स्वकर्तव्यपालनविषये, 'स्त्रिय स्वतन्त्रा' इत्येवमापाततस्तासा हित चिकीर्षन्तोऽपि दम्पत्योरकृत्रिम स्नेहमुन्मूल्य गृहे गृहेऽशान्तिवातावरणोत्पादनपरा, चिरपरम्पराप्ररूढ गुरुशिष्ययो पवित्रसम्बन्ध कलुषीकुर्वन्तो वयमसशय भारतीयसस्कृते सुदूरमुपनीता इव साम्प्रतम।

साम्प्रतिका भारतीयविश्वविद्यालया:।

यथा ह वै कस्मिन्नपि देशे राष्ट्रे वा तत्तद्वस्तूनि तत्तद्यन्त्रालयेषु निष्पाद्यन्ते, एव वाव तत्रत्याया सभ्यताया सस्कृतेर्वा अभिवृद्धि परिपुष्टिर्वा तत्रत्येषु विद्यालयेषु विशेषतश्च विश्वविद्यालयेषु जायते। तत्परीक्ष्यता तावदस्मदीयाना विश्वविद्यालयानामेव दृष्टिरवस्था चैतस्मिन् विषये। सत्यामपि नानाविधाया स्पृहणीयाया तेषा समुन्नतौ, सत्यपि च निर्विवाद तेषामस्माक समुन्नतौ स्वतन्त्रता वाप्तौ च महत्युपकारे, को नाम प्रभवेत् प्रत्याख्यातु यत्तेषामा जन्मन सर्वापि प्रवृत्ति सर्वेऽप्यादर्शा आमूलचूड विदेशप्रभवा एव। भारतीयसस्कृतेर्भवतु नामाध्ययनाध्यापन यत्र कुत्रचिद् विशेष विषयरूपेण, तद्याप्यङ्गुलिनिर्देश्यैश्छात्रै, पर निश्चित केनाप्यद्य यावन्नैव प्रयतित भारतीयसस्कृत्याधारेण तान् प्रतिष्ठापयितुम्। प्रायेण भारतीयवाङ्मयस्य सस्पर्शेनापि विहीनास्तत्रत्याश्छात्रा अध्यापकाश्च भारतीयसस्कृतेरादर्शेभ्य पराङ्मुखा इति न किमप्याश्चर्यम्। अत एव च्छात्रोच्छृङ्खलतया कदर्थनामनु-

भवतामध्यापकानाम्, निर्व्याजविद्यापरायणतामुत्सृज्य प्रधानतोऽर्थोपार्जनपराणामध्यापकानामुपेक्षाभावेन खिन्नाना छात्राणा च पारस्परिकसबन्धस्यादर्शहीनता क न तापयति भारतीयसस्कृते कल्याणानुबन्धिष्वादर्शेषु श्रद्धावन्त जनम् । एतस्यैव परिणामोऽयं यदद्यत्वेऽहरह सुप्रसिद्धविश्वविद्यालयेष्वपि छात्रेभ्योऽप्यध्यापकाना भयस्य, छात्राणा स्वाभीष्टप्रतिघातमूलकस्य तात्कालिकस्याध्ययनाद्विरामस्य, तैरेव न केवलमध्यापकाना किन्तु विश्वविद्यालयप्रधानाधिकारिणामप्यनादरस्य च सवादा समाचारपत्रेषु दृश्यन्ते ।

परदारेषु परदारिकासु च मातृबुद्धि स्वसृबुद्धि दुहितृबुद्धि वा शास्त्रतो व्यवहारतश्च प्रतिपादयति भारतीयसस्कृति । पर तद्विरुद्धमेवास्माक विश्वविद्यालयेषु च्छात्राणामभद्रो व्यवहारो भारतीयसस्कृतेस्तु सर्वथा प्रतिकूल एव, भारतीयसस्कृतेरपरिचितस्यान्यस्यापि कस्यचित्सोऽभिमतो भवेदिति महान्न सन्देह ।

प्राचीनभारते नैकविधतपस्याया जीवन निर्वहता छात्राणा ब्रह्मचर्यं शृङ्गारभावनाराहित्य सौम्यत्व मातापित्रोरैश्वर्यशालित्वाशालित्वविचारमप्युत्सृज्य कृष्णसुदाम्नोरादर्शमनु परस्पर भ्रातृभावेन गुरुसपर्यया च वर्तन कस्याविदित भारतीयसस्कृतीतिहासविद । सर्वमेतद्विपर्यस्तमिवाद्यत्वे विद्यासस्थास्विति नापेक्षते विशेषविवरणम् । शिक्षाया अतीव व्ययसाध्यत्वम्, स्वास्थ्यस्य निर्ह्रास, कस्या अपि निश्चिताया सध्यावन्दनादिसहकारिण्या दिनचर्याया अभाव, सर्वमेतदेतत्कृतमेव ।

अत एव साप्रत भारतीयविश्वविद्यालयेषु भारतीयसस्कृतेस्तु का कथा, प्रायेण साकल्येन तद्विरुद्धमेव वातावरणम्। भाषाया भावाना भोजनाच्छादनयोरपि च दृष्ट्या प्रायेणाभारतीय वर्तन तत्र।

तदेवमस्माक विद्यास्थानेभ्य एव बहिष्कृता भारतीया सस्कृति कथमन्यत्र राष्ट्रियजीवने समाश्रय लब्धु क्षमा भवितुम र्हति। कथ च तस्या दुरवस्था अपरिहेया न भविष्यतीति सर्वथैव दौर्भाग्य तस्या। प्रतिवर्ष देशालङ्कारभूतैर्महाभागैर्दीक्षान्तस मारम्भेषु विचारगभीरेषु अभिभाषणेषु क्रियमाणेष्वपि नून हृदय तापकरी भारतीयसस्कृतेरिय दुर्दशा।

भारतीयसस्कृतेः समुद्धार

तदेवमस्या, प्राचीनकाले व्याप्तदूरदेशदेशान्तराया, साप्रत पुन स्वदेशेऽपि दुरवस्थाग्रस्ताया जीवितसशय चोपेताया भारतीय-सस्कृत्या, न केवल राष्ट्रियजीवन एव "अभय सत्त्वसशुद्धि" (भ० गी० १६।१) इत्यादेर्दैव्या सपद परिपोषिकाया परिस्थिते-रुत्पादनार्थम्, किन्तु तत्तद्व्यक्तिगतव्यवहारेष्वपि निर्व्याजमाधुर्य-भावानामुत्पत्तये सद्य समुद्धारोऽपेक्षित। अत एव राष्ट्रस्यात्मन समुद्गत तदन्तर्नादरूपमाह्वानमिवैष भारतीयसस्कृतेरुद्धोष सम न्तात् साम्प्रत श्रूयते।

तत्कोऽभ्युपायस्तस्या समुद्धारस्येत्येव महान् प्रश्न।

तत्र तावदिदमवधारणीय यत्सत्यामपि चिरकालतोऽत्यन्त प्रतिकूलाया परिस्थितौ भारतीया सस्कृतिरद्यापि न सर्वथैव समु-

च्छिन्ना। जागर्त्येव सा समष्टिरूपेण भारतीयजनताया अन्तर्हृदये मूकभावनासु च। तत सर्वत प्रथममावश्यकता यत्तस्या अन्तरात्मन आविष्करण नाम। तच्च तस्या दीर्घपरम्पराया अध्ययनेनैव साध्यम्। तदर्थं च केवलमेकमात्र साधन यदिद सस्कृत देववाणी वा।

कस्यैतदविदित यत्सस्कृत हि भारतीयसस्कृते शरीरम्। पर सहस्रवर्षेभ्य समागताया, परिस्थित्यनुसार तत्तत्सप्रदायप्रभावाद्वा तत्तद्राजनीतिकप्रभावाद्वा नानावस्था उपभुञ्जानाया अपि अन्तर्वर्तिनीमेकसूत्रता सदधानाया भारतीयसस्कृते स्वरूपावगमाय देववाण्या विस्तृत, प्रायेण भारतीयेतिहासकालस्य समव्यापि, वाङ्मयमेव मुख्य साधनम्।

चिरन्तनकालादेवायुतसिद्ध इव सबन्धो भारतीयसस्कृत्या सह सस्कृतस्य। भारतीया सस्कृतिरिव सस्कृतभाषापि चिरादेव समानरूपेण समाश्रिता परिपुष्टा च विभिन्नसप्रदायै। अद्यत्वेऽपि विभिन्नभाषाभाषिप्रान्तेषु विभिन्नधार्मिकसप्रदायेषु च सस्कृतभाषैव सास्कृतिकीमेकसूत्रता सपादयति। कस्य तिरोहित यदद्यापि यावद्भारतमार्याणा धार्मिक कृत्य प्रायेण सस्कृतद्वारैव सपाद्यते। अद्यापि च दिष्ट्या भारतीयभाषासु केवल सस्कृतमेव आसेतुहिमालयमापूर्वापरसमुद्र च परस्परव्यवहारसाधनम्।

ततश्च निर्विवाद भारतीयसस्कृते समुद्धारस्य मुख्यतम साधन सस्कृतमेव।

परमहर्षस्य विषयो यत् साम्प्रतमेव भारतीयसंविधानपरिषदा भारतीयमुख्यभाषास्वेकतमत्वेन संस्कृतम्, देशस्य भारतेति नाम च स्वीकृतम्। तदुभयमप्यतीव महत्त्वावहम्। उभयोरप्येष एवाभिप्रायो यत्प्रथमं तु तत्तत्प्रान्तभेदेन तत्तद्भाषादिभेदेन चापाततो भिन्नमप्यस्माकं राष्ट्रमेकात्मताया अनुभवार्थं व्याकुलमिति। द्वितीयम्, कालभेदेन विभिन्नावस्था अनुभवदपि तत्स्वकीयसांस्कृतिकपरम्पराया अन्वयेनैव स्वकीयां भाविनीमुन्नतिं कर्तुकाम मिति। शब्दान्तरेषु, भारतीयसंस्कृतेः परम्परामनुसृत्यैव वयमग्रे समुन्नतिपथेन गन्तुकामा इति।

संस्कृतज्ञानां विशेषावसरः कर्तव्यं च

स एष परं शतवर्षेभ्यो निरन्तरमभिवर्धमानां प्रतिकूलपरिस्थितीं सहमानानां संस्कृतज्ञानामतर्कितोपनतः शुभावसरो यद् भूयोऽपि भारतं स्वतन्त्रम्, भूयोऽपि च भारतीयसंस्कृतेः समुद्धारस्योद्घोषश्चतुर्दिशं श्रूयते, यच्चापि भारतीयसंस्कृतेर्निर्वाहिकाया संस्कृतभाषाया भारतस्यैकतमप्रधानभाषात्वेन स्वीकृतिः।

परं तेषामेष शुभावसर एव संस्कृतज्ञानां शिरःसु महान्तं कर्त्तव्यभारमापातयति। साम्प्रतिकदुरवस्थाया गर्ताद् देववाणीमुद्धृत्य तद्द्वारा विविधनूतनविचारसंघर्षसमाकुलेऽद्यतनीये जगति भारतीयसंस्कृतेः समुद्धारो नाम नहि सुकरं कार्यम्।

नियतमेव संस्कृतभाषाया संस्कृतज्ञानां च वर्तमानां लोकेन सर्वथोपेक्षितामिवावस्थां पश्यतः सुतरां दुर्वहता संस्कृतज्ञैरुपयुक्तभारस्य प्रतीयते। साम्प्रतिकजगति जीवन-

यात्राया या खलु देववाण्या संस्कृतज्ञाना वा स्थिति-
कस्य सा न विदिता। नहि देववाण्या प्राचीनकाल इव
सामान्यजनताया प्रचार, उपयोगो वा सामान्यलोकव्यवहारे।
नहि जीवनयात्राया राष्ट्रस्य वा विभिन्नविभागेषु सस्कृतज्ञानस्य
काचिद् विशेषापेक्षा। नहि सस्कृतज्ञाना प्राचीनकाल इव
सर्वथा सुखेनैव जीवननिर्वाह। नापि जनताया पुरोयायित्व
नेतृत्व वा। ततश्च उपेक्षिता इव साम्प्रतिकजगति, कथ कथमपि
च स्वजीवननिर्वाह कुर्वाणा सस्कृतज्ञा कथमिव पूर्वोक्त
दुर्वहभार वोढु समर्था भवेयुरिति "प्राशुलभ्ये फले लोभादु-
द्वाहुरिव वामन" इति न्यायेन युक्तियुक्त सदेहस्तेषामेव मनसि,
कि पुनरन्येषाम्।

सत्यामेतस्या परिस्थितौ सस्कृतज्ञानामिदमेव सर्वतः प्रथम
कर्तव्यत्वेन समायाति यद् देववाण्यास्तद्विदा चावस्थाया वास्तविकी
समुन्नति परिष्कारश्चेति। तदेतत्कथमिव साधयितु शक्यते
तैरित्येव दिङ्मात्रेणाधस्तात् प्रदर्श्यते।

आत्मपरीक्षणं लोकप्रगतेर्ज्ञान च

आत्मपरीक्षण हि नाम मनुष्यस्य प्रथम समुन्नतेर्मूलम्।
तद्धि कार्यकर्तुरात्मविश्वासमुपजनयति। विशेषत स्वकर्तव्यस्य
निर्धारणात् प्राग् मनुष्येण तदपेक्ष्यते। तत्र प्रथम तावत्सस्कृत-
ज्ञैरवेक्षणीय यत्तेषा साम्प्रतिक्या अवस्थाया उत्तरदायित्व
तेषामप्युपरि। न केवल लोक एवात्र दोषभाक्। सत्य तेषामुपेक्षा

तत्तत्क्षेत्रेषु। किं तत्र लोक एवापराध्यति ? यद्येवम्, किं तैरपराद्धं लोकस्य ? किं सापेक्षा न तेषामेवानधिकारित्वमूला ? कि तेषां साम्प्रतिकी शिक्षा तत्तत्कार्यक्षेत्रे तेषां नेतृत्वसंपादनायालम् ? कि ते निरन्तरं परिवर्तिन्या लोकावस्थित्या परिचिता ? न चेत्, त एवात्रापराध्यन्ति न तु लोकः। परिचिताश्चेत्, किमिव राष्ट्रेण तेषां नेतृत्वं न स्वीक्रियते।

यथा तथा वा भवतु, परं नात्र वैमत्यं यत्संस्कृतज्ञाः साम्प्रतं नूनमात्मनोऽवमाननारोगेणाक्रान्ता इव, किंकर्तव्यविमूढा इव, साख्यशास्त्रीयराजपुत्रन्यायेन स्वरूपमजानाना इव, देववाण्याः प्राचीनगौरवगाथां विस्मरन्त इव, केवलं साधारणातिसाधारणपदानां प्राप्त्यर्थमेव प्रयत्नपरा दृश्यन्ते। संस्कृतज्ञानेन सह लौकिकोन्नतेः कश्चित् प्रातिस्विको विरोधः, अत एव लौकिकोन्नतिदृष्ट्या संस्कृतज्ञानोपार्जनं कश्चिदपराध इतीव तेषामान्तरो विश्वासः प्रतीयते। 'संस्कृतज्ञाः सन्तोऽपि वयम्' इत्यस्य स्थाने 'संस्कृतज्ञत्वकारणादेव वयम्' राष्ट्रस्य तत्तद्विभागेषु न केवलं कार्यकर्तार एव, किन्तु अध्यक्षा अपि, संचालका अपि, नेतारोऽपि भवितुमर्हाः इत्येष विचारस्तु तेषां मनःसु प्रायेणावकाशमेव न लभते।

सर्वमेतन्न केवलं देववाण्या वास्तविकस्वरूपस्यैतिहासिकवृत्तस्य च किन्तु लोकप्रगतेर्लोकावस्थितेश्चाप्यपरिज्ञानमूलकमेव।

"अहं राष्ट्री संगमनी वसूनाम्", "यं कामये तं तमुग्रं कृणोमि" (ऋग्॰ १०।१२५।३,५) इत्यादिश्रुतिशिरोवाग्भिरुपगीतगुणा।

आन्वीक्षिकी त्रयी वार्त्ता दण्डनीतिश्च शाश्वती।
विद्याश्चतस्र एवैता - - - -

इत्येवमान्वीक्षिक्या त्रय्या च सहैव "वार्ता च सर्वजगतां परमार्तिहन्त्री" (दुर्गासप्तशत्याम् ४।१०) इत्यनुसारं सर्वजगतां परमार्तिहन्त्र्या वार्तया, "आन्वीक्षिकीत्रयीवार्तानां योगक्षेमसाधनो दण्डः। तस्य नीतिर्दण्डनीतिः। - - - - तस्यामायत्ता लोकयात्रा" (अर्थशास्त्रे १।४) इत्येवं लोकयात्रायै प्रधानसाधनभूतया शाश्वत्या दण्डनीतेश्च प्रतिपादनपरा,

यद्यत्स्याद्वाचिकं सम्यक् कर्म विद्याभिसंज्ञकम्।
शक्तो मूकोऽपि यत्कर्तुं कलासंज्ञं तु तत्स्मृतम्॥

(शुक्रनीतिसारे ४।३।२५)

इत्येवं लक्षितानां द्वात्रिंशतो विद्यानां चतुःषष्टेः कलानां च प्रदर्शनपरा,

पठन् द्विजो वागृषभत्वमीयात्
स्यात् क्षत्रियो भूमिपतित्वमीयात्।
वणिग्जनः पण्यफलत्वमीयाज्
जनश्च शूद्रोऽपि महत्त्वमीयात्॥

(वाल्मीकिरामा० १।१।१००)

इत्येवं च राष्ट्रस्य सर्वेषामप्यङ्गानां कल्याणकामनाभावैरुपेता देववाणी प्राचीनभारते, न केवलं भैक्षवृत्तेरेव, न वा केवलमैश्वर्यमदमत्तानामविवेकिनामतिशयोक्तिपूर्णैः प्रशस्तिशतैर्मनोविनोदस्यैव साधनमासीत्, किन्तु राष्ट्रजीवनोपयोगिषु सर्वेष्वपि

विभागेषु सर्वेषु च कार्येषु पुरोयायित्वस्य पौरोहित्यस्य (पुरोऽग्रे हिता स्थापिता पुरोहिता, नेतार इत्यर्थ । तेषा भाव कर्म वा पौरोहित्यम्) मार्गप्रदर्शकत्वपदस्य च प्राप्तेरपि एकमात्र साधनमासीदिति प्रायेण नानुभवामो वय सस्कृतज्ञा ।

किञ्च व्यवहारोपयोगिनीना लोकप्रगतेर्लोकावस्थितेश्च परिचायिकाना विद्यानामध्ययन भीतानामिव, समुद्विग्नानामिव, दूरत परित्यजतामस्माक सस्कृतज्ञाना लोकस्योपेक्षापि समुन्नतौ महानन्तराय इति कस्य तिरोहित विपश्चित । लोकप्रगतिर्हि नदीव सततमग्रगामिनी न जातु एकावस्थायामेव सतिष्ठते। ऋतूनामिव तस्या अपि आनुकूल्येन वर्तन जीवनस्य सफलजीवनयात्राया वा प्रथम लक्षणम् । लोकप्रगतिमनुरुध्यैव प्रवर्तमानास्तत्तद्देशनिवासिन्यो जातयो जगति स्वयश समन्तात् प्रसारयन्ति । अन्यास्तु कालकवलतामासादयन्ति ।

ततश्चाभिनवभारते ऐतिहासिकपरम्पराप्राप्तस्य स्वकीयकर्तव्यभारस्य समुद्वहनाय प्राचीनगौरवपदस्य च पुनरवाप्तये संस्कृतज्ञाना सर्वत प्रथममेतदेव कर्तव्य यत्तैरात्मनोऽवसादकरमवमाननाभाव सर्वथा परित्यज्य लोकप्रगति लोकावस्थितिं चानुरुन्धानैरक्षिणी समुन्मील्य लोकस्य तीव्रवेगेन परिणमन्ती क्रान्तिमयी अवस्था निभालनीया। अद्यत्वे हि देशकालयोरभूतपूर्व सकोचमापादयद्भिर्वैज्ञानिकाविष्कारैर्नूतनातिनूतनविचारधाराभिश्च जगत स्वरूपमेव परिवर्तितमिवावलोक्यते । तज्जनिताश्च नूतननूतना समस्या प्रतिदेशमुदीयमाना दृश्यन्ते । नूनमेवा-

इशे समये केवलपरम्परानुगामिनी प्रवृत्ती' परित्यज्य लोकप्रगति-मनुरुध्य सामयिकैर्भूत्वैव मनुष्यै स्वकीयसमस्याना समाधाने दत्तावधानैर्भवितव्यम् । सर्वस्या अपि समुन्नतेरयमेव प्रथमोऽभ्युपाय ।

पाठ्यपद्धतेः परिष्कारः

कस्यापि देशस्य राष्ट्रस्य वा समुत्थानस्य प्रथम सोपान विचार पुरस्सर निर्णीतस्तत्रत्य शिक्षाक्रम एव भवतीत्यद्यत्वे सर्वसम्मत. सिद्धान्त । कस्या अपि जनताया विचाराणामादर्शाना वा निर्माण परिपुष्टिश्च पाठ्यपद्धतिद्वारैव सभवति । प्रायेण तत्तच्छिक्षाक्रमस्य साहाय्येनैव, हिट्लरकालिके जर्मनीदेशे वा भवतु, गतमहायुद्धात्प्राग् जापानदेशे वा भवतु, रूसदेशे च साम्प्रतिकपुनर्निर्माणे वा भवतु, अन्यत्र वा कुत्रचित्, सर्वत्रैव यूना विचारधाराया निर्माण परिवर्तनं क्रान्तिर्वा सपाद्यमाना दृष्टा दृश्यते च सर्वैरप्यस्माभि' ।

अतश्च स्वभावत एवावस्थानामावश्यकताना चानुरूप्येण सर्वे शिक्षाक्रमा पाठ्यपद्धतयश्च परिवर्तनशीला भवन्ति । सस्कृत-पाठ्यपद्धतिरप्यस्य नियमस्य नापवाद । इतिहासविदा नाविदित यन्न केवल कालक्रमेण विकासमाप्नुवता नूतनातिनूतनविद्याविभागाना कारणवशादेव, किन्तु तत्तद्विद्याविभागेषु विशिष्टनूतन-ग्रन्थाना रचनावशादपि सस्कृतपाठ्यपद्धतौ महान्ति परिवर्तनानि समयानुरूपेणाजायन्त । सस्कृतवाङ्मय एकत्र ब्राह्मणेतिहास-

पुराणकल्पगाथानाराशसीनाम् (द्रष्टव्य तैत्तिरीयारण्यकम् २।६), अपरत्र सषडङ्गवेदानाम्, अन्यत्र द्वादशादिभेदेन तत्तद्विद्याना निर्देशेन, समयभेदेन तत्तद्ग्रन्थेषु भिन्नभिन्नानामाचार्याणा ग्रन्थाना ग्रन्थकृता च प्रमाणत्वेनोपन्यासेन च सस्कृतपाठ्यपद्धते काल-क्रमेण विभिन्नकारणवशाज्जायमान परिवर्तनमेव स्पष्टत प्रतीयते।

या चेयमद्यत्वे प्रचलिता सस्कृतपाठ्यपद्धति सा नातिप्राची-नेत्यत्र विषये विदुषा नैव विवाद। नैकविधप्रतिकूलपरिस्थितीनां सद्भावेऽपि सस्कृतपठनपाठनपरम्पराया, विशेषतश्चानेकेषा दुरूहग्रन्थानामध्ययनाध्यापनपरम्पराया, सरक्षणेन सत्यपि तस्या महत्त्वे, अस्माक राजनीतिकदास्ययुगस्य दुष्प्रभावेण प्रभाविता सा नूनमपरिहार्यै र्दोषैर्विहीना भवेदिति नैव सभवति।

स्वराज्यभानावस्तगते राष्ट्रियप्रतिभाकमलाना सकोच स्वाभा-विक। राजनीतिकदासतान्धकारयुगे सर्वत्र न केवल नूतन-निर्माणप्रवृत्तीना कुण्ठीभाव एव, किन्तु प्राचीनसचित वस्तूना सरक्षणमपि स्वभावतो दुष्करतामापद्यते। अत एव नातिचित्र यद् भारतीयेतिहासस्यान्धकारयुगे प्रवृत्तेय सस्कृत-पाठ्यपद्धति सातिशय सकुचितगात्रेव, निष्प्राणेव, प्रगति-पराङ्मुखीव च प्रतीयते। भारतीयेतिहासस्य स्वतन्त्रतायाः स्वच्छन्दवातावरणे विनिर्मितान् नवजीवनदायिनो ग्रन्थान् प्रायेणोपेक्षमाणाया, दास्यकाले च विनिर्मितटीकोपटीका-बहुलग्रन्थजालैर्मण्डितायास्तस्या सकुचितगात्रत्व कस्य तिरोहितं

विपश्चित । जनताया राष्ट्रस्य च जीवनेन प्रायेण सर्वथैव सम्पर्कविहीनायास्तस्या प्रगतिपराङ्मुखत्वे निष्प्राणत्वे च कस्य विवाद सम्भवति ?

सा चाद्यत्वे स्वराज्यभानोरभ्युदये, सजाते च सर्वतो राष्ट्रे नवनवाशाकिरणसचारे, न केवल सस्कृतज्ञानामभिनवभारते स्वकीयस्य परम्पराप्राप्यनेतृत्वस्य पुनर्लाभार्थमेव, किन्तु क्षणे क्षणे परिवर्तमानाना जगत परिस्थितीनामवगतेस्तदनुरूप च कार्यकरणशक्ते सम्पादनार्थमपि, तीव्रवेगेनाविरत प्रवर्धमानाना मानवीयज्ञानसीमाना परिचयेन स्वकीयविद्याविभागानामभ्युन्नय-नार्थमपि, किञ्च प्राचीनाना विलुप्ताना विलोपोन्मुखाना वा अनेकेषा ग्रन्थरत्नाना विद्याना च समुद्धरणार्थमपि, पुन परिष्कारमर्हतीति कस्य सदेहो भवेत् । तस्यैतस्य परिष्कारस्यैव प्रकारा दिङ्मात्रेणैवाध प्रदर्श्यन्ते ।

(क) सामान्यज्ञानस्यावश्यकता

सर्वेष्वपि समुन्नतदेशेषु प्रत्येकशिक्षितनागरिकस्य कृते सामान्यव्यवहारोपयोगिना गणितभूगोलेतिहासराजशास्त्रपौर-शास्त्रलोकभाषादिविषयाणा सामान्यज्ञानमनिवार्यत्वेनावश्यक-मित्येतत् शिक्षाया मौलिकसिद्धान्तत्वेनाभ्युपगम्यते । तत्र हि एतत्सामान्यज्ञानादृते शिक्षितेत्यभिख्यामेव न लभते कश्चिज्जन ।

एतेषा विषयाणा सामान्यज्ञान हि, न केवल छात्राणा यथायथ मनोविकासार्थमेव, न केवल साधारणजनताया जीवनेन

सबद्धाना सामाजिकार्थिकराजनीतिकसमस्याना यथोचितमवबोधायैव, न वा केवल तासा समुचितसमाधाने स्वकर्तव्यपालनायैव आवश्यकम्, किन्तु स्वकीयजीवने प्राप्तानामवसराणामुपयोगार्थमप्यावश्यकम्।

सस्कृतज्ञाना विषयेऽप्युक्तसिद्धान्तस्यावहेलना नून तेषामेव हानिकरी। "बुद्धिहीना विनश्यन्ति यथा ते मूर्खपण्डिता" (पञ्चतन्त्रे), "उष्ट्र पक्षिविशेष", 'विशेषेण आ समन्ताज्जिघ्रति' इति व्युत्पत्तिवशाद् व्याघ्रशब्दार्थं वस्तुतोऽजानत कस्यचिद् वैयाकरणधुरन्धरस्य व्याघ्रद्वारैव मृत्यु, सर्व एते परम्पराप्राप्ता लोकप्रवादा एतदर्थस्यैव प्रख्यापका। "इतिहासपुराणाभ्या वेद समुपबृहयेत्। बिभेत्यल्पश्रुताद्वेदो मामय प्रहरिष्यति ॥" इत्यादिप्रमाणैश्चापि अयमेवार्थ पुष्टि समश्नुते।

प्रात्यहिकव्यवहारोपयोगिना सामान्यविषयाणामज्ञानकारणादेव सस्कृतज्ञा प्रायेणाद्यत्वेऽपि पङ्क्तिपावनत्वपदयोग्या अपि पृथग्जना इव जनताया जीवनदृष्ट्या प्रतीयन्ते। ततश्च नागरिकत्वपदप्राप्त्याणामवसराणा पूर्णत सदुपयोगाय कर्तव्य एवानिवार्यत्वरूपेण सन्निवेश उक्तसामान्यविषयाणा सस्कृतपाठ्यपद्धतौ।

(ख) प्रौढपाण्डित्यस्य संरक्षणेन सहैव विवेचनाशक्तेरप्युपबृहणम्

अस्माक सुदीर्घे राजनीतिकपारतन्त्र्यकाले सर्वत प्रतिकूलासु परिस्थितिषु अनिवार्य एवासीद् महान् ह्रासो देववाण्या। सत्य-

ध्येवम्, प्रायेण राजशक्तिसकाशादुत्साहप्रेरणयोरभावेऽपि, कथचित् यत्किचित् स स्कृतपरम्पराया स रक्षण तत्खलु समस्तेऽपि भुवने कस्यापि वाङ्मयस्येतिहासेऽदृष्टचरम्। हन्त! एतस्मिन्न न्धकारयुगे देववाण्या पर शतानि ग्रन्थरत्नानि विलुप्तानि, प्रायेण चास्तमुपगता स्वोपज्ञग्रन्थाना निर्माणपरम्परा। तथापि परममस्माक भागधेय यत्तपस्या श्रद्धा देशभक्तिमेकान्तनिष्ठा विशेषतश्च देववाणीं प्रत्यनन्यप्रेमभावना समाश्रितै, सतत निष्काम-भावनया विद्याया पठनपाठनयोरनुरक्तैर्भारतीयविद्वद्भिर्बाहुल्येन प्राचीनदुरूहग्रन्थार्णवावारपारीणान् टीकोपटीकासवान् विधाय कथमपि प्रौढपाण्डित्यपरम्परा स रक्षिता। पदवाक्य-प्रमाणाना पारगा प्रसिद्धयशोगौरवा प्रौढप्रगाढपाण्डित्या अप्पय्यदीक्षित - भट्टोजीदीक्षित नागेशभट्ट-पण्डितराजजगन्नाथ-प्रभृतयस्तस्या एव परम्पराया सममेव परिणामा निर्वाहकाश्च। नूनमेतादृश प्रौढपाण्डित्यमस्माक गर्वस्य गौरवस्य च विषय।

सैषा प्रौढपाण्डित्यपरम्परा कथचिदुह्यमाना, भारते ब्रिटिश शासनारम्भकाले च नैककारणवशाद् मुमूर्ष्ववस्थामापन्ना, भारतीय-विभिन्नप्रान्तेषु प्रचलितपरीक्षाप्रणाल्या साहाय्येन पुनरुच्छ्वासमि-वाप्य केनापि रूपेणाद्यापि प्रचलति। पर सत्यपि परीक्ष्यच्छात्रा-णा सख्याया वृद्धौ निस्सशय सा जीवितसशयमुपस्थितेव दृश्यते। परीक्ष्यच्छात्रै परिचितानां विदुषा नैतत्तिरोहितम्। प्रायेणैकदे-शिपाण्डित्यस्य पक्षपातिनी प्रचलिता पाठ्यपद्धतिर्वा, छात्राणाम-ध्यापकानाञ्चालस्यप्रमादौ वा, छात्राणामेकमात्र परीक्षोत्तरणाभि-

लाषो वा, शिक्षणविधिनाऽपरिचिता अप्रौढा अध्यापका वा अत्र कारणमिति विवेचनस्य नायमवसर । तथापि नात्र वैमत्य सभवति यदेषा अवाञ्छनीया परिस्थितिर्यथा विलोपमापद्यते, यथा च छात्रेषु अध्यापकेषु च वस्तुत प्रौढपाण्डित्यस्य सपादनविषय आस्था समुत्पद्यते तथैव खलु न केवल पाठ्यपद्धते किन्तु परीक्षा-प्रथाया अपि सुतरा परिष्कारोऽपेक्षित शीघ्रमेव ।

अत्रेदमप्यवधेय यत्प्रौढपाण्डित्य हि प्राधान्येन विवेचना-बुद्धिमपेक्षते । ता विना हि तत् प्रायेण आहोपुरुषिकारूपे प्रौढिवादे, वस्तुतत्त्वपरीक्षणप्रवृत्तिविरोधिन्यामत्यन्त शब्दप्रमाणपरतायाम्, सर्वज्ञानोन्नतिप्रतिरोधिन्या विचारसकीर्णतायामेव वा पर्यवस्यति । सामान्येन शब्दैकप्रमाणपरताप्रवृत्ति परप्रत्ययनेयबुद्धि च विहाय तत्तद्विषयेषु स्वयमेव यथाप्रमाण वस्तुतत्त्वपरीक्षणमुखी प्रवृत्तिरेव विवेचनाबुद्धि । स्वभावतो मनुष्येषु उदीयमानया विशिष्ट-जिज्ञासाबुद्ध्या समेधिता, यथासभव च प्रायोगिकपरीक्षणैरुप-चिता विवेचनाबुद्धिरेव सर्वविधज्ञानविज्ञानयो समृद्धेर्मूलम् ।

"परीक्ष्यकारिणो हि कुशला भवन्ति", "नापरीक्षितमभिनिवि-शेत्", "सम्यक्प्रयोगनिमित्ता हि सर्वकर्मणा सिद्धिरिष्टा । व्यापच्चासम्यक्प्रयोगनिमित्ता" (इत्यादि चरके), "अनुभवेन वस्तुतत्त्वस्य कार्त्स्न्येन याथार्थ्यज्ञानवानाप्त" (न्यायवात्स्यायन भाष्ये), "मनुष्या वा ऋषिषूत्क्रामत्सु देवानब्रुवन् को न ऋषिर्भ-विष्यतीति । तेभ्य एत तर्कमृषिं प्रायच्छन्" (निरुक्ते) इत्यादि-प्रमाणानि तस्या एवोपयोगिता तत्तत्प्रकारैरुपवर्णयन्ति ।

अद्यत्वे संस्कृतक्षेत्रे कियती तस्या आवश्यकतेति नैव तिरोहित विदुषाम्।

वर्तमानकाले हि सस्कृतपठनपाठनपद्धतेरयमेको महान् दोषो यत्प्रथमं तु च्छात्रेषु कस्मिन्नपि विषये, विवेच नाबुद्धेस्तु का कथा, स्वाभाविकविशिष्टजिज्ञासाबुद्धेरप्यनुदय एव। उदयेऽपि अभ्यस्यमानग्रन्थप्रमाणबलादेव सबलात्कारमिव तस्या उपशम क्रियते। अभ्यस्यमानग्रन्थोक्ता पदार्थास्तत्तद्ग्रन्थे यथा प्रतिपादितास्तथैव वस्तुतत्त्वज्ञाननिरपेक्षया ग्राह्यन्ते। व्याकरण उदाहरणरूपेणान्यथा वा समागताना शब्दाना केऽर्था, काव्यादिषूपवर्णिताना तत्तत्पदार्थाना वस्तुतो लोके कि स्वरूपम्, पुराणेतिहासादिषु वर्णिताना पर्वताना देशाना नद्यादीना च वस्तुत कुत्र स्थिति कानि च तन्नामानि इदानीन्तने भारतेऽन्येषु वा देशेषु, ज्यौतिषे वा सविस्तरमुपवर्णिताना नक्षत्रादीना वस्तुत खगोले कुत्र कीदृशी स्थितिरित्येव विधाना जिज्ञासाना प्रायेणानुदय एवाद्यत्वे सस्कृतज्ञेषु। उदयेऽपि कति नाम ता समाधातु प्रयत्नपरा दृश्यन्ते? दर्शनशास्त्रेषु अशतोऽनूदितान् दर्शनान्तरपदार्थान् यथा कथचित् पठित्वैव सन्तुष्टा नहि चेष्टन्ते केऽपि प्रायेण वस्तुतस्तत्तद्दर्शनान्तरपदार्थैस्तान् सवादयितुम्।

ततश्च प्रौढपाण्डित्य वास्तविकीं पुष्टि फलेग्रहिता चाश्नुवीतेत्यभिप्रायेण सस्कृतपठनपाठनपद्धतौ सर्वज्ञानसमृद्धेर्जननीरूपाया विवेचनाशक्तेरुपबृंहणस्याप्यतीवावश्यकता।

(ग) अनुसन्धानप्रवृत्तेरुद्बोधनम्

नैतदविदित विदुषा यत्साम्प्रतिकजगति येयमाश्चर्यमयी चेतश्चमत्कारिणी समुन्नतिरभितो दृश्यते सा खलु ज्ञानविज्ञानयोविभिन्नविभागेषु निरन्तरमभियोगभाजा विदुषामनुसन्धानस्यैव फलम्। अत एवाद्यत्वे समुन्नतदेशैर्विश्वविद्यालयानामन्यसस्थाना च द्वारा छात्रेषु अध्यापकेषु अन्येषु च विद्वत्सु अनुसधानप्रवृत्ते प्रोत्साहनार्थ प्रतिवर्षमधिकाधिको व्यय क्रियमाण श्रूयते। किं बहुना, विश्वविद्यालयाना प्रधानलक्ष्येषु अनुसधानप्रवृत्तेरुद्बोधनस्याप्येकतमस्थानमित्येष सर्वसम्मत सिद्धान्त साम्प्रत जगति।

एतस्या प्रवृत्तेरेवैष परिणामो यत्पाश्चात्यैर्विद्वद्भिर्भारतीयसस्कृत्यादिना सबद्धेष्वपि विषयेषु विस्मयावह महत्श्लाघनीय कार्य सपादितमस्ति। तुलनात्मकभाषाविज्ञानपुराणविज्ञानादीना जन्म, विलुप्तप्रायस्य सुदीर्घस्य भारतीयेतिहासस्य विस्मृतिकुहरान्तर्हिताना शिलालेखादीना साहाय्येन पुनर्निर्माणम्, परशताना लुप्ताना लुप्तप्रायाणा च सस्कृतग्रन्थाना वैज्ञानिकप्रक्रियया सपाद्य प्रकाशनमित्यादि सर्वमद्भुत कार्य तस्या एव फलम्।

प्रसन्नताया विषयो यद्भारतेऽपि तस्या प्रवृत्ते प्रारम्भो यत्र तत्र साम्प्रत श्रूयते विभिन्नविषयानाश्रित्य। तत्परिणामरूपेणैव भारतीयसस्कृत्या विशेषतश्च देववाण्या संबद्धेषु भारतीयसाहित्यदर्शनादिविषयेषु क्रियमाणस्यानुसन्धानकार्यस्य प्रकाशनार्थे-

मनेका अनुसन्धानपत्रिका, लुप्तानामनेकेषा स स्कृतग्रन्थाना वैज्ञानिकप्रक्रियानुसार सम्पादिताना प्रकाशनार्थ च नैका सस्कृत ग्रन्थमाला अद्यत्वे भारतीयविभिन्नप्रान्तेषु प्रकाश्यन्ते। विभिन्न-भारतीयविषयेषु यदन्यद्विस्तृतमनुसन्धानकार्य स्वदेश एव समा-रब्ध तद्विवरणस्य तु नायमवसर।

सत्यमप्येव खेदावहमेतद् यत्प्राचीनपरिपाटीमाश्रित्य संस्कृतपठन-पाठनपरम्पराया निर्वाहका सस्कृतज्ञा विद्वास, स्वकीयविषयाणा विशेषज्ञा सन्तोऽपि, अद्य यावदस्मिन्ननुसधानकार्ये न केवल-मुदासीना एव, किन्तु बाहुल्येनापरिचिता अपि एतस्य प्रक्रियया मौलिकसिद्धान्तैश्च। वस्तुतस्तु अनुसन्धानप्रक्रियाविज्ञैस्तैरेव संस्कृ-तज्ञैरेतत् कार्य यथा सौष्ठवेन कर्तु शक्यते, न तथान्यैर्भारतीयैर-भारतीयैर्वा स स्कृतज्ञैरपि। किच तेषामेव भारतीयस स्कृतिप्राणा-नामेतन्मुख्यतया कर्तव्य यत् खलु भारतीयवाङ्मयस्य समुद्धर-णम्, यच्चापि भारतीयसस्कृतेरन्तरात्मनो हृदयस्य वाविष्करणम्।

सत्यमष्टादशशताब्द्या अन्तिमभागादारभ्य वैदेशिकैर्विद्वद्भि-र्भारतीयवाङ्मयस्य, विशेषत स स्कृतवाङ्मयस्य, उद्धारार्थ महत्त्वयुक्तमनुसन्धानात्मक कार्य कृतम्, भारतीयस स्कृतेरान्तर स्वरूप चावबोद्धु बाढ प्रयतितम्। परन्तु सर्वोऽप्यय तेषा प्रयत्न सर्वथा श्लाघ्योऽपि भारतीयदृष्ट्या सफल सन्तोषावहश्चेति वक्तु दु शक प्रतीयते। वस्तुतस्तु भारतीयस स्कृतेर्वास्तविक स्वरूपं तस्यामास्थावन्तो भारतीया एव विद्वासो बोद्धु बोधयितु च प्रभवन्तीति नातिशयोक्ति।

किञ्च, अनन्तो वै विषयोऽनुसन्धानस्य। संस्कृतवाङ्मय एव तावदद्यापि पर शतानि ग्रन्थरत्नानि विलुप्तान्येव तिष्ठन्ति। तेषा सप्रयत्नमन्वेषणम्, अन्विष्टाना च वैज्ञानिकप्रक्रियया सपाद्य प्रकाशनमनुसन्धानमेवापेक्षते। एवमेव कालवशाद्धि विलुप्त-परम्पराणा तत्तच्छास्त्राणा विद्याविभागाना च गूढाभिप्रायाविष्कर-णमप्यनुसन्धानाधीनमेव। कति नाम महाविद्वासोऽपि अद्यत्वे ब्राह्म-णाना पुराणाना सुविस्तृतवाङ्मयस्य वस्तुतोऽभिप्राय विदन्ति, के वा भारतीयसंस्कृतेर्विभिन्नविभागाना शाखाना च विकासस्य परम्परया परस्पर सबन्धेन चाद्य यावत्परिचिता ? तदेतत्सर्व वैज्ञानिक-प्रक्रिययाध्ययनमनुशीलनमनुसन्धानञ्चापेक्षते। तदस्मिन् सुम हति कार्ये, अभिनवभारतनिर्माणार्थ विशेषत आवश्यके, संस्कृतज्ञा अपि स्वरूपानुरूप स्वकीयसाहाय्यप्रदानयोग्या भवेयुरिति दृष्ट्या संस्कृतपठनपाठनपद्धते परिष्कारप्रसङ्गेऽनुसन्धानप्रवृत्तेरुद्बो धनमपि मुख्य स्थान लब्धुमर्हति।

(घ) विद्यायास्तत्तद्विषयेषु नवीनोन्नते परिचय

आसीत्स समयो भारतीयेतिहासे यदा खलु भासते स्म भारत विविधविद्याना विलासेन, विकासेन च नानाविधकलानाम्। तस्मिन् हि काले प्रासरत्समन्ताद् भारतीयाना गणितादिविद्याना प्रकाशो विदेशेष्वपि। पर सर्वमपि तद्विपर्यस्तमिव भारतस्य दास्यकाले। तस्मिन्हि अन्धकारयुगे सर्वाण्यस्माक प्रगतिरवरुद्धा। एतस्मादेव कारणात्संस्कृतवाङ्मयस्यापि विभिन्नविषयेषु प्रगतिर-

नेकशताब्दीतोऽवरुद्धैव तिष्ठति। स्वभावत एव तेषा सर्वं दृष्टिक्षेत्रं मध्यकालीनमेव अस्यामपि शताब्द्याम्।

या पुन स्वतन्त्रेषु देशान्तरेषु विद्याया प्रायेण निखिलविभागेषु साम्प्रतमभ्युन्नति सपन्ना सा कस्याविदिता। अन्येषा विभागाना तु का कथा, भारतीयसस्कृतिसबद्धेष्वपि विषयेषु तेषा यत्कार्यं तदपि नितरा विस्मयावहमित्युक्तमेव पुरस्तात्। गणितज्यौतिषादिविषयेषु तु निरन्तरमभिवधमाना तत्रत्या समुन्नति केन न श्रुता भवेत्। कथमिव तया सह भारतीया मध्यकालीना समुन्नतिरेषा शास्त्राणा तुलयितु शक्येत? एतादृशी एव परिस्थितिरितिहासभाषाशास्त्रादीनामन्येषा विषये।

सस्कृतवाङ्मयमद्यापि अस्पृष्टमेवास्ते तया समुन्नत्या। सस्कृतज्ञा अपि प्रायेणापरिचिता एव तया साम्प्रत यावत्। अत एव संस्कृताध्ययनाध्यापने वर्तमानजगति प्राचीनवस्तुसग्रहालयरूपेणैव दृश्येते। न तयो साप्रतिकता अद्यावधिकता वा स्वीक्रियते लोके। तस्मादेवैतद्विशेषत सस्कृतज्ञानामात्मनोऽवमाननाया हेतु। स्पष्टमेषा परिस्थितिर्नहि सस्कृतज्ञाना हितावहा, नापि तेषामनुरूपा। को नु आत्मनो हितमाकाङ्क्षन् विद्याया समुन्नतावनुदारो भवितुमर्हति? तथा च विद्यायास्तत्तद्विषयेषु विशेषतश्च स्वकीयविशिष्टविषयेषु संस्कृतज्ञा नवीनोन्नत्या अपरिचिता मा भूवन्निति क्रियतामेव प्रयत्न।

संस्कृतविश्वविद्यालयस्योपयोगिता स्वरूपं च

तदेव प्रदर्शिता अस्माभिर्दिङ्मात्रेणैव ते तेऽभ्युपाया ये नूनं समाश्रयणीया अस्माभिः देववाण्याः संस्कृतज्ञानां चाभ्युन्नतये। प्रतिप्रान्तं प्रायेण समाना एव समस्याः संस्कृतस्य संस्कृतज्ञानां च। अतः समानरूपेणैव तेषामभ्युपायानामुपयोगिता सर्वेष्वपि भारतीयप्रान्तेषु। तथापि कुत्र कियती कीदृशी वा प्रायोगिकता व्यावहारिकता वा तेषामिति तत्तदवस्थानुरूपं स्वशक्त्यनुसारं च तत्तत्रत्यैस्तैरेव निर्णेतुं शक्यते।

सत्यप्येवम्, नात्र सन्देहो यदेषामभ्युपायानां साकल्येन वास्तविकदृष्ट्या कार्यरूपेण समाश्रयणं केनापि विश्वविद्यालयेन विश्वविद्यालयदेशीयसंस्थयैव वा कर्तुं शक्यते। अत एव एकस्य संस्कृतविश्वविद्यालयस्य तत्कालमेवावश्यकता अभिनवे भारते। अत एव च भारते यत्र तत्र संस्कृतविश्वविद्यालयस्य स्थापनायाः हृद्या वार्ता श्रूयते। संयुक्तप्रान्ते त्वत्र विषये एका योजनापि व्यवस्थापिकायाः सभायाः पुरस्तात् शीघ्रमेव स्थापयितुं सज्जिता वर्तते। तदेतत्सर्वथैव संस्कृतज्ञानामाशावहम्।

तदत्र प्रसङ्गप्राप्त एव कश्चिद्विचारः संस्कृतविश्वविद्यालयस्य स्वरूपस्य आदर्शानां च विषये। सुस्पष्टं प्रदर्शितमस्माभिरुपरिष्टात् साम्प्रतिकभारतीयविश्वविद्यालयानां प्रायेणाभारतीयं स्वरूपम्, भारतीयसंस्कृतेरादर्शानां च प्रतिकूलं वातावरणम्। नूनं तेषामपरा प्रतिकृतिरेव नाभिलष्यते संस्कृतज्ञैः। तथा हि संस्कृतस्य संस्कृतज्ञानां

देशस्य वा वास्तविक हित साधयितु शक्यत इति सभावनापि न सभवति। भारतीयसस्कृतेरादर्शैरनुप्राणिता एव विश्वविद्यालया, न केवल जराजीर्णस्य भारतवर्षस्यैवाभिनवीकरणाय, किन्तु नानाविधसघर्षज्वह्निभिर्दन्दह्यमानस्य जगतोऽपि शान्तये, साम्प्रत भारतेऽपेक्षिता इति नो विश्वास । तादृश एव सस्कृतविश्वविद्यालय सस्कृतज्ञानामपि हितावहो भवितुमर्हति ।

पर विश्वविद्यालयेति वै महदभिधानम् । तस्य गौरवगरिम्णा सरक्षणमतीव दुष्करमपि सदत्यावश्यकम् । एकान्तभावेन विविधविद्याना समुन्नतेर्भावना, सर्वविधाया समुन्नतेर्मूल विचाराणामौदार्यम्, विचारसकीर्णतारूपया साम्प्रदायिकभावनया राष्ट्रभ्रशकरेण क्षुद्रेण तत्तज्जातिपक्षपातेन च राहित्यमित्येतादृशा हि महान्तो गुणा सामान्येन सर्वविश्वविद्यालयानाम् । भारतीयसस्कृतेरादर्शाना त्वाधारेण सस्थापिते विश्वविद्यालये, न केवलमेतेषामेव सामान्यगुणानाम्, किन्तु भारतीयत्वभावनाभावितानामस्मद्विशिष्टगुणानामपि सपत्तिरभीप्सिता । तदेतत्सस्कृतविश्वविद्यालयस्य सममेव कर्तव्य गौरव च । एवमेव तस्य सार्थकता सभवति, नेतरथा । नून स भारतीयसस्कृत्या प्रमुख केन्द्र भवेत् । तस्य दृष्टिश्च बृहत्तरभारतस्य भवेत् । एव हि स वैदिकबौद्धजैनादिरूपेण सुविस्तृताया भारतीयसस्कृतेर्विशालकेन्द्रत्वेनान्ताराष्ट्रिय महत्त्वमाप्तुमर्हति । नूनमेतादृशो विश्वविद्यालयो न केवल सस्कृतज्ञानाम, न केवल भारतस्य, किन्त्वखिलस्य जगत कल्याणाय प्रभविष्यतीति कस्य सदेहो भवेदित्यलमनया प्रस्तुतानुप्रस्तुतपरम्परया ।

उपसंहार

यथा तथा वा भवतु। संस्कृतविश्वविद्यालयो भवतु मा वा भूत्। नैव विद्यते संस्कृतज्ञानां कर्तव्यपक्षे द्वैधाप्रतिपत्तेरवकाशः। भारतवर्षस्येतिहासे चिराय सोत्कण्ठमुदीक्षितः कालोऽयं समुपस्थितः। अस्मिन्नवसरे हि दिष्ट्या भारतीयसंस्कृतेः संस्कृतस्य च समुन्नतेः वार्ता सर्वतो दिशः श्रूयते। सोऽयमतर्कितोपनतः शुभावसरो नैवोपेक्षणीयः। "अद्धा हि तद् यद्द्य। अनद्धा हि तद् यच्छ्व" इति वै शातपथी श्रुतिराह। चिरप्रसुप्तमस्माभिः। परं नायं निद्रातन्द्रयोः कालः। सद्यस्तावदात्मन एव परीक्षणं विधेयं सावधानेन चेतसा। ततो निभालनीया तीव्रवेगेन परिवर्तमाना जगतः परिस्थितिः। नूनं वयं सर्वात्मना भारतीयसंस्कृतेस्तच्छरीरभूतायाः देववाण्याश्च समुपासकाः। आसीच्च पुरा तयोरेवाधिपत्यं भारते तस्य सुदिनेषु। परं 'ते हि नो दिवसा गताः!' हन्त! पुनरपि भारतं स्वतन्त्रम्। तस्याभिनवीकरणस्य पुनर्निर्माणस्य च प्रश्नः सर्वेषामस्माकं पुरस्तात्। तद्धि नूतनं निर्माणं भारतीयसंस्कृतेराधारेणैव भवेदिति वै, मनुष्यमात्रस्य कल्याणकामनया, सर्वेषामस्माकमभिमतम्। तदपेक्षते तस्याः संस्कृतेर्देववाण्याश्च समुद्धरणम्। "यो जागार तमृचः कामयन्ते" (ऋग्० ५।४४।१४), "उत्तिष्ठत जाग्रत प्राप्य वरान् निबोधत" (कठोप० १।३।१४) इति श्रुत्यनुसारं लोकस्य कालस्य च प्रगतिम्, अभिनवभारतस्य चावश्यकता अनुरुध्य देववाण्याः समुन्नतौ

तत्परैर्भाव्यमस्माभि । अयमेव पन्था येन वय संस्कृतज्ञा ऐतिहासिकपरम्परानुरूप स्वकीयगौरवपद प्राप्तु शक्नुमो भूयोऽप्यभिनवे भारते। नून "नान्य पन्था विद्यतेऽयनाय"।

तदभिनन्दामो वय भारतीयसंस्कृतेर्देववाण्याश्चाधिदेवता भारतीं भुवम् —

❀ सा नो माता भारती भूर्विभासताम् ❀

येय देवी मधुना तर्पयन्ती
तिस्रो भूमीरुद्धृता द्योरुपस्थात्।
कामान् दुग्धे विप्रकर्षत्यलक्ष्मीं
मेधां श्रेष्ठां सा सदास्मासु दध्यात् ॥१॥
सर्वे वेदा उपनिषदश्च सर्वा
धर्मग्रन्थाश्चापरे निधयो यस्या।
मृत्योर्मर्त्यानमृत ये दिशन्ति वै
सा नो माता भारती भूर्विभासताम् ॥२॥
या प्रच्युतामनु यज्ञा प्रच्यवन्ते
उत्तिष्ठन्ते भूय उत्तिष्ठमानाम्।
यस्या व्रते प्रसवे धर्मं एजत
सा नो माता भारती भूर्विभासताम् ॥३॥

या रक्षन्त्यनिशं प्रतिबुध्यमाना
देवा ऋषयो मुनयो ह्यप्रमादम् ।
राजर्षयोऽपि ह्यनघाः साधुवर्या
सा नो माता भारती भूर्विभासताम् ॥४॥
महान्तोऽस्या महिमानो निविष्टा
देवा गातुं या क्षमन्ते न सद्य ।
सा नो वन्द्या भ्राजसा भ्राजमाना
माता भूमिः प्रणुदतां सपत्नान् ॥५॥
(मेधातिथेर्मङ्गलदेवशास्त्रिणः)

इति शम् ।

(पृ० १३१)

डाक्टर जे० आ० बैलेन्टाइन,
प्रिंसिपल, गवर्नमेंट संस्कृत कालेज, बनारस
१८४६—१८६१

*देववाण्या अवनतिरस्माकं कर्तव्यं च

मान्या विद्वद्वर्या प्रियच्छात्रगणाश्च,

महत प्रमोदस्यायमवसरो यदद्य सर्वेऽपि वय नानाप्रदेशेभ्य समागत्य अस्माक माननीयाया विश्ववन्द्याया देववाण्या समुन्नतिं कामयमाना आनन्दकन्दस्य नन्दनन्दनस्य भगवत श्रीकृष्णस्य जन्मभूम्या पुण्यपुर्या मथुरायामिह ससदि समवेता स्म ।

एषा हि खलु देववाणी शैवशाक्तवैष्णवजैनबौद्धादिनाना सम्प्रदायेषु विभक्ताना विभिन्नमतिजुषाम् आपातत परस्परविरुद्धत्वेन प्रतीयमानानामपि, तेषु तेषु सम्प्रदायेषु तेषु तेषु मतेषु च

एको रस करुण एव निमित्तभेदाद्
भिन्न पृथक् पृथगिवाश्रयते विवर्तान् ।
आवर्तबुद्बुदतरङ्गमयान् विकारान्
अम्भो यथा सलिलमेव हि तत्समस्तम् ॥

इत्याद्यनुरूपमेकसूत्ररूपेण आतप्रोतया एकयैव व्यापिन्या भारतीयमौलिकसस्कृत्या परस्पर सम्बद्धाना सर्वेषामप्यस्माकं भारतीयसस्कृत्यभिमानिनामतीव माननीया ।

सस्कृतभाषा हि भारतीयार्यधम इव सर्वेषामप्यस्माकमार्यधर्मावलम्बिना वरिष्ठ शेवधिर्गवस्य च विषय । एको हि आर्यधमवृक्षोऽसख्यशाखाप्रशाखारूपेणातिविस्तृत ,

* १६, २०।८।१६३६ इस्वीतिथ्यो सयुक्तप्रान्तीयसस्कृतच्छात्रसम्मेलनस्य श्रीमथुरापुर्या द्वितीयाधिवेशने सभाध्यक्षस्य ग्रन्थकर्तुरभिभाषणम् ।

सहस्रशीर्षा पुरुष सहस्राक्ष सहस्रपात्।
स भूमिं सर्वत स्पृत्वात्यतिष्ठद्दशाङ्गुलम् ॥

इत्यादिश्रुतिभिर्गीयमानविराट्पुरुष इव, नानारूपै पल्लवित पुष्पित फलितश्च साम्प्रत समन्ताद्भारतभूमिमलकरोति। एतद्दृष्ट्या हि सोऽपि "एकोऽश्वत्थ सनातन" इत्येव वर्णयितु शक्यते। शैववैष्णवप्रभृतय सर्वेऽपिभारतीयधर्मास्तस्यैव शाखाप्रशाखारूपा। भारतीयसस्कृतीत्यपरनामा एक एव जीवनरसस्तान् सर्वानाप्याययति परिपोषयति च, तेषा सर्वेषामन्यधर्मेभ्य किञ्चिदनिर्वचनीय वैशिष्ट्य च सपादयति। तस्य खलु भारतीयसस्कृतीत्यपरनामधेयस्य भारतीयजीवनायामृतकल्पस्य जीवनरसस्य सर्वकामदुधा दोग्ध्रीवेयमस्माक मातृरूपा देववाणी। अत एव तस्या परिपोषणेनैव भारतीयसस्कृते परिपुष्टिस्तदनुयायिना सर्वेषामार्यधर्मावलम्बिनामस्माक सर्वाङ्गीणा समुन्नतिश्च संभवति।

कस्यैतदविदित यत्प्राय सर्वेषामप्यार्यधर्मावलम्बिना धार्मिक साहित्य प्राचुर्येण देववाण्यामेव विद्यते। प्रायेण सर्वेषामपि आर्यधर्माणामनुयायिभिराजीवन तपासि तपद्भिराचार्यै समर्थितानि ग्रन्थरत्नानि देववाण्या साहित्यसमृद्धि सम्पादयन्ति। प्रायेण सर्वासामेव भारतीयभाषाणामुद्गमस्थानभूता चैषा देववाणी। एतद्द्वारैव विभिन्नदेशेषु लैटिन, ग्रीक, इग्लिश, जर्मन, फ्रेंच— इत्यादिरूपैरुपलभ्यमानया आर्यभाषयास्माक सबन्धो भुवि सर्वत्र विश्रुत। अस्यामेव सभ्यजगत प्राचीनतम साहित्य समुपलभ्यते।

तदेतादृशैरनन्यसाधारणैर्गुणगणैरुपलक्षिता इयमस्माकं देववाणी कस्य नाम नाभिवन्दिता स्यात्।

देववाण्याः प्राचीनकाले समुन्नतिः

आसीत्स समयो यदा खलु साभ्युदयश्रीमामनुभवन्ती अभ्युन्नतिशिखरे संस्थिता सर्वत्रापि स्वप्रभावमहिम्ना सर्वेषां समादरभाजनं बभूव, नानादेशेषु च विस्तृता भारतवर्षस्य यशः समन्तात्पृथिव्यां प्रसारयति स्म।

कस्याविदितं यन्न केवलं भारतवर्ष एव किन्तु भारतेतरदेशदेशान्तरेष्वपि तस्याः प्रचार आसीत् प्राचीनकाले। केनेतिहासविदा न श्रुतो भवेत्सुदूरवर्त्तिनि 'एशिया माइनर' प्रदेशेऽपि परःसहस्रवर्षेभ्यः प्रागपि 'बोगाजकोई' (Boghaskoi) स्थाने समुपलब्धप्राचीनलेखेषूल्लिखितैः 'इन्द्र', 'वरुण', 'मित्र' इत्यादिभिर्वैदिकदेवतावाचिशब्दैः स्पष्टमनुमीयमानस्तस्याः प्रचारः। एशियामध्यप्रदेशेषु इण्डोचाइनाप्रभृतिदेशेषु महासमुद्रान्तःसंस्थितेषु सुदूरवर्त्तिषु 'बालि' प्रभृतिद्वीपेषु च अद्यत्वेपि समुपलभ्यमानैः प्राचीनैर्भारतीयैः संस्कृतग्रन्थरत्नैर्देवालयखण्डैः संस्कृतशिलालेखैर्वापि तस्या एव प्रचारातिशयस्तेषु तेषु स्थानेषूद्घोष्यते। भारते विलुप्तानां परःशतानां ग्रन्थरत्नानामद्याप्यनुवादरूपेण चीन-तिब्बतादिदेशेष्ववस्थितिरपि देववाण्या एव प्राक्कालिकं भुवि विश्रुतं यशः प्रख्यापयति। किं बहुना, "शव

तिर्गतिकर्मा कम्बोजेष्वेव भाषिता भवति। विकार एवैनमार्या भाषन्ते शव इति", "महान् हि शब्दस्य प्रयोगविषय । सप्तद्वीपा वसुमती त्रयो लोका ।" महाभाष्यादिग्रन्थेषूपलभ्यमानैरेताहशै प्रमाणैरपि तस्या प्राक्कालिक प्रायेण सार्वदेशिक प्रचारातिशय एव स्पष्टमनूद्यते ।

भारतवर्षे तु प्राचीनकाले तस्या अत्युत्कृष्टप्रभावस्य प्रचारातिशयस्य च विषये किमु नाम वक्तव्यम् ? आबालवृद्धमाराजरङ्कमापामरप्राज्ञ च तस्या सार्वजनीनप्रचारविषये नहि कस्यापि सन्देहलेशस्यावकाश । साम्प्रतिकहिन्दीप्रभृतिभाषाणामिव प्राचीनकाले "अन्वध्याय भाषायाम्" (निरुक्ते), 'भाषाया सदवसश्रुव " (अष्टा० ३।२।१०८) "प्रथमायाश्च द्विवचने भाषायाम्" (अष्टा०७।२।८८), "सख्यशिश्वीति भाषायाम्" (अष्टा० ४।१।६२) इत्यादिप्रमाणैर्भाषात्वेन व्यवहार एव तस्या सार्वजनीन प्रचार द्योतयति । 'प्रत्यभिवादेऽशूद्रे' इति पाणिनिसूत्रेऽशूद्रग्रहणेन, नाटकेषु सस्कृतभाषाभाषिभि सस्कृतज्ञपात्रै सहासस्कृतभाषिणामपि नीचपात्राणा वार्त्तालापेन, "उदहारि भगिनि या त्व कुम्भ हरसि शिरसानड्वाह साचीनमभिधावन्तमद्राक्षीरिति" (महाभाष्ये १ । १ । ५८) इत्यादिप्रमाणैश्च तस्या प्रचारो न कवल शिक्षितेष्वेव किन्तु प्राकृतजनेष्वपि अविहतगतिरासीदिति स्पष्टमेवोद्घोष्यते ।

वैदिकेषु ऋषिषु त्रसदस्युप्रभृतीना राजन्याना वसुकर्णादिवैश्याना विश्ववाराप्रभृतीना स्त्रीणामुपलब्धि , उपनिषत्सु राज्ञा-

ऋषिभ्यः ब्रह्मज्ञानस्योपदेष्टृत्वेन प्रसिद्धिः, महाभारते भीष्मपिता-महादेर्नीतिशास्त्रप्रवक्तृत्वेन वर्णनमित्यादि सर्वमपि तस्याः प्रचारस्य व्यापकत्वमेवानुमापयति।

तस्मिन्हि प्राचीने प्राचीनतमे च समये जीवनयात्रायाः प्रत्येकविभागे देववाण्या एवाप्रतिहतं साम्राज्यं सुस्थितमासीत्।

सैनापत्यं च राज्यं च दण्डनेतृत्वमेव च।
सर्वलोकाधिपत्यं च वेदशास्त्रविदर्हति॥

(मनु० १२ १००)

दशावरा वा परिषद् यं धर्मं परिकल्पयेत्।
त्र्यवरा वापि वृत्तस्था तं धर्मं न विचालयेत्॥
त्रैविद्यो हैतुकस्तर्की नैरुक्तो धर्मपाठकः।
त्रयश्चाश्रमिणः पूर्वे परिषत् स्याद्दशावरा॥
ऋग्वेदविद्यजुर्विच्च सामवेदविदेव च।
त्र्यवरा परिषज्ज्ञेया धर्मसंशयनिर्णये॥

(मनु०१२।११०-११२)

इत्यादिप्रमाणैरयमेवार्थः स्पष्टीक्रियते।

छान्दोग्योपनिषदादिगतैः "ऋग्वेदं भगवोऽध्येमि यजु-र्वेदं सामवेदमाथर्वणं चतुर्थमितिहासपुराणं पञ्चमं वेदानां वेदं पित्र्यं राशिं दैवं निधिं वाकोवाक्यमेकायनं देव-

विद्या भूतविद्या क्षत्रविद्या नक्षत्रविद्या सर्पदेवजनविद्यामेतद् भगवोऽध्येमि" (छान्दोग्योपनिषद् ७।१) इत्यादिप्रमाणै, शुक्रनीत्यादौ—

आन्वीक्षिकी त्रयी वार्त्ता दण्डनीतिश्च शाश्वती।
विद्याश्चतस्र एवैता
वर्णा सर्वाश्रमाश्चैव विद्यास्वासु प्रतिष्ठिता।

इत्येव सर्वेषा वर्णानामाश्रमाणा च कृते तत्तदुपयोगितामाकलय्य चतसृणा विद्याना प्रतिपादनेन,

यद्यत्स्याद्वाचिक सम्यक् कर्म विद्याभिसञ्ज्ञकम्।
शक्तो मूकोऽपि यत्कर्तुं कलासञ्ज्ञ तु तत्स्मृतम्।

इत्येव लक्षिताना द्वात्रिंशद्विद्याना चतुषष्टिकलाना च भेदानुपक्रम्य विभिन्नप्रस्थानैस्तत्तद्वेदसबद्धैर्धनुर्वेदायुर्वेदार्थवेदादिभि सह सबन्धविधया विभज्य तत्तत्कलाना प्रदर्शनेन च, न केवल प्राचीनकाले देववाण्या वाङ्मयस्य तत्तद्विद्याना कलाना च भेदेनातिविस्तृतत्व, किन्तु सर्वस्यापि लोकव्यवहारस्य जीवनयात्रायाश्च कार्यनिर्वहणक्षमत्वमखिलपुरुषार्थसाधनोपयोगित्व च सुस्पष्ट प्रतीयते।

तदेव प्राचीनकाले न केवल भारतवर्ष एव किन्तु भारताद् बहिरपि विभिन्नदेशेषु प्रचारातिशयमुपभुञ्जाना सर्वासामपि जीवनयात्रानिर्वाहिकाणा विद्यानामाश्रयीभूता अखिलपुरुषार्थसाधनोपयोगिविस्तृतवाङ्मयेन च समेता समुन्नतिशिखरमधिष्ठिता आसीदेषास्माक देववाणी।

देववाण्या अद्यत्वेऽवनति

पर हा हन्त! सैव देववाणी अद्यत्वे सर्वथा सङ्कुचित गात्रा जीर्णा शीर्णा च दृश्यते। चिरादेव स्वकीयप्राचीनोत्कृष्टपदाद् भ्रष्टा सा शनैः शनैर्वर्तमानामधोगतिमनुप्राप्ता। साम्प्रतिकजगति जीवनयात्रायां या तस्या संस्कृतज्ञानां वावस्थिति कस्य खलु न सा खेदावहा भवेत्। नहि तस्या पुरातनसमय इव सामान्यजनतायां प्रचार, उपयोगो वा सामान्यलोकव्यवहारे। नहि जीवनयात्रायां राष्ट्रस्य वा विभिन्नविभागेषु संस्कृतज्ञानस्य काचिद्विशेषापेक्षा। विलुप्तप्रायमेव तस्या नानाविधविद्यानामाश्रयीभूतमनल्पमनवधि च प्राचीन साहित्यम्। नहि संस्कृतज्ञाना प्राचीनकाल इव सर्वथा सुखेनैव जीवननिर्वाह। नापि जनतायां पुरोयायित्वं नेतृत्वं वा। न चापि तेषां विशिष्टविधया किञ्चिदपि स्थानं राज्यव्यवस्थापिकासु सभासु। आस्तां पुनर्दूरे तेषां पुरातनं लोकनायकत्वं, राष्ट्रकर्णधारत्व, सेनापतित्व, प्रधानामात्यत्व, सान्धिविग्रहिकत्व प्राड्विवाकत्व, कुलपतित्व, पृथिव्यां सर्वेषां मानवाना सदाचारोपदेष्टृत्व, नानाविधाना विद्यानामुपज्ञातृत्व, सम्राजा पुरोहितत्व, दूरवर्त्तिदेशदेशान्तरेषु महासमुद्रान्तवर्तिद्वीपपरम्परासु च भारतीयसभ्यताया भारतीयसदाचारस्य भारतीयसाहित्यस्य भारतीयपौराणिकगाथाना भारतीयाना नदीना नगराणा च नाम्ना संस्थापकत्वम्। परमेतादृशैः

पुरावृत्तोद्गारैरलम्। पर्याप्तमेतावद्वर्णन तस्या वर्तमानामसाधारणीमवनतिमस्माक हृद्गता कर्तुम्।

देववाण्या अवनतेः कारणानि

कानि पुनर्देववाण्या अवनते कारणानि? प्रायेणैष विचार एतादृशस्थलेषु बहुभिरुपस्थाप्यते यद्राजशक्ते स्वसस्कृते पोषिकाया अभाव एवास्माक देववाण्या वा उत्तरोत्तरमभिवर्धमानाया अवनते कारणमिति। "राजा कालस्य कारणम्" इत्यादिवचनान्यप्यत्र विषये प्रमाणीक्रियन्ते। पर वस्तुतो विचारणाया तु कार्यकारणभावस्य वैपरीत्यमेवात्र न प्रतिभाति। कस्यापि देशस्य राजशक्ती राजनीतिसबन्धिन्यवस्था वा न स्वयमकारणात एव समुत्पद्यते। वस्तुत सापि तत्तद्देशवासिना शिष्टाना शिक्षिताना वा जननायकाना जनताया प्रतिनिधिरूपाणा पुरोयायिना पुरोहिताना वा प्रजा प्रति स्वकर्त्तव्यस्य पालनापालनमूलिकैव। एवञ्च तत्तत्काले सदृश्यमाना भारते या राजनीतिसबन्धिनी दुरवस्था नैषास्माक दुरवस्थायाः कारणम्, प्रत्युत वयमेव स्वकर्तव्यपालनाद्विमुखा जनताया पुरोयायिपदाद् भ्रष्टास्तस्या कारणतामुपगता। एतादृशमेव तत्तद्विषयककार्यकारणभावे मतिवैपरीत्यमन्येष्वपि विषयेषु प्रायेणास्माकमुपदृश्यते। तदाधारेणैव च जनताया वास्तविकलाभालाभविचारमुपेक्ष्य तास्ता दृष्टो प्रजासु प्रचारयन्तो वस्तुत स्वात्मवञ्चनामेव बहवो जना कुर्वन्ति।

लोकप्रगतेर्लोकावस्थितेश्चोपेक्षा।

ततश्च नहि राजशक्तेर्हानि संस्कृतभाषाया अवनतेर्मूलकारणम् किन्तु यन्मूलकारण तत्कृतैव राजशक्तहानिरपि। तच्च लोकप्रगते, लोकव्यवहाराद्, लोकावस्थितेश्च संस्कृतज्ञाना विराग उपरति, तेषामुपेक्षा च।

लोकप्रगतिर्हि नदीव सततमग्रगामिनी न जातु एकावस्थायामेव सतिष्ठते। ऋतूनामिव तस्या अपि आनुरूप्येण वतन जीवनस्य सफलजीवनयात्राया वा प्रथम लक्षणम्। लोकप्रगतिमनुरुध्यैव प्रवर्तमानास्तत्तद्देशनिवासिन्यो जातयो जगति स्वयश समन्तात् प्रसारयन्ति। अन्यास्तु कालकवलतामापद्यन्ते। वस्तुत लोकप्रगतिमूलिकैव तत्तद्युगादिकल्पना। युगरूपानुसारतश्च धर्माणा भेद इति वै शास्त्रविदा मतम्। तथा हि—

अन्ये कृतयुगे धर्मास्त्रेताया द्वापरे युगे।
अन्ये कलियुगे नृणा युगरूपानुसारत॥
युगेष्वावर्तमानेषु धर्मोऽप्यावर्तते पुन।
धर्मेष्वावर्तमानेषु लोकोऽप्यावर्तते पुन॥
श्रुतिश्च शौचमाचार प्रतिकाल विभिद्यते।
नानाधर्मा प्रवर्तन्ते मानवाना युगे युगे॥

इत्येव तासु तासु स्मृतिषु स्मर्यते।

सर्वेष्वपि देशेषु सर्वेष्वपि च कालेषु सर्वेऽपि कर्ममार्गा, सर्वमेव कर्मकाण्डं च लोकप्रगतिमनुरुध्यैव वस्तुत प्रजाहित-दृष्ट्यैव च प्रचारित सत् साफल्यं लभते। लोक एव याथार्थ्येन

ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीद् बाहू राजन्य कृत ।
ऊरू तदस्य यद्वैश्यः पद्भ्यां शूद्रो अजायत ॥

इत्येव गीयमानस्य भगवतो विराट्पुरुषस्य प्रत्यक्षमूर्त्ति-रिव सर्वेषामेव मार्गाणा धर्माणां कर्मणा वा सत्यत्वासत्यत्वयो-रुपयोगित्वानुपयोगित्वयोर्वा परोक्षणाय तत्त्वनिकषग्रावेव वर्तते। अमुमेवार्थं प्रख्यापयन्ती "विशि राजा प्रतिष्ठितः" इत्येषा श्रुतिर्गीयते।

अयमेवार्थ "स्त्रीभ्य सर्ववर्णेभ्यश्च धर्मशेषान् प्रतीयात्" (आ० धर्म० २।११।२६।१५) इत्यापस्तम्बधर्मसूत्रवचनेन पुष्टि समश्नुते।

एतदेव रहस्य यत्कालक्रमेण केऽपि धर्मा विलुप्ता जायन्ते, परम्परागता प्राचीनशास्त्रेषु समुद्गीयमाना कर्मपथा खिली-भवन्ति। अन्ये च नूतनास्तेषा स्थानमधितिष्ठन्ति। एतदेव कारण प्राचीननवीनसस्कृत्योस्तिरोभावाविर्भावयो ।

तामेता लोकप्रगतिमनुरुध्यैव लोकाचारस्थितिमावेद्य लोक व्यवहारविदो विद्वास प्रजाहितदृष्ट्यैव कर्मसु प्रवर्तमाना सर्वेषा समादरभाजो जायन्ते। तत्तत्कार्येषु पुरोयायिन पुरोहिता (पुरोऽग्रे हिता स्थापिता) मार्गप्रदर्शका एव

मनुष्येषु नायकत्वपदवीं नेतृत्वपदवी वासादयन्ति। चक्षुषा-मिव नेतृणा शिक्षिताना शिष्टाना वा एतत्कार्यं यत्खलु मार्ग प्रदर्शन जनताया। एतन्मूलकमेव खलु नयनयोनयनत्वम्। पशुषु पुनरन्यथैवैतत्। तेषा प्राजिता हि पश्चादेति दण्ड-साहाय्येनैव च तानग्रे यापयति। अत एव प्राचीनकाले ऋषयो धर्मसकटेषु प्रजोपप्लवेषु चोपस्थितेषु सभूय विचार्य च लोकावस्थानुसारत एव कर्तव्यमार्गनिर्धारण कुर्वन्ति स्म। लोकावस्थाया उपेक्षयैव पुन प्रवर्तमाना पश्चाद्दृष्टयो जनाः शोकमापद्यन्ते।

ततश्चास्माक देववाण्या सस्कृतज्ञाना वा विदुषा चिरादेव क्रमशो ह्रासमुपगच्छन्त्या अवस्थाया वास्तविक मूलकारण लोक प्रगतेर्लोकावस्थितेश्च अथवा प्रजाया सामान्यजीवनस्योपेक्षैव, ततस्तेषा पार्थक्य च। लोकस्य लोकयात्रायाश्च प्रात्यहिकीनामा वश्यकतानामुपेक्षयैवास्माक जीवनोपयोगिनीना विद्याना कलाना च नानाविधाना तिरोभाव समजनि। लोकप्रगतेरुपेक्षणेन सर्वैरुपेक्षिता इव शनै शनै सस्कृतज्ञा दृश्यन्ते। जनताया नेतृत्व च शनै शनैस्तेषा हस्तात्प्रस्खलितमिव प्रतिभाति।

स्वाभ्युदयकाल पुनर्देववाण्या वाङ्मयस्य जीवनयात्राया विभिन्नविभागानामानुरूप्येणैव नैके विभागा वाभवा शाखाश्चावतन्त। सभ्यसमाजस्य प्रत्येकावश्यकतानुसारमव तास्ता विद्या कलाश्च समुद्दिश्य सस्कृतवाङ्मय तदा प्रवृत्तमासीत्। आसीच्च समाजस्य राष्ट्रस्य वा सर्वेष्वप्यङ्गेषु समाना

कल्याणबुद्धि प्राचीनानामाचार्याणा शिष्टाना जनताया पुरोयायिनाम्। अत एव च तत्र तत्र पुराणादिषु—

पठन्द्विजो वागृषभत्वमीयात्
स्यात्क्षत्रियो भूमिपतित्वमीयात्।
वणिग्जन पण्यफलत्वमीयाज्
जनश्च शूद्रोऽपि महत्त्वमीयात्॥
(वा० रा० १।१।१००)

शृण्वन्विप्रो वेदवित्स्यात्क्षत्रिय पृथिवीपति।
ऋद्धि प्राप्नोति वैश्यश्च शूद्रश्चारोग्यमृच्छति॥
(अग्निपुराणे ३८३।२३)

इत्येव राष्ट्रस्य सर्वेष्वप्यङ्गेषु अङ्गाङ्गिभावरूपो घनिष्ठ सबन्धोऽत एव चैकस्यापि दुरवस्थयोपेक्षया वा सर्वेषामपि हानिर्नियतेति च सिद्धान्तानुरूप सर्वेषामप्यङ्गाना कल्याणकामना श्रूयते। अत एव च प्रजाया विभिन्नानामङ्गानामावश्यकतानुरूपम् "आन्वीक्षिकी त्रयी वार्त्ता दण्डनीतिश्च शाश्वती" इत्येव विद्याना चातुर्विध्यमाम्नायते।

"चतुर्भिश्च प्रकारैर्विद्योपयुक्ता भवति। आगमकालेन स्वाध्यायकालेन प्रवचनकालेन व्यवहारकालेनेति" (महाभाष्ये), "आचार्य सर्वचेष्टासु लोक एव हि धीमत", "कृत्स्नो हि लोको बुद्धिमतामाचार्य। शत्रुश्चाबुद्धिमताम्" (चरके), "बुद्धिहीना विनश्यन्ति यथा ते मूर्खपण्डिता" (पञ्चतन्त्रे)

इत्याद्यभियुक्तोक्तिभि महाभाष्यादिप्राचीनग्रन्थेषु पदे पदे "तद्यथा लोके" इत्येव लोकव्यवहारस्य समादरेण, साख्यादिषु नानाविधलौकिकदृष्टान्तसाहाय्येन च शास्त्रार्थप्रतिपादने प्राचीनाना विदुषा दृष्टौ लोकबुद्धेर्लोकप्रगतेर्व्यवहारज्ञानस्य च महत्त्वमेव स्पष्टीक्रियते।

प्राधान्येन सामान्यजनताया शिक्षणार्थं विनिर्मितेषु सर्वेषा माननीयेषु विभिन्नपुराणेषु राजशास्त्रस्य, भुवनकोशस्य, महाद्वीपादे, वास्तुलक्षणस्य, रत्नादिपरीक्षाया, वृक्षायुर्वेदस्य, नैकेषा राजवशानाम्, अश्वचिकित्साया, गजचिकित्साया, अन्येषा चैव विधाना लोकोपयोगिविषयाणा सप्रपञ्च वर्णनादिकमपि 'लोकसग्रहमेवापि सपश्यन्कर्तुमर्हसि' इति भगवदाज्ञानुरूप न केवल प्राचीनाचार्याणा लोकसग्रहचेष्टाया लोककल्याणबुद्धेश्चैव निदर्शक किन्तु तेषा स्वयमपि लोकोपयोगिविद्यासु परमप्रावीण्यस्य व्यापक स्पष्टत प्रतीयते।

परमद्यत्वे सस्कृतज्ञा भीता इव समुद्विग्ना इव दूरत परित्यजन्ति व्यवहारोपयोगिनाना लोकप्रगतेश्च परिचायिकाना भूगोलतिहास गणितराजशास्त्रादिविद्यानामध्ययनम्। हन्तैतादृक्प्रवृत्तिमूलिकैव सस्कृतभाषाया सस्कृतज्ञाना च जीवनयात्रासबान्धषु विभिन्नव्यापारेषु राष्ट्रस्य तत्तदावश्यकविभागेषु चानिश सवर्द्धमानानुपयोगिता।

तदेव प्रपञ्चितमस्माभिरस्मन्मतानुसारेण देववाण्या अवनतेर्मूलकारणम्। अन्यानि कारणानि वस्तुतोऽस्यैव मूल-

कारणस्य व्याख्यारूपाणि । तथापि वैशद्यार्थं तान्यपि कानि-
चिदग्रे प्रतिपाद्यन्ते ।

भारतीयमौलिकसंस्कृतेरपरिज्ञानं

सांप्रदायिक्यसहिष्णुता च

आपाततः परस्परं विरुद्धत्वेन प्रतीयमानेष्वपि शैवशाक्तवैष्णव
जैनबौद्धप्रभृतिषु नानासंप्रदायेषु एकसूत्ररूपेण व्याप्ताया भारतीय-
मौलिकसंस्कृतेः संक्षेपेण स्वरूपमुपवर्णितमेव पुरस्तादस्माभिः ।
तस्या एतस्याः संस्कृतेरपरिज्ञानमननुभवश्चापि एकतमं कारणं
देववाण्याः सांप्रतिक्या अवनतेः । एतदपरिज्ञानमूलकमेव संस्कृत-
ज्ञेषु तद्द्वारा साधारणजनेषु च समुपलभ्यमानं परस्परासहिष्णु-
त्वं परस्परं कलहश्च दृश्यते ।

भारतवर्षं हि खलु सांप्रदायिकासहिष्णुताया जन्मभूमिरिवाद्यत्वे
प्रतीयते । आर्यधर्मावलम्बिष्वपि पुनरतितरामुपलभ्यमाना सा
कदर्थयति देशहितैषिणां चेतांसि । 'वयमास्तिका यूयं नास्तिकाः',
'वयं वैदिका यूयमवैदिकाः', 'अस्माकं सम्प्रदायः प्राचीनतमो
युष्माकं पुनर्नवीनः किञ्चित्कालादेव प्रचलितः' इत्येवं परस्पर-
मधिक्षिपन्तः साम्प्रदायिकाः केन न श्रुता भवेयुः । तत्तत्संप्रदाय
नामोल्लेखपूर्वकं तत्तत्सिद्धान्तखण्डनप्रवृत्तानां ग्रन्थानां नामसु
'मुखभङ्गः', 'कर्णमर्दनम्', 'मुखचपेटिका' इत्यादिपदविन्यासोऽपि
तादृश्या एवासहिष्णुतायाः लज्जास्पदं निदर्शनम् ।

वर्तमाने काले तेषु तेषु समुन्नतदेशेषु तत्तदनुदारसाम्प्रदा-

यिकभावनासु प्रतिदिनमुपचीयमाणासु,'जर्मन''इटैलियन''अरैबिक' प्रभृतिरूपेण तत्तद्देशीयमौलिकसंस्कृतिभावनासु पुष्टिं नीयमानासु, तद्द्वारा च तत्तज्जातिषु संघशक्तिसम्पादनपुरःसरं स्वस्वोत्कर्षसाधनतत्परास्वपि, एष जातिभ्रंशकरोऽसहिष्णुताया भावोऽस्मासु कस्य नाम देशहितैषिण आर्यधर्माभिमानिनो मनस्तापं न तनुते।

इतिहासविदामतिरोहितं यत्कालक्रमेण तत्तदवस्थावश्यकतानुरूपं प्राकृतिकनियमानुसारेण नूनं नूतनाः सम्प्रदायाः सर्वेषु देशेषु प्रवर्तन्ते। परम्परागतमर्यादाया विरोधित्वभावना तेषु किञ्चित्कालपर्यन्तमेव जनताया जायते। किञ्चित्कालानिपाते पुनस्तेषां तस्यामेव मर्यादायामन्तर्भावः समावेशश्च प्रायः सर्वत्र क्रियते। ततश्च साम्प्रदायिकी असहिष्णुता सर्वथा अविचारमूला। अत एव तत्त्वविदो विचारशीला विद्वांसः "परोक्षप्रिया हि देवाः प्रत्यक्षद्विषः" "ये तत्र ब्राह्मणाः सम्मर्शिनो युक्ता आयुक्ता अलूक्षा धर्मकामाः स्युः, यथा ते तत्र वर्त्तेरन् तथा तत्र वर्त्तेथाः" इति श्रुत्यादेशमनुसरन्तस्तेषु तेषु सम्प्रदायेषु व्यापिन्या एकस्या भारतीयसंस्कृत्या भावनयैव भावितचित्ता उदारहृदयाः परस्परं सहिष्णुताभावस्यैव प्रचारं कुर्वन्ति।

ईश्वरानीश्वरवाद वेदपौरुषेयत्वापौरुषेयत्ववाद वाममार्ग दक्षिणमार्गादिभेदेन नानारूपायाः शैवशाक्तवैष्णवादिसम्प्रदायबहुलायाः सांख्यवेदान्तजैनबौद्धप्रभृतिनैकदर्शनपद्धतीरनुसरन्त्या भारतीयार्यजातेर्वाचकस्य 'हिन्दुजाति' इति पदस्य व्यवहारं सर्वैरप्यस्माभिः प्रतिदिनं क्रियते। सर्वेऽपि तस्या अन्यधर्मानुवर्त्तिभ्यो विवेकं पार्थक्यं च कर्तुमनायासेनैव क्षमाः। परं विद्वांसोऽपि तस्याः

कस्मिन्नेकस्मिन्नेव लक्षणेऽन्तर्भावप्रदर्शने स्खलितपदा दृश्यन्ते। भारतीयसंस्कृतिरेव वेदान्तिना मायेव स्वयमनिर्वचनीयापि सती व्यवहारतः प्रत्यक्षं सर्वैरनुभूयमाना तस्या एकमात्रं लक्षणम्। सैषा संस्कृतिर्हि राजनीतिसंघ इव वस्तुतो भारतीयानां संप्रदायानां संघः। स्वसंप्रदायेऽनुरागः परसंप्रदायेषु च समादरबुद्धिरित्येव खलु तस्या मुख्यो नियमः। न चात्र कश्चिद्विरोधः। नहि स्वमातापित्रोरनुरागातिशयः स्वप्रतिवेशिनो मातापितरौ प्रति समादरबुद्ध्या कदाचिद्विरुध्यते।

वस्तुतत्त्वज्ञानस्योपेक्षा

कस्याविदितमेतद् यदद्यत्वे जगति येयमभूतपूर्वा नानाविधा समुन्नतिर्दृश्यते, नानारूपा आविष्काराश्चानवरतं क्रियमाणाः सर्वानाश्चर्यचकितान् कुर्वन्ति, विविधविद्यासंबन्धिविज्ञानानां च यः समुत्कर्षो दृष्टिपथमायाति, तस्य सर्वस्य मूलकारणं तत्त्वज्ञानदृष्ट्या तत्तत्प्रमेयाणां वास्तविकी जिज्ञासा, "मूढः परप्रत्ययनेयबुद्धिः" इत्यभियुक्तोक्त्यनुसारं परम्परागतानां तत्तद्विषयकविश्वासानां स्वयमनुभवेन प्रायोगिकपरीक्षापुरःसरं विनिर्णयस्य च प्रवृत्तिरेव विद्यते। सैषा प्रवृत्तिः सुतरामासीदस्मद्देशेऽपि प्राचीनाचार्येषु। स्वानुभवेन प्रयोगपूर्वकं च वस्तुस्वरूपविनिर्णयप्रवृत्तिकारणादेव प्राभवंस्ते नानाविधपदार्थविषयकपरिज्ञानपूर्णान् भारतीयनदीदेशनगरग्रामकूपारण्यप्रभृतिभूगोलेतिहासादिविशिष्टज्ञानपुरःसरं कौटिल्यार्थशास्त्रपाणिनीयाष्टाध्यायीसदृशान्यसाधारणानि लोक-

विदितानि ग्रन्थरत्नानि निर्मातुम्। वैशेषिके, आयुर्वेदे, ज्यौतिषे, गणिते, अन्येषु चैव विधेषु प्रायोगिकपरीक्षणसापेक्षेषु शास्त्रेषु स्वानुभवेन वस्तुतत्त्वपरीक्षणपुरःसरं या तेषां समुन्नतिरद्यापि सास्माकं भारतीयानां गर्वस्यास्पदम्।

"परीक्ष्यकारिणो हि कुशला भवन्ति", "नापरीक्षितमभिनिविशेत्", "सम्यक्प्रयोगनिमित्ता हि सर्वकर्मणां सिद्धिरिष्टा। व्यापच्चासम्यक्प्रयोगनिमित्ता" (इत्यादि चरके) 'आप्तः खलु साक्षात्कृतधर्मा यथादृष्टस्यार्थस्य चिख्यापयिषया प्रयुक्त उपदेष्टा। साक्षात्करणमर्थस्याप्तिस्तया प्रवर्तत इत्याप्तः। ऋष्यार्यम्लेच्छानां समानं लक्षणम्। तथा च सर्वेषां व्यवहाराः प्रवर्तन्ते" (इति न्यायसूत्रवात्स्यायनभाष्ये शब्दलक्षणप्रकरणे), 'मनुष्या वा ऋषिषूत्क्रामत्सु देवानब्रुवन् को न ऋषिर्भविष्यतीति। तेभ्य एतं तर्कमृषिं प्रायच्छन्" (इति निरुक्ते) सर्वाणि चैतानि प्रमाणानि तमेव पूर्वोक्तमर्थं द्रढयन्ति। किं बहुना, धर्मविषयेऽपि तेषामासीदियं धारणा यत्—

आर्षं धर्मोपदेशं च वेदशास्त्राविरोधिना।
यस्तर्केणानुसंधत्ते स धर्मं वेद नेतरः॥

वस्तुतः शब्दप्रमाणस्य प्रामाण्यमनुभवपूर्वकपरीक्षासहकृतमेवेति पूर्वं निर्दिष्टवात्स्यायनवचनेन "अनुभवेन वस्तुतत्त्वस्य कार्त्स्न्येन याथार्थ्यज्ञानवानाप्तः", इत्याप्तलक्षणेन च प्रतीयते।

परं चिरकालादेवैषा स्वयमनुभवेन वस्तुतत्त्वपरीक्षणमुखी प्रवृत्तिस्तिरोहितेव संस्कृतज्ञेषु इति प्रतीयते। अद्यत्वे तु तस्याः

प्रातिकूला प्रवृत्तिरेव चरमा सीमा यातेति कस्याविदित भवेत्। भवतु नामावश्यकी शब्दैकप्रमाणपरता श्रुत्यादिविहितेषु पारलौकिकेष्वदृष्टेषु विषयेषु। परन्त्वनुभवगम्येषु प्रायोगिक परीक्षणसहेषु लौकिकेषु विषयेषु तु सा सर्वथैवाक्षम्या।

वर्तमानकाले संस्कृतपठनपाठनपद्धतेरयमेको महान् दोषो यत्प्रथम तु छात्रेषु कस्मिन्नपि विषये स्वाभाविकविशिष्टजिज्ञासाबुद्धेरनुदय एव। उदयेऽपि अभ्यस्यमानग्रन्थप्रमाणबलादेव सबलात्कार तस्या उपशम क्रियते। अभ्यस्यमानग्रन्थोक्ता पदार्थास्तत्तद्ग्रन्थे यथा प्रतिपादितास्तथैव वस्तुतत्त्वज्ञाननिरपेक्षया ग्राह्यन्ते। व्याकरणे उदाहरणरूपेणान्यथा वा समागताना शब्दाना केऽर्था, काव्यादिषूपवर्णिताना तत्तत्पदार्थाना वस्तुतो लोके किं स्वरूपम्, पुराणेतिहासादिषु वर्णिताना पर्वताना देशाना नद्यादीना च वस्तुत कुत्र स्थिति कानि च तन्नामानि इदानीन्तने भारतेऽन्येषु वा देशेषु, ज्यौतिषे वा सविस्तरमुपवर्णिताना नक्षत्राणा वस्तुत खगोले कुत्र कीदृशी स्थितिरित्येवविधाना जिज्ञासानामनुदय एवाद्यत्वे संस्कृतज्ञेषु। उदयेऽपि कति नाम ता समाधातु प्रयत्नपरा दृश्यन्ते। दर्शन शास्त्रेषु अशतोऽनूदितान् दर्शनान्तरपदार्थान् यथाकथञ्चित्पठित्वैव सन्तुष्टा नहि चेष्टन्ते केऽपि प्रायेण वस्तुतस्तत्तद्दर्शनान्तरपदार्थैस्तान् सवादयितुम्।

सैषातिमात्र शब्दप्रमाणपरता अस्थाने प्रयुक्ता नून देववाण्या अवनतावेकतमद् मुख्य कारणम्। एषैवास्माक विचारसकीर्णताया नूतनविज्ञानाना सग्रहेऽनुदारताया अपि मुख्य कारणम। "नीचा-

दृष्युत्तमा विद्याम्' इति वचने सत्यपि, भारतीयज्यौतिषे यवनाचार्याणां, प्रासादनिर्माणविद्याया मयासुरादीनां प्रभावे स्पष्टेऽपि एषास्माकमनुदारता न हि सर्वथा श्लाघनीया। उपरिनिर्दिष्ट-प्रवृत्तिवशादेव संस्कृतज्ञा अस्मिन्समुन्नतिमुखे काले अग्रामयिका गण्यन्ते।

प्रायेण उपरिनिर्दिष्टकारणव्रातवशादेव शनैः शनैश्चिरायावनति-मुखी देववाणी साम्प्रतिकीं खेदावहां दशां वहति। एतन्मूलक एव देववाण्याः स्वाभ्युदयकाले विनिर्मितेषु प्राचीनग्रन्थेषु नूतनग्रन्थेषु च महान् प्रभेदः। केन खलु विदुषा न स्वीक्रियेत प्रायेण प्रत्येक-स्मिन् साहित्यविभागे प्राचीननवीनग्रन्थयोर्भेदः। अयमेव खलु प्राचीनाचार्यग्रन्थेषु नवीनग्रन्थेषु च महान् भेदो यत्प्राचीनाचार्यास्तु लोकप्रवृत्तिं लोकप्रगतिं वस्तुतत्त्वं चावगत्य प्रजाकल्याणकामनयैव प्रेरिताः स्वग्रन्थान् प्रणयन्ति स्म। महाभाष्यादिषु पदे पदे लोकव्यवहारचर्चा, चरकादिषु प्रयोगपूर्वकं वस्तुतत्त्वपरीक्षणाय प्रोद्बोधनम्, भूतदयामुद्दिश्यैव ग्रन्थप्रथने प्रवृत्तिश्चात्र स्पष्टं प्रमाणम्। तथा च वात्स्यायनभाष्ये "किं पुनराप्तानां प्रामाण्यम्? साक्षात्कृतधर्मता भूतदया यथाभूतार्थचिख्यापयिषेति। आप्ताः खलु साक्षात्कृतधर्माण इदं हातव्यमिदमस्य हानिहेतुरिदमस्याधि-गन्तव्यमिदमस्याधिगमहेतुरिति भूतान्यनुकम्पन्ते।" (न्यायभाष्ये २।१।६८) इति। नूतनग्रन्थकारेषु तु पुनः प्रायेण तद्विपरीतैव प्रवृत्तिः। आप्तलक्षणस्य वस्तुतत्त्वानुभवमूलकत्वमुपेक्ष्य प्राधान्येन शब्दप्रमाणतत्परत्वम्, वास्तविकीं प्रजाहितप्रवृत्तिमनादृत्य

अहमहमिकाभावेन अज्ञाना विवेकरहिताना लक्ष्मीपतीना राजादीना परितोषपूर्वक वाग्वितण्डया वा नि सारशङ्कावल्या वा स्वविपक्षानध कृत्य स्वार्थसाधनमित्येव प्रायेण नूतनग्रन्थप्रणयन-परिपाट्या रहस्य वृत्तञ्च ।

तान्येतानि देववाण्या सस्कृतज्ञाना चावनते सक्षेपेणास्मन्म तेन कतिचित् कारणानि । देववाण्या सस्कृतज्ञाना च तीव्र समुन्नत्यभिलाष एव न प्रेरयति अत्र विषय आत्मपरीक्षणाय । आत्म परीक्षण हि नाम मिथ्याभिनिवेशरहितेन निश्छद्मना च मनसा विहित समुन्नते प्रथम साधनमिति समामनन्ति सन्त ।

अस्माक कर्तव्यम्

पर प्रसन्नताया विषयो यत्पुनरपि देववाण्यास्तद्द्वारा च भारतीयसस्कृतेरभ्युत्थानाय सप्रयत्ना वयम । उदयाचलमारूढो भगवान् ज्ञानभास्वान् भुवनमाभासयितु प्रवृत्त । अविद्यातमिस्रापगमे सर्वेऽपि मोहनिद्रामुन्मुच्य स्वसमुन्नत्यै चेष्टापरा इतस्ततो दृश्यन्ते । एषा सखदपि तस्या एव प्रत्यक्ष प्रमाणम । प्रतिवर्ष पर सहस्राणा छात्राणा सस्कृतपरीक्षासु प्रवेश, पर शताना पाठशालाना च यत्र तत्र स्थापनम - सर्वमेतदाशावहम् । सस्कृतच्छात्रेपु तु एतादृशो नूतन एव जागर परमस तोषावह ।

वस्तुतो न हि कथञ्चिदप्यस्माक निराशाया अवसर । अद्यत्वेऽपि सस्कृतच्छात्रेषु सस्कृतविद्वत्सु चान्यत्राश्रुतचरा नैके विशिष्टा गुणा दृश्यन्ते । तपस्या, कष्टसहिष्णुता, गुरुशिष्यभाव, "अस्मिन् आर्यावर्ते निवासे ये ब्राह्मणा कुम्भीधान्या अलोलुपा अगृह्य-

माणकारणा किञ्चिदन्तरेण कस्याश्चिद् विद्याया पारङ्गतास्तत्र भवन्त शिष्टा '' (महाभाष्ये ६ ३।१०९) इत्यादर्शानुसारमनन्यभावेन निष्कामभावनया च विद्याया पाठनम्, वस्तुतोऽकृत्रिम स्वदेशप्रेमा, भारतीयसस्कृतेरभिमान ,स्वधम परायणता, कमनिष्ठता,आस्तिक्य-बुद्धि ,देवभक्ति ,शुचिता,भारतीयशीलसदाचारानुवर्तित्वम्, विशेष तश्च देववाणी प्रत्यनन्यप्रेमभावना—सत्सु एतादृशेषु अद्यत्वेऽपि अन्येषु सभ्यताभिमानिदेशेष्वपि प्रायेणादृश्यमानेषु गुणेषु निश्चित्त देववाण्या भविष्याभ्युदयविपये न हि कस्याप्यनास्थया भवितव्यम्।

नून स समय पुरस्तात्समुपस्थित इव दृश्यते यदा सस्कृत भाषा भूयोऽपि सर्वेषामादरास्पदमुन्नतिशिखरारूढा च भविष्यति। साप्रतिकी खल्वव स्थति सवथा अस्वाभाविकी। अन्यदेशेषु यथा स्वदेशसबन्धिप्राचीनोत्कृष्टभाषाणा समादार सदृश्यते तथैवा स्मद्देशेऽपि अस्मिन्नभ्युत्थानयुगे देववाण्या समुत्कषण समादरेण च नून भाव्यम्। सत्य सस्कृतज्ञा असामयिकत्वेन आधुनिक शिक्षिताना दृष्ट्या न तथा समादरार्हा मन्यन्ते यथा तैर्भावितव्यम्। वस्तुतस्तु आधुनिकशिक्षादीक्षितसमाजस्य सस्कृतज्ञसमाजस्य च शिक्षिताशिक्षितत्वदृष्ट्या नहि कश्चिन्मौलिको भेद। आधुनिक शिक्षिता जानन्तोऽपि साम्प्रतिकीमवस्थितिमितिहास राजनीति च भारतीयप्राचीनसस्कृतिज्ञानापेक्षया अज्ञा एव। तच्चैतदन्यथा सस्कृतज्ञेषु। तेऽपि भारतीयप्राचीनसस्कृत्या परिचिता अपि साम्प्रतिकावस्थाज्ञानापेक्षयैव अज्ञा। ततश्चाधुनिकशिक्षितै सह समानेऽपि तेषा दोषे सस्कृतज्ञानामयमेव गुरुतरो दोषो यत्तेऽसाम

यिका। नास्त्यत्र सन्देहलवोऽपि यत्समयोपयोगिज्ञानोपार्जनेन संस्कृतोत्कृष्टपाण्डित्यस्य प्राचीनमर्यादाया संरक्षणेन संपोषणेन च पूर्वमेव पूर्णरूपेण भारतीयभावभावितास्ते वस्तुत समुत्कृष्टपद लप्स्यन्ते। एतादृशगुणगणालंकृता संस्कृतज्ञा एव वस्तुतो भारतीयजनताया नेतृत्वधुरा वोढुमर्हा।

तदेतद्यथा नातिचिरेण संपद्यते तथैवास्माभि सर्वै सर्वथा प्रयतनीयम्। सर्वेषा छात्राणामध्यापकानामन्येषा च भारतीय संस्कृत्यनुरागिणा सहयोगेनैवैतत्संभाव्यते। छात्रैश्च विशेषत प्रयतितव्यम्। कस्यापि देशस्य भविष्य युवस्वेव तिष्ठति। यूना-मेवोद्योगेन कर्तव्यपरायणतयाऽऽशावादितया सोत्साहेन कर्मणा च तत्तद्देशा समुन्नता स्वयश पताका जगति प्रसारयितु प्राभवन् प्रभवन्ति च। तेषामेवास्मद्देशेऽपि विशेषत एतत्कर्तव्य यत्पूर्वोक्ताना दोषाणा परिमार्जन विधाय शुद्धाचरणेन ब्रह्मचर्येण श्रद्धया गुरु-भक्त्या देशप्रेम्णा च नानाशास्त्राण्यधीयाना देशप्रगतिं जगतो-ऽवस्थितिञ्चावगच्छन्तो भारतीयसंस्कृत्या आदर्शान् ऐक्यभावना च लोकेषु संस्थापयन्त परस्पर सौहार्देन, जन्मप्रभृति मरणपर्यन्त भारतीयानामभ्युदयनि श्रेयससाधनतत्पराया सतत स्वसाहित्यस रोरसामृतेन तानाप्याययन्त्या सर्वथा मङ्गलमय्या भारतीयाना मातृकल्पाया देववाण्या समुद्धाराय बद्धपरिकरा भवेयुरिति।

दैन्यभावस्य च परित्यागो विशेषतो विधेय। दैन्यभाव आशा वादिता च नैकत्रावस्थान सहेते। आशावादिता हि अस्माकमार्य-धर्मावलम्बिना मुख्य आदर्श। दैन्य चानार्यजुष्टोऽस्वर्ग्योऽकीर्त्ति-

आर० टी० एच्० ग्रिफिथ,
प्रिंसिपल, गवर्नमेंट संस्कृत कालेज, बनारस, १८६१–१८७८

करश्च गुण । वेदमन्त्रेषु यत्र तत्रापि दृश्यते आशावादिता दैन्यराहित्य चैव श्रेष्ठ आदर्श प्रतीयते। अस्माकमध पतनावस्थाकाले दास्यकाले च निमिताद् 'असार ससार, सर्वथैव हेय, कारागारसदृशो बन्धस्थानम, जीवन दु खमयम्'

अभ्रमध्ये च पश्यन्ति चञ्चला विद्युता गतिम्।
क्षण दृष्ट्वा च नश्यन्ति तथा ससारिणो जना ॥
यथा हि कूपमध्ये च घटमाला भ्रमन्ति च।
गमागमौ हि पश्यामि तद्वत्ससारिणो जना ॥
जले च बुद्बुदो यद्वत्तद्वत्ससारिणो जना ।

इत्यादिनिराशाजनकभावपोषकसिद्धा तैर्व्यात्तात्संस्कृतसाहित्याद्विपरीतमेव नो वैदिक साहित्यम्। तत्र हि

विश्वदानीं सुमनस स्याम पश्येम नु सूर्य्य मुच्चरन्तम्।
(ऋ० ६।५२।५)

अस्मे धेहि श्रवो बृहद् द्युम्न सहस्रसातमम्।
इन्द्र ता रथिनीरिष ॥ (ऋ० १।९।८)
इन्द्र त्वोतास आ वय वज्र घना ददीमहि।
जयेम स युधि स्पृध । (ऋ० १।८।३)
अदीना स्याम शरद शत भूयश्च शरद शतात्।
(यजु० ३६।२४)

भद्र जीवन्तो जरणामशीमहि। (ऋ० १०।३७।६)
पश्येम शरद शतम्। जीवेम शरद शतम्।
बुध्येम शरद शतम्। रोहेम शरद शतम्।

पूषेम शरद शतम् । भवेम शरद शतम् ।
भूषेम शरद शतम् । भूयसी शरद शतात् ॥
(अथर्व० १९।६७।१-८)

इत्यादिरूपाभि प्रार्थनाभिराशावादितैव जातिदृष्ट्या व्यक्तिदृष्ट्या च जीवनस्य मुख्य आदर्श, अभ्युदयस्य नि श्रेयसस्य च प्रथम कारणमिति स्पष्ट प्रतीयते। एतद्दृष्ट्या हि जगदेतत्सुन्दरोपवनसदृश विधात्रा करुणापरवशेनास्माकमभ्युदयाय ईश्वरप्रदत्त शक्तीना च पूर्णरूपेण परिपुष्ट्यै परिपुष्टिक्रमेण चामृतत्वपदप्राप्त्यै एव सृष्टम्, अत एव च न सर्वथा हेयत्वेन विभावनीयम ।

वय हि भारतीया

ते सम्मता जनपदेषु धनानि तेषा
　　तेषा यशासि न च सीदति धर्मवर्ग ।
धन्यास्त एव निभृतात्मजभृत्यदारा
　　येषा सदाभ्युदयदा भवती प्रसन्ना ॥
दुर्गे स्मृता हरसि भीतिमशेषजन्तो
　　स्वस्थै स्मृता मतिमतीव शुभा ददासि ।
दारिद्र्यदु खभयहारिणि का त्वदन्या
　　सर्वोपकारकरणाय सदाद्रचित्ता ॥

इत्यव सतत स्तूयमानाया भगवत्या महाशक्त्या समुपासका 'तुष्टिरस्तु, पुष्टिरस्तु' इत्येवमहर्निश प्रार्थयमानाश्च कथमिव निराशाया दैन्यभावस्य च पात्र भवितुमर्हाम ।

ततश्च धृत्युत्साहसमन्वितै 'स्वदेशभविष्यस्य वयमेव निर्मातार' इत्येव दृढ विश्वसद्भि, लोकप्रगतिमवगच्छद्भि, किञ्चित्कालादेव नानादेशैर्या अभूतपूर्वा समुन्नतिरासादिता ता पश्यद्भि, 'वयमपि भारतीयमहापुरुषसन्ताना भारतीयसस्कृत्यभिमानिनो भारतस्य भूयोऽभ्युत्थान करिष्याम, भारतीयजनताया निरभिमानबुद्ध्या सेवा कृत्वा तस्या परस्पर स्नेहभाव च वर्धयन्तो वास्तविक पुर. यायिपदमवाप्स्याम' इति दृढ निश्चित्य सर्वाभ्युदयनि श्रेयससा धनभूताया देववाण्या समुन्नत्यै समुत्थातव्यमस्माभि ।

प्रार्थना च विधेया,

ओ सह नाववतु सह नौ भुनक्तु सह वीर्य करवावहै ।
तेजस्वि नावधीतमस्तु मा विद्विषावहै ॥
स गच्छध्व स वदध्व स वो मनासि जानताम् ।
देवा भाग यथा पूर्वे सजानाना उपासते ॥
समानी व आकूति समाना हृदयानि व ।
समानमस्तु वो मनो यथा व सुसहासति ॥

॥ इति शम् ॥

कृधी न ऊर्ध्वाञ्चरथाय जीवसे

(ऋ० १।३६।१४)

आर्यधर्मस्य सन्देशः[1]

प्रधानमहोदया देव्य सज्जनाश्च !

नूनमिद सौभाग्य यत्पावनेऽस्मिन्समारम्भे स्नातकानभिलक्ष्य दीक्षान्तभाषण विधातुमामन्त्रितोऽह तत्रभवता भवता समक्ष मद्य समुपस्थितोऽस्मि ।

कार्याधिक्यवशादवकाशराहित्येऽपि सस्थयैतया सह स्वकीय-प्राचीनसबन्धेन स्नेहपरवशो मित्राणामनुरोधेन प्रेरितश्चैवाह मेतत्कार्यभारवहनाय समुद्यतोऽभवम् ।

प्रिया स्नातका,

अद्वितीय खल्वयमवसरो भवता जीवने। जीवनस्य प्रथमकाले दीर्घायुष्यस्य, बलस्य, वर्चसस्तेजसश्च प्राप्त्यर्थम् "अग्ने व्रतपते व्रत चरिष्यामि" इत्यादिमन्त्रैगृहीतस्य व्रतस्य खलु समाप्तावद्य भवन्त "त धीरास कवय उन्नयन्ति स्वाध्यो मनसा देवयन्त"

१—२७।१२।१९४३ इस्वीतिथौ गुरुकुलवृन्दावनविश्वविद्यालयीय ३६ तम महोत्सवावसरे ग्रन्थकर्तुर्दीक्षान्तभाषणम् (हिन्दीभाषात संस्कृतभाषायामनूदितम्)।

(ऋ०३।८।४)इत्याद्यनुसार गुरूणामाशीर्वचोभि सहैव गुरुकुलात् समावर्तनाय समुद्यता दृश्यन्ते। गुरुकुल वै तपस्याया, सयमस्य, भ्रातृभावस्य, अकृत्रिमस्नेहस्य च स्थानम्। तत्रैव वसन्तो भवन्त आर्यदीक्षय। दीक्षिता अभवन्। ततश्च नूतने जगति प्रवेशानन्तर भवता कर्तव्यमेतद् भवेद् यत्तस्यैवार्यधर्मस्य सदेशेन,न केवल शब्दै, किन्त्वाचरणद्वारापि, भारतीयसमाजेऽभिनवजीवनस्य सचारो यथा निष्पद्यते तथैव प्रयतितव्यम्।

परमेष नूतन ससार सुतरा विशालो विसष्ठुलो विषम कण्टकाकीर्णश्च त ससारमपेक्ष्य यस्मिन खलु एतावत्कालपर्यन्त मुषित भवद्भि। जीवनयात्राया कठिनपरीक्षाया स्थान हि स भविष्यति। अवधीयता तावद् यदस्य नूतनजीवनस्य साफल्य-मुपयोगश्च तस्य महत आर्यधर्मस्य सिद्धान्तानामादर्शाना चाद्य-यावद्गृहीतायाः शिक्षाया व्यावहारिकरूपेण चरितार्थतायामेव विद्यते।

आशावाद एवास्य नूतनजीवनस्य प्रथम सदेश।

आशावादो निराशावादश्च

कस्यैतदविदित यदाशावाद एवार्यधर्मस्य वैदिकधर्मस्य वा मौलिक सिद्धान्त। ओतप्रोत हि वैदिक वाङ्मयमाशावा-दस्य सिद्धान्तेन।

कृधी न ऊर्ध्वाञ्चरथाय जीवसे।

(ऋ० १।३६।१४)

अर्थात् भगवन् ! विधेहि न समुन्नतान् जीवनयात्रायाम् ।

भद्रं जीवन्तो जरणामशोमहि ।

(ऋ० १०।३७।६)

अर्थात्, कल्याणमयं जीवनमतियापयन्तो वयं वृद्धावस्थामाप्नुयाम ।

विश्वदानीं सुमनसः स्याम पश्येम नु सूर्यमुच्चरन्तम् ।

(ऋ०६।५२।५)

अर्थात्, सर्वदैव प्रसन्नचेतसः सन्तो वयमुदीयमानं सूर्यं पश्येम ।

पश्येम शरदः शतम् । जीवेम शरदः शतम् ।
बुध्येम शरदः शतम् । रोहेम शरदः शतम् ।
पूषेम शरदः शतम् भवेम शरदः शतम् ।
भूषेम शरदः शतम् । भूयसी: शरदः शतात् ॥

(अथर्व०१६।६७।१-८)

अर्थात्, शतं वर्षाणि ततोऽपि चाधिकं कालं यावद् वयं पश्येम, जीवनयात्रां कुर्वीमहि, ज्ञानं संपादयेमहि, उत्तोत्तरामुन्नतिमाप्नुयाम, पुष्टिं समृद्धिमैश्वर्यं चाधिगच्छेम ।

मनुष्यजीवने विद्युत्संचारमिव नूतनां स्फूर्तिमुत्पादयद्भिरेताहशैः प्राणसंजीवनैर्वचनामृतैरापूर्णमेव वै वैदिकं वाङ्मयम् ।

ईश्वरप्रदत्तशक्तीनां परस्परं सामञ्जस्येन विकासः, तद्द्वारा च जीवनस्य सर्वाङ्गीणा सम्पूर्णता मानवस्य प्रथमं कर्तव्यमित्येष वै वैदिकः सिद्धान्तः । भगवता विश्वबन्धुना सृष्टमेतद्धि जगदस्माकं

तस्या सर्वाङ्गीणाया समुन्नते साधकमेव, न तु बाधकम्। अत एवार्यजनस्य दृष्ट्या जीवनमेतत्प्रार्थनाया विषय, न तु ग्लाने। एषा चोदात्तभावना नून प्रकृतिनियमानुकूल जीवन यापयतो निष्पापस्य स्वच्छहृदयस्य च जनस्यैव सभवति।

एतद्विपरीतमेव खलु वृत्त तस्य समाजस्य यस्मिन् प्रवेशाय समुद्यता भवन्त साम्प्रतम्। नैकशताब्दीतोऽन्धकारस्यानतेऽस्मिन् गर्ते पतितोऽय समाज खलु निराशावादसिद्धान्तै परिप्लुत। तेषा सिद्धान्तानामपसिद्धान्ताना वा अनुसारेण हि ससारोऽयमसार, सर्वथैव हेय, स्वप्न इव, पान्थशालेव वा, तत्र वा अस्माक स्थितिर्नद्या निमज्जतो मनुजस्येव विद्यते, मन्यतामीश्वरेण स ससार केवल कारागारस्थानीयत्वेनास्मत्कृते विनिर्मित। एतद्रूपैर्हि निराशामयसिद्धान्तैर्भारतीयसमाजश्चिराय निष्प्राणो नि सत्त्वो निस्तेजस्कश्च सवृत्त। उपरिनिर्दिष्टसिद्धान्तै प्रभावितानामेव जनाना नून रौरवादिनरकाणा कल्पना। "मूर्ख कामी खलश्चाहम्" (="मैं मूरख खल कामी"), तथा "ससारसागरस्येय पार गच्छति नौर्यथा" (=नैया मेरी पार लगाओ) एतादृश्यो दैन्यभावनयोपेता प्रार्थनास्तस्या एव विचारधाराया प्रतीकम्।

आर्यधर्मस्य प्रथमोऽय सदेशो भवतु यद्वयमेनं प्राणघातक नैराश्यवाद समूलघात निहत्य वैदिकोदात्तभावनाभिरस्मत्समाजमापूरयेम। किञ्च,

ममाग्ने वर्चो विहवेष्वस्तु वयं त्वेन्धानास्तन्वं पुषेम ।
मह्यं नमन्तां प्रदिशश्चतस्रस्त्वयाध्यक्षेण पृतना जयेम ॥

(ऋ० १०।१२८।१)

एतादृशीनां वैदिकप्रार्थनानामनुसारं, न केवलं समाजस्य यूनामेव, किन्तु प्रत्येकस्य जनस्य समक्षमादर्शमेतं स्थापयेम यत् 'स्वकीयोन्नतिविरोधिनीनामखिलानां शक्तीनां प्रवृत्तीनां च निरासायैव वयं जन्म गृहीतवन्तः, यस्यामपि दिशि अस्माकमुद्योगस्य गतिस्तस्यामेव नूनं विजयलक्ष्मीरस्मानुपैष्यति। वयं खलु अमृतस्य ज्योतीरूपस्य परमात्मनः पुत्राः, अत एव स्वीयं जीवनं प्रकाशमयं कुर्वाणा वयमन्येषामपि जीवनं प्रकाशमयं विधास्यामः' इति।

प्रगतिवादो रूढिवादश्च

भारतीयसमाजस्य सर्वाङ्गीणायाः समुन्नतेः पूर्णविकासस्य चात्यन्तं बाधिका प्रवृत्तिस्तस्य रूढिवाद एव। तस्योत्पत्तेः पुष्टेश्च कारणानि तान्येव येभ्यः खलु निराशावादस्य जन्मासीत्। अवरुद्धोन्नतिविकासमार्गो हि जनः समाजो वा स्वभावत एव नैराश्यवादेनात्मन्यविश्वासेन च ग्रस्तो जायते। पादमात्रप्रचलन एव कदाचिन्मम गर्ते कूपे वा पतनं सम्भवतीति भयाद्भीतोऽन्ध इव स स्वस्थान एव स्थितिं वरं मन्यमानः पदात्पदमपि प्रगतिं नैव करोति, रूढिवादस्य प्राहेण वा ग्रस्तो जायते।

तद्विपरीतम्, यस्य जनस्य समाजस्य वा समक्षमुन्नतेर्मार्गा अनवरुद्धाः प्रशस्ताश्च भवन्ति, आशायाश्च प्रकाशो विद्यते,

अत एव च य आत्मविश्वासेन समुपेत, नून स्वभावत एवस प्रगतिशीलो दृश्यते। कोऽपि चक्षुष्मान् प्रकाशस्य विद्यमानताया-मात्मविश्वासेन वै कुत्रापि स्वेच्छया गन्तुमर्हति। अत एव यथैव प्रगतिवाद प्रकाशस्य आशामयस्य विश्वासमयस्य च जीवनस्य लक्षणम्, तथैव खलु रूढिवादोऽन्धकारस्य नैराश्योपेतस्य आत्म विश्वासविरहितस्य जीवनस्य च प्रतीकम्। शब्दान्तरेषु, यथैव खलु रूढिवाद समाजस्य पृथ्व्या उदरे शिलीभूताना वृक्षादीना-मिव निश्चेष्टाया जीवनरहितायाश्च स्थिते प्रख्यापक, तथैव प्रगतिवादो जीवनक्रियया सम्पन्नस्य सचेष्टस्य च प्राणिन स्थिते परिचायक।

अयमेव रूढिवादो भारतीयसमाजस्यात्यन्त महती समस्या। पादयोर्बद्धे निगडे इव, एष एव समाजस्य नानारूपै प्रगतिमवरु णद्धि। एतस्य हि दुष्प्रभाव, नितरा सूक्ष्मेणादृश्येन च प्रकारेण, भयानका राजयक्ष्मकीटाणव शरीर इव, अस्माक समाजे प्रविष्टस्त जीर्ण शीर्ण च विधातु सद्यस्तत्परो विद्यते।

अस्य खलु प्रवृत्तिर्जीवनस्य विभिन्नक्षेत्रेषु दृश्यते। शब्दाना मर्थविषये तावदयमेव रूढिवादस्तेषामन्तस्तलप्रवेशेऽस्माक बाधक, प्रायेण च मानसिकस्य पाषण्डस्य छद्मनश्च पोषको जायते। अयमेव मनुष्याणा हीनस्वार्थैर्निम्नप्रवृत्तिभिश्च प्रेरिताना कार्याणा वास्त विक स्वरूपमाच्छाद्य जनताया प्रतारणायै आवरणायते। भक्ति, तपः, दानम्, दया, यज्ञ, स्वर्ग, वर्ण, श्रद्धा इत्यादिशब्दाना प्रयोगविषयको योऽय लोके विप्लवस्तस्य मूलकारणमेष शब्दगतो

रूढिवाद एव। भगवद्गीताया यज्ञतपोदानादिविषये यदिद सात्त्विकराजसतामसभेदप्रदर्शन तदप्यस्यैव रूढिवादस्य निराकरणाय प्रयत्न। प्रायेण जनैरनवगतमहत्त्वाया श्रीस्वामिदयानन्दाचार्यैर्निर्मिताया आर्योद्देश्यरत्नमालाया अपि वस्तुतोऽस्यैव शब्दगतरूढिवादस्य निरास एव प्रयोजनम्।

पूर्वोक्तस्य रूढिवादमूलकस्य मानसिकपाषण्डस्य चक्षुष्मतो वा कारणादेव नैक उद्भटा अपि विद्वास, भारतीयेतिहासस्य विभिन्न कालेषु, प्राचीनग्रन्थान् स्वसिद्धान्तानुकूल्येनैव व्याख्यातु सप्रयत्ना दृश्यन्ते। नूनमद्यत्वेऽपि विद्यत एव सा प्रवृत्तिरस्मद्देशे। एतदेव कारण यद्देशेऽस्मिन् विभिन्नकालेषु समाजस्य परिष्कार (सुधार)-प्रगत्योरुद्देश्येन महापुरुषै प्रचालितान्यान्दोलनानि सम्प्रदायाश्च स्वप्रधानलक्ष्याच्च्युतानि रूढिवादस्य कच्छे पतितानि विनाशमगच्छन्। नैतत्तिरोहित प्राचीनस्य सामयिकस्य वा इतिहासस्यानुरागिणाम्। रूढिवादिनामेष स्वभावो यत्ते, परभोजिनो वृक्षा वृक्षान्तराणीव, प्रगतिशीलान्यान्दोलनानि कथमप्यात्मसात्कृत्वा निष्प्राणता नि सत्वता चापादयन्ति। एतदर्थं च ते समाजे समादृताना शब्दाना भावनाना च रूपेण परम्परया समागताना रूढीनामेवोपयोग पूर्णत्वेनादृश्यविधयैव विदधति।

रूढिवादस्य पूर्वोक्ताभ्योऽदृश्याभ्यो घातकप्रवृत्तिभ्य आत्मन स्वसमाजस्य च रक्षणार्थमैकान्तिकसत्यनिष्ठाया आत्मपरीक्षणस्यामूढबुद्धेश्च सतत प्रयोगस्य महत्यावश्यकता। मनस्यन्यत्क्रियाया चान्यदित्येतद्द्वय येषामस्ति त एव वञ्चका द्वयाविन इत्येव

वेदेषु गर्हणीयत्वेन प्रोक्ता। "मनुष्या वा ऋषिषूत्क्रामत्सु देवानब्रुवन् को न ऋषिर्भविष्यतीति। तेभ्य एत तर्कमृषि प्रायच्छन्" (निरुक्तपरिशिष्टे) इत्यत्र प्रतिपादितस्य 'तर्क एव ऋषि' इत्येतस्य सिद्धान्तस्य वै उपयोगो न तावदपरेषा सिद्धान्ताना खण्डनाय विधेयो यावदात्मन एव परीक्षणाय। आत्मपरीक्षण हि नाम मनुष्यस्य प्रथम समुन्नतेर्मूलम्। ऐकान्तिकी शब्दप्रमाणपरता वा, परम्परागता "अन्धेनैव नीयमाना यथान्धा" इत्येवरूपा अन्धभक्तिरेव वा रूढिवाद। अत एव स सर्वत प्रथम बुद्धेर्जडताया लक्षणम्।

तद्वैपरीत्येन, वेदेषु पुन "भद्रादभि श्रेयः प्रेहि" (तैत्तिरीयसहिता १।२।३।३) (अर्थात्, हे भगवन् प्रापयतु भवान् न उत्कृष्टादुत्कृष्टतर पदम्), "कृधी न ऊर्ध्वाञ्चरथाय जीवसे" (ऋ० १।३६।१४) (अर्थात्, भगवन्, विधेहि न उन्नतान् प्रगतिशीलाश्च जीवनयात्रायाम्) इत्यादिमन्त्रै प्रगतिवादस्यैव गुणगान क्रियते। वेदेष्वसकृद् गीयमान आशावादोऽपि वस्तुत प्रगतिवादस्यैव रूपान्तरम्। स च जीवनस्य मुख्य लक्षणम्।

नूतने जीवने प्रवेशानन्तरमेतत्तावद्भवतु भवता, प्रथम कर्तव्य यत्तर्कस्यैव ऋषे साहाय्येन तात्त्विकदृष्ट्या आत्मपरीक्षणं विधाय विचारणीयं--कि वयमेव स्वय रूढिवादेन ग्रस्ता स्वकीयाया शिक्षाया दीक्षायाश्च प्रवञ्चनापरा न भवाम इति। एव खल्वाशावादस्य प्रगतिवादस्य चाधारेण, आर्यधर्मस्यादर्शाननुसरद्भिर्भवद्भिरभिनवसमाजस्य निर्माणे सर्वदैव प्रयत्नपरैर्भ-

वितव्यम्। सनातन सार्वभौमश्च वैदिको धर्म इति वै मतमस्माकम्। पर तस्यैव समाजस्य, येनास्माक घनिष्ठ सबन्ध, तस्यैव धर्मस्यादर्शानामाधारेणाभिनवनिर्माणमन्तरेण कथमिव तस्य धर्मस्य सार्वभौमता साधयितु शक्यतेऽस्माभि। स्वगृह एवोत्करबहुले कथमिव वय परान् शुचिता स्वच्छता वा उपदेष्टु शक्नुम।

अतीतस्यैव चिराय गीतगानपरा वयमभूम। समयोऽय भविष्यस्य गीताना गानस्य। वास्तविकदृष्ट्या आदर्शो भविष्य एव तिष्ठति, नैवातीते। सभवति यदतीतस्य गीतगानेनास्माक जीवनस्य मन्दाया गतौ किमपि परिवर्तन न भवेत्। पर भविष्यस्य गीतगानमस्मदीय जीवन स्फूर्तिमय करिष्यतीति नात्र सदेह। 'परिमित वै भूतम् अपरिमित भव्यम्" (ऐ०ब्रा० ४। ६) (भव्य भविष्यमित्यर्थ) कथनमेतत्सुतरा सत्यमेव। वस्तुतस्तु अतीतस्य महत्त्व तावदेव यावत्तदस्माक भविष्यस्य निर्माणे साहाय्यकृत। श्रेय प्रेयोमार्गयो रहस्यमस्मिन्नेव सिद्धान्ते निहितम्। यथा प्रेयोमार्गस्य सबन्धोऽस्माक जीवनस्यातीतकालसबन्धिनीभिर्भावनाभिर्भवति, तथैव श्रेयोमार्गस्य सबन्ध आदर्शै सह विद्यते। वास्तविकोऽनते रहस्य तूभयोरपि समन्वये सामञ्जस्ये च तिष्ठति।

मानवतायाः समानो गौरव च

आर्यधर्मो वैदिकधर्मो वा वस्तुत सनातन सार्वभौमश्च मानवधर्म इति वा अस्माक मतम्। अत एव विभिन्नकालीनै

स्तत्तद्देशभवैश्च सम्प्रदायैर्मतैर्वा नैष एकस्यामेव तुलायां स्थापयितुं शक्यते। विश्वास एषोऽस्माकं न केवलं भावनामूलक एव, किन्तु पुष्टकारणेष्वेवास्याधार। परं सनातनसार्वभौममानवधर्मस्य वैशेषिकं स्वरूपमेतदेव संभवति यत्तस्मिन् मानवताया उत्कृष्टपदं प्रति समानस्य गौरवस्य च, तथा तां प्रति विशुद्धन्यायसत्ययोर्व्यवहारस्यापि स्थानं भवेत्। अस्माकं प्राचीनवाङ्मये एतदेव तथ्यम् 'आनृशंस्यम्' इति पदेनाभिव्यज्यते। परं खेदस्यायमवसरो यत् मनुष्यतां प्रति सम्मानगौरवभावनाभिः सहैव एतत्पदस्य प्रयोगोऽप्यस्मत्समाजेऽद्यत्वे प्रायेण विनष्ट।

"यथेमां वाचं कल्याणीमावदानि जनेभ्य। ब्रह्मराजन्याभ्यां शूद्राय चार्याय च स्वाय चारणाय च" (यजु० २६।२),

संगच्छध्वं संवदध्वं सं वो मनांसि जानताम्। (ऋ०१०।१९१।२),

समानो मन्त्र समितिः समानी समानं मन सह चित्तमेषाम्॥

(ऋ० १०।१९१।३)

एतादृशीनामुदात्तभावनानां स्थानमद्यत्वे जातिगतानां वर्गगतानां च स्वार्थानां परम्परागतेन पारस्परिकसंघर्षेण गृहीतमिव दृश्यते। संघर्षस्यास्य दुष्प्रभावेण जीर्णः शीर्णश्च भारतीयसमाज पूर्वापेक्षयाप्यतितरां विषाक्त इव दृश्यते। धर्मस्यापदेशेन नो निम्नस्वार्थसाधनतत्परतया वैदिकधर्माभिमानी समाजो मनुष्यतां प्रति समानगौरवयोर्महतो लक्ष्याद्विमुखीभूतो लक्ष्यते। अत एव प्रायेणास्माकं कथनव्यवहारयो परस्परं सामञ्जस्यं न विद्यते। आर्यधर्मस्य दीक्षया दीक्षितानां भवतां स्नातकाना-

मेतत्कर्तव्यं भवतु यत्समाजादेनां विसंवादिनीं प्रवृत्तिमपसार्य तस्य नूतनं निर्माणमेतादृशं विधेयं यत्तत्र प्रत्येको जनः स्वकीयाना मीश्वरप्रदत्तशक्तीनां पूर्णविकासस्यावसरं लभते, समुचितस्यात्म-समानस्य रक्षां च विधातुं पारयते। एवं सत्येव समाजस्य प्रत्येको जनः आत्मनस्तस्याङ्गत्वभावनाया गर्वमनुभवितुम्, समाजस्य सबलतां संपादयितुं च शक्नोति।

पूर्वोक्तसिद्धान्तस्य निश्छलभावेन स्वीकृतिमन्तरेण, आत्मनो मिथ्यागौरवभावनयोपेता वयं, दलितसमाजस्य शिरसि केवलं मिथ्याश्वासनस्य हस्तं धारयित्वा, अथवा तस्य कर्णेषु ओंकारेण रहितानां सहितानां वा मन्त्राणामुच्चारणेन, एवं च दलितोद्धार कार्यमप्यात्मनो गौरवस्यैव साधनतामापाद्य, नैव तस्य समा-जस्योद्धारं कर्तुं, न वा तमात्मसात्कर्तुं प्रभवामः, काममेतत्तोषा रोषाय भवेत्। दलितसमाजस्यात्मसात्करणेऽस्माकमसफलतायाः एतदेव मुख्यं कारणम्। परं ध्रुवं सत्यमेतद् यत्पूर्वोक्तसिद्धान्तस्य सर्वात्मना स्वीकारेण विना आर्यधर्मस्य सार्वभौमतायाः स्वकीय समाजस्य हितसम्पादनस्य च वार्ता केवलमेकोऽनर्गलः प्रलाप एव। ईश्वरस्य शाश्वतनियमानां व्यतिक्रमेऽपि कुशलकामः केवल मात्मनः प्रतारणामेव करोति।

प्रियस्नातकाः,

सत्यसनातनार्यधर्मस्य प्राणदायिनः सन्देशस्य उपरि-प्रदर्शितान् मौलिकान् सिद्धान्तान् मनसा वाचा कर्मणा च सर्व-था सत्यभावेनाङ्गीकारमन्तरेण तदाधारेण च भारतीयसमा

जस्य नूतननिर्माणं विना तस्य धर्मस्य प्रकाशमान स्वरूप जगत समक्षमाविष्कर्तुं न शक्नुमो वयम्। एतेषा सिद्धान्तानामङ्गीकारस्य नूतना दृढतमा प्रतिज्ञास्माभिरेव क्रियताम्—

ओ "ध्रुवा द्यौर्ध्रुवा पृथिवी ध्रुव विश्वमिद जगत्।
ध्रुवास पर्वता इमे" ध्रुवा, स्याम व्रते वयम्॥

नूनमाशावादस्य वारिणा सिक्त, प्रगतिवादस्य प्राणप्रदे प्रकाशे, आत्मसमीक्षणम्, सत्यनिष्ठा, तथा मानवताया समादर—एतै सुसेवित एव अभिनवभारतीयसमाजपादपस्याङ्कुरो दृढमूलतामवाप्य कालक्रमेण पुष्पित फलितश्च भवितु शक्नोति।

वैदिकसाहित्यस्य पुनरुद्धारः

पूर्वोक्तान् सिद्धान्तानादर्शांश्च समाजस्य जनतायाश्च हृदयगमतामापादयितु मुख्यतम साधन हि वैदिकसाहित्यस्य पुनरुद्धार सामान्यजनताया च तस्य प्रचार एव विद्यते। निराशावादस्यादर्शहीनतायाश्च परिस्थितौ (वातावरणे वा) हि निमित साहित्यमस्मत्समाजस्याकर्मण्यताया उत्साहहीनताया म्लानमुखताया दीनतायाश्च कारणम्। आशावादस्य प्राणसंजीवनरसेनापूर्णं वैदिक साहित्यमेव ततोऽनार्यजुष्टाया अस्वर्ग्याया अकीर्त्तिकर्याश्चावस्थायास्तमुद्धर्त्तुमलम्।

पर वैदिकसाहित्यस्योद्धारो नहि वेदमहिम्नो गीताना गानेनैव सेत्स्यति। तपस्विन, त्यागिन, प्रतिभाशालिन, दृढनिष्ठा, सशितव्रता विद्वास एवैतत्कार्य सपादयितु समर्था भवितुमर्हन्ति।

अस्या दिश्यस्माक प्रयत्नोऽगएय एव साम्प्रत यावत्। तत पर मात्मप्रवञ्चन कि भवेत् ?

अस्माकमभीप्सितन्त्वेतद् भवेत्, यथा हि खलु सम्प्रति शिक्षित समाजस्य वार्तालापेष्वपि पश्चात्यशिक्षाया प्रभाव प्रतिफलित इव दृश्यते, तथैव, ततोऽप्याधिकतरमेव, अस्माक समाज आबालवृद्धमापामरप्राज्ञमाराजरङ्क च प्राणसञ्जीवन्या वैदिकविचारधारया प्रभावितो भवेत्, तद्द्वारा च तस्य जीवने कस्याप्यदृष्टपूर्वस्य नूतनज्योतिष, नूतनप्रेरणाया, नूतनपरिस्पन्दनस्य च स्पष्टश्चमत्कारो दृष्टिगोचरतामापद्येत। अस्माक गृहेषु ग्रामेष्वपि च गीयमानानि गीतानि तामेव विचारधारा प्रकटीकुर्यु। एतस्य महत स्पृहणीयस्य लक्ष्यस्य सिद्धि कथ सम्भवतीति खलु गम्भीर विचारमपेक्षते।

अन्ते प्रार्थ्यते खल्वस्माभिरखिलविश्वभावनो भगवान् तदध्यात्मबल यतो वय सत्यतया दृढभावनया च वैदिकसिद्धान्तानामनुसरणे समर्था भवेम।

ओ मा प्रगाम पथो वयम्॥

(ऋ० १०।५७।१)

ॐ

स पूषन् विदुषा नय यो अञ्जसानुशासति ।
य एवेदमिति ब्रवत् ॥ (ऋ० ६।५४।१)

* शिक्षायामादर्शभावना:

देव्यः सज्जनाश्च !

आर्यमहाविद्यालयस्यास्य 'रजतजयन्ती' महोत्सवावसरे शिक्षासम्मेलनस्य सभापतिपदाय निमन्त्रितोऽहं नूनं विद्यालयाधिकारिणः प्रति कृतज्ञतामनुभवामि । राजकीयकार्याधिक्येनावकाशाभावेऽपि तेषां स्नेहाग्रहयोरनुरोधेनैव कार्यभारमिममहमङ्गीकृतवान् ।

सदातन एव प्रश्नः शिक्षाविषयकः प्रत्येकस्य सभ्यदेशस्य प्रत्येकस्याः सभ्यजातेश्च पुरस्तात् । परमद्यत्वे तु सङ्घर्षस्याशान्तेश्च वातावरणे चतुर्दिशं व्याप्ते, मनुष्यतया च पशुतायां रूपे गृहीते सति सर्वत्रैव शिक्षाविषयिणी अन्तरवेक्षणप्रवृत्तिविशेषतो जागरितेव दृश्यते । अतश्चास्माकमपि कर्तव्यत्वेन समापतति

---

* २५।१२।१९४४ इस्वीतिथौ 'आर्यमहाविद्यालय, किरठल, मेरठ' इत्येतस्य 'रजतजयन्ती' महोत्सवावसरे शिक्षासम्मेलनेऽध्यक्षस्य ग्रन्थकर्तुरभिभाषणम् ।

यत्खलु स्वकीयाया साम्प्रतिकशिक्षाया पद्धतेरादर्शस्य च विवेचन नाम।

शिक्षायाः प्रधानमुद्देश्यम्

शिक्षाया प्रधानमुद्देश्य किमित्येष वै मुख्य प्रश्न शिक्षाविषये। नून तदेतादृश भवेद् येन मनुष्यस्य प्रवृत्तिर्मनुष्यत्वाभिमुखी न तु पशुत्वाभिमुखी जायेत, यच्च मनुष्यस्य पशुभ्यः पृथक्ताया साधनीभूताना दैवीना सात्त्विकीना च प्रवृत्तीना प्रोत्साहनाय, नतु पाशवीनामासुरीणा च प्रवृत्तीनामुत्तेजनाय, स्यात्। नैतद् विशेषविवरणमपेक्षते यन्मनुष्य खलु स्वभावत एव दैवीभिरासुरीभिश्च प्रवृत्तिभिरुपेतो विद्यते। तथापि मनुष्यत्वाया कृते आवश्यकमेतद् यन्मनुष्य स्वकीयनिम्नप्रवृत्तीना दमने शक्तो भवेत्। इममेवार्थ भगवद्गीता एवमाह—

द्वौ भूतसर्गौ लोकेऽस्मिन् दैव आसुर एव च।

(१६।६)

दैवी सपद्विमोक्षाय निबन्धायासुरी मता।

(१६ ५) इति।

शिक्षाया उपर्युक्तस्य वास्तविकस्य स्वरूपस्योपेक्षा वै साम्प्रत ससारव्यापिन सघर्षस्याशान्तेश्च मुख्य कारणम्। कर्तव्याकर्तव्यबुद्धेरपेक्षा विनैव, कथमपि स्वार्थसम्पादनस्य शक्तेरर्जनमेव शिक्षाया उद्देश्यमित्येव प्रायेण लोको मन्यते। एतादृश्या भावनाया आधारेण गृहीता शिक्षा काम धनबलयो प्राप्तौ साधन

भवतु, परन्तु नहि मनुष्यस्तद्द्वारा वास्तविकदृष्ट्या सामाजिकीं वैयक्तिकीं वा शान्तिमाप्तुं शक्नोति। तद्भावभावितो हि नरः सत्यस्य, आत्मसंयमस्य, स्वदेशस्य, स्वधर्मस्य, स्वजातेः, स्वसंस्कृतेश्च गौरवमयीर्भावना उपेक्ष्य परेषां चाटुकारितां प्रवञ्चनां चाप्यङ्गीकरोति। अत एव शिक्षाया मौलिकं लक्ष्यमस्मन्मत एतदेव यत्तद्द्वारा मनुष्ये स्वकीयजीवनस्यादर्शभावनाया कर्तव्यबुद्धेर्वोद्बोधनं भवेदिति। "धियो यो नः प्रचोदयात्" (यजु० २२। ९), "यां मेधां देवगणाः पितरश्चोपासते। तया मामद्य मेधयाग्ने मेधाविनं कुरु स्वाहा॥" (यजु० ३२। १४) इत्यादिवैदिकमन्त्रेषु बुद्धिविषयिण्या प्रार्थनया उपर्युक्तादर्शभावना कर्तव्याकर्तव्यबुद्धिरेव वाभिप्रेयते। तस्या एवादर्शभावनाया निदर्शनमस्माकम्

अग्ने नय सुपथा राये युयोध्यस्मज्जुहुराणमेनः।

(यजु०४०।१६)

(अर्थात्, भगवन्! वास्तविकैश्वर्यस्य प्राप्त्यै प्रेरय नः सत्यस्य मार्गेण गमनाय, आत्महानिकरं पापं चास्मत्तो दूरीकुरु),

विश्वानि देव सवितर्दुरितानि परा सुव। यद्भद्रं तन्न आ सुव॥

(यजु०३०।३)

(अर्थात्, हे देव सवितः! अस्माकं पापान्यस्मत्तो दूरे गमय। यच्च कल्याणं तदस्मानागमय)

इत्यादिवैदिकप्रार्थनासु दृश्यते।

आदर्शभावनाया उद्बोधनं वै निखिलसात्त्विकप्रवृत्तिषु प्रगति-

शीलनूतनताया समुत्पत्ते कारणम्। आदर्शभावनाया प्रकाशे हि मनुष्यस्वभावस्य निम्नप्रवृत्तीना विद्यमानता नैव सभवति। शनै शनै स्वयमेव ता विलीनतामुपयान्ति। आदर्शहीन जीवन हि अन्धकारे यात्रया समान यस्यामवस्थाया मनुष्य, प्रगतेस्तु का कथा, स्वजीवनस्यापि रक्षायामसमर्थो भवति।

आदर्शभावनैव, व्यक्ते समाजस्य च दृष्ट्या, जीवने वैषम्यस्य घातकद्वन्द्वाना वा अभावस्य स्पृहणीयाया अवस्थाया प्राप्ते साधनम्। एतस्या एवावस्थाया नामान्तर वर्णाश्रमव्यवस्थेति न प्राचीनशास्त्रेषु प्रसिद्धम्। यथा हि खलु व्यक्ते समाजस्य च पारस्परिकद्वन्द्वस्य समाधान वर्णव्यवस्था, एव वै मनुष्यस्य विभिन्नाना तात्कालिकीनामैन्द्रियकाणा च प्रवृत्तीना सामञ्जस्येन प्रगतिशीलतासपादनमेवाश्रमव्यवस्था।

व्यक्ते समाजस्य च, व्यक्तिगतविरुद्धप्रवृत्तीना च घातकद्वन्द्व कस्याविदित मनीषिण। नून तस्य परस्परोन्नायकस्य जीवनप्रदसमन्वयस्य व्यवस्थायाश्च रूपेण परिवतन महानादर्श। तस्यैव महत आदर्शस्य प्राप्तेरात्मनि योग्यतासम्पादन वास्तविकी द्विजत्वप्राप्ति। एतस्या एव द्विजत्वप्राप्तेरुद्देशेन गुरुणोपनीता बालका प्राचीनकाले गुरुकुले निवास चक्रु।

शिक्षाया सामाजिकी दृष्टि:

अतश्च समष्टिदृष्ट्या समस्तस्य समाजस्य जाते राष्ट्रस्य वा हितभावनयैव शिक्षाया मौलिकेन लक्ष्येण भवितव्यम्।

शिक्षाद्वारा भावनायामेतस्यां प्रबुद्धायां लब्धभूमिकायां वा शिक्षितो जन कस्यामप्यवस्थायां वर्तमान—सोऽध्यापको वैद्यो विधि(=Law)जीवी व्यवसाये रतो वा भवतु, अन्यो वा कश्चित्—देशस्य समाजस्य जातेर्वा हितं न कदाचिदुपेक्षितुं प्रभवेत्। वैदिकविवाहसंस्कारे 'राष्ट्रभृद्'आहुतिभिर्वधूवरयो रेषैव राष्ट्रहितभावना दृढीक्रियते। तासामाहुतीनामेष एवाभिप्रायो यत्ताभ्यां प्रतिज्ञातव्यं यत्तयोर्वैवाहिकजीवनस्य लक्ष्यं राष्ट्रहितस्य संपादनमेव भवेदिति।

साम्प्रतिकभारते विभिन्नसामाजिकवैषम्यै परम्परागतै र्मिथ्यास्वार्थैरनुदारभावनाभिश्च अस्माकमार्यजातौ विशृङ्खलितायाम्, जगति सर्वत्रापमानभाक्ष्वपि स्वसमाजे पुन निःसार नीचोच्चदुर्भावनाभिरभिभूतेष्वस्मासु, राष्ट्रं समाजं च प्रति समष्टिरूपेण हितभावनाया उद्बोधनस्य महती आवश्यकतेति कस्य तिरोहितं विपश्चित। अतश्चास्माकं शिक्षासंस्थाभि स्वकर्त्तव्यत्वेन सर्वतः प्रथममेतद्विचारणीयं यत्कथं नु भारतीयेषु नवयुवसु समस्तं समाजं जातिं राष्ट्रं च प्रति सत्या हितभावनोद्बोधयितुं शक्यते, कथं तेषु एकस्या भारतीयजातेर्गर्व, यावद्भारतीयम् (भारतीयमात्रे) अकृत्रिमं प्रेमा संपादयितुं शक्यते, कथं च परम्पराप्राप्तानामनुदारभावनानां विनाशकारिप्रभावात्तेषां रक्षा संभवतीति।

समष्टिदृष्ट्या शिक्षाया महत एतस्यादर्शस्यावहेलनया, लघ्वतिलघुसमाजेष्वेव मिथ्याजातिबुद्धिमाधाय, तेषामेव हितं

साधनं च प्रायेणात्मनो लक्ष्यत्वेन गृहीत्वा इयमस्माकं विश्व-विजयिनी आर्यजातिः परःशतेभ्यो वर्षेभ्यः परेषां धिक्कारन्यक्कारयोः पात्रं घोरमपमानमसहिष्ट। तेषामेव कुसंस्काराणां विषमयी आत्मघातिनी प्रवृत्तिरद्यापि तां न मुञ्चति। तस्यैवैष प्रभावो यत्साम्प्रतिकशिक्षादीक्षिता अपि बहवः प्रायेण तस्मिन्नेव कर्दम-मये कच्छे पतिता इव दृश्यन्ते। एष एव विषमयः प्रभावो हिन्दुसमाजं जीर्णं शीर्णं च विदधाति। तस्य च दुष्परिणामः समस्तेन देशेन सुतरामनुभूयते।

शिक्षाया वैयक्तिकी दृष्टिः

व्यक्तिगतजीवनदृष्ट्यापि शिक्षाद्वारा आदर्शभावनाया उद्बोधनस्य सुतरामावश्यकता। व्यक्तिभिरेव समाजस्य निर्माणं भवति। एकैकया इष्टकया हि महान्तः प्रासादा निर्मीयन्ते। अतः शिक्षायाः साक्षादुद्देश्यं तु व्यक्तिगतपरिष्कार एव। शब्दा-न्तरे, एतदेव 'चरित्रनिर्माणम्' इति व्यपदिश्यते।

किं पुनश्चरित्रनिर्माणमिति चेत्, उच्यते। मनुष्ये स्वजीव-नस्यादर्शस्य पूर्णं परिज्ञानम्, तस्मिन्नादर्शे निष्ठाविश्वासयोः सद्भावः, किं च तस्यादर्शस्य प्राप्तावनुषक्तिः पालने दृढता चेत्येत-देव चरित्रनिर्माणमिति मन्तव्यम्। अस्माकमादर्शेषु कार्येषु च यद्येकवाक्यता सामञ्जस्यं च न विद्यते, अस्माकमुपदेश आचारे च यदि विरोधो दृश्यते, यद्यल्पीयसाऽपि बाह्येनाभ्यन्तरेण वा

प्रलोभनेन, आलस्येन, सङ्कटेन वा स्वकीयादर्शेभ्यो विचलिता वय भवामस्तर्हि अस्माक शिक्षाया कि मूल्य कश्चोपयोग ?

प्रायेण न विदितमेतद्भवेद् बहूना यत्प्राचीने भारतीय-वाङ्मये जीवात्मनोऽप्यर्थे 'इन्द्र' शब्द प्रयुज्यत इति। तदर्थकादेवेन्द्रशब्दाद् 'इन्द्रिय' शब्दस्य व्युत्पत्ति। तथा च पाणिनीय सूत्रम् "इन्द्रियमिन्द्रलिङ्गमिन्द्रदृष्टमिन्द्र-सृष्टमिन्द्रजुष्टमिन्द्रदत्तमिति वा" (५।२।९३)। एत-स्यायमेवाभिप्रायो भवेद् यत्स्वकीयबाह्याभ्यन्तरपरिस्थित्योविजय एव मानवस्य प्रथम लक्ष्यमिति। परिस्थितीना विजयस्य प्राप्त्यै प्रयत्न एव वास्तविकी तपस्या। "मह्य नमन्ता प्रदिशश्चतस्र" (ऋ० १०।१२८।१) इत्यादिश्रुतीनामप्येतदेव हार्दम्।

वैदिकविवाहसस्कारे सामाजिकादर्शभावनाया सद्भावविषय उपरिष्टादुक्तमस्माभि। तद्वदेव वैयक्तिकदृष्ट्यापि आदर्शभावना मभिलक्ष्यैव तस्मिन् सस्कारे 'जया'ख्या आहुतयो विधीयन्ते। शारीरिकमानसिकादिशक्तिभि संपन्नस्य दृढव्रतस्य सत्यनिष्ठ-स्य च जनस्य समक्ष जीवनस्य सर्वविधा बाधा नतशिरस्का जायन्त इत्येतमेवार्थ वधूवरौ बोध्येते ताभिराहुतिभि। स्पष्टमेव चायमर्थस्तत्र

प्रजापतिर्जयानिन्द्राय वृष्णे
प्रायच्छदुग्र पृतनाजयेषु।
तस्मै विश समनमन्त सर्वा
स उग्र स इ हव्यो बभूव॥

(जयान्=जयसाधकान् मन्त्रान् विजयान्वा। पृतनाजयेषु= विरोधिशक्तीना जयनिमित्तेन। इन्द्राय वृष्णे=विजयशीलाय शक्तिसपन्नाय जनाय। प्रायच्छत्=प्रयच्छति। इ=च। इव्य स्तुत्य) इत्यस्मिन् मन्त्रे प्रतिपाद्यते।

सामाजिकजीवन वस्तुत समुन्नत विधातुमस्माक व्यक्तिगतजीवने पवित्रता, सत्यता, कर्तव्यपरायणता इत्यादिगुणाना सद्भावस्यात्यन्तमावश्यकता। सा चैषाद्यत्वेऽदृष्टचररूपेणातिमहती। अस्माक सामाजिकजीवने तदाधारभूतानामेषामुदात्तगुणाना कियती आवश्यकता विद्यते, कियच्चोत्तरदायित्व तद्विषयेऽस्माक शिक्षितानामित्यन्तरवेक्षणेन सर्वैरस्माभिरनुभवितु शक्यते। एतेषा गुणाना विषये हि ग्रामीणाया अशिक्षितायाश्चा जनताया मार्गप्रदर्शनमस्माक कर्तव्यमासीत्। तत्स्थाने तत्प्रतिकूलमेवोदाहरणमुपस्थाप्यतेऽस्माभि। तदेतद् दौर्भाग्यमस्मद्देशस्य।

शिक्षाया वैयक्तिकदृष्ट्या आदर्शभावनायाश्चरित्रनिर्माणस्य च याथातथ्येन लक्ष्यीकरणेनास्माक गृहाण्येव शिशूना कृते शिक्षामन्दिराणा स्थान ग्रहीतु शक्नुवन्ति। तस्यामवस्थाया देशस्य समक्षमुपस्थितस्य शिशुशिक्षालयाना 'मान्टेसरी' प्रभृतिपाठशालाना वा विषये आवश्यकस्य प्रश्नस्य प्रायेण बहुतिथ समाधान स्वत एव सजायते। वास्तविकशिक्षामवाप्नवतोर्मातापित्रो सम्पर्के गृहस्य पवित्रे वातावरणे वसता शिशूना कोमलहृदयेषु सच्चरित्रताया देशभक्तेश्च स्थायिन्या शिक्षाया सुखेनैव बीजारोपण भवितुम-

इति। "मातृमान् पितृमानाचार्यवान् पुरुषो वेद" (अर्थात्, मनुष्यस्य वास्तविकी शिक्षा प्रशस्तेषु मातापित्रोराचार्ये चायत्ता भवति),"पितुर्दशगुणं माता गौरवेणातिरिच्यते" (अर्थात्, बालकस्य शिक्षायां पितुरपेक्षया मातुरत्युत्कृष्टं स्थानं वर्तते) एतेषां वैदिकादर्शानां सत्यतां महत्तां च, शिक्षायां वैयक्तिकादर्शभावनायै चरित्रनिर्माणाय च समुचितस्थानस्य दानेन विना, नैवानुभवितुं शक्यतेऽस्माभिः।

अतश्च भवत्वस्माकं बालकानां कीदृश्यपि विशिष्टा शिक्षा, परं शिक्षाया वास्तविक्यां सफलतायाः कृते आवश्यकमेतद् यत्तेषां शिक्षायां सामाजिकदृष्ट्या वैयक्तिकदृष्ट्या च उपरिनिर्दिष्टाना-मादर्शभावनानामुद्बोधनस्य समुचितेन स्थानेन भाव्यमिति। वस्तुतः शिक्षाया इयमेव मौलिकी भित्तिः।

जनतायाः शिक्षायामाश्रमाणां स्थानम्

शिक्षायां दृष्टिकोणे पूर्वोक्तस्यापेक्षितपरिवर्तनस्य प्रश्नेन सहैव, जनताया शिक्षायाः प्रसारस्यापि प्रश्नो देशस्य सम्मुखे विद्यते। कस्यैतदविदितं यदन्येषामुन्नतदेशानामपेक्षया भरतीयजनता शिक्षाविषये नितरामनुन्नता। साम्प्रतं हि सा शताब्दीभ्यः समा-गतेन घोरेणाज्ञानेन अन्धविश्वासैश्च ग्रस्ता समन्ताद् दृश्यते। तस्याश्च नेतृत्वं तेषां स्वार्थिनां जनानां हस्ते वर्तते यैश्चिरादेव तस्याः श्रद्धालुताया अन्धभक्तेश्च प्रायेण दुरुपयोग एव कृतः। न तस्यामेकजातीयताया भावः, नापि जीवनप्रदानां धार्मिकविश्वा-

साना समानता समुपलभ्यते। अत एव देशस्य जातेश्च बलशक्त्यो प्रवृद्धौ सहायताया स्थाने सा केवल तयो कृते भारभूतैव। वास्तविकदृष्ट्या शिक्षाया प्रसारेणैव एषा दुरवस्थापनेतु शक्यते।

अत्र विषये आश्रमाणा प्राचीनप्रणाल्या पुन प्रवर्तनेन मह त्साहाय्यमाप्त शक्यत इति न प्रतिभाति। शिक्षाप्रसारस्य यानि साधनानि अद्य यावदस्माक सम्मुख वर्तन्ते प्रथम तु तान्यपर्याप्ता न्येव जनताया शिक्षाप्रसारणाय, द्वितीयम्, यथोक्तमुपरिष्टात्, साम्प्रतिकशिक्षापद्धतौ पूर्वोक्ताया आदर्शभावनाया उद्बोधनस्य नहि तत्स्थान यदभीष्टमावश्यक वा विद्यते। अत एव प्राचीना या आश्रमप्रणाली सा जनताया शिक्षायाः प्रसाराय न केवल साहाय्यकारिण्येव, किन्त्वावश्यकी अपीति प्रतीयते। समुन्नतदेशेषु, यत्र शासनेन शिक्षाया प्रयोजनार्थ कोटिकोटिधनस्य व्यय आवश्यकत्वेन मन्यते क्रियते च, नैका- शासनेनासम्बद्धा संस्था अपि जनताया शिक्षणकार्ये महान्त सहयोग कुर्वन्तीति न भवेत् तिरोहित विदुषाम्।

अत्रेदमवधेयम्। उपर्युक्तदृष्ट्या हि शिक्षाया प्रयोजनार्थं केवल पठनस्य लेखनस्य अथवा साक्षरताया नैवापरिहार्यं स्थानम्। नून तदुपयोगिता विद्यते, पर तावदेव शिक्षाया सर्वस्व प्रधानरूपं वेति न स्वीक्रियतेऽस्माभि। जनताया शिक्षाया मौखिक्या. प्रायोगिकया अथवा प्रात्यक्षिकया पद्धतेरपि अतीव महत्त्वमिति प्रायेणोपेक्ष्यते शिक्षाविशेषज्ञैरपि। अत एव नैके विषया, य एतया पद्धत्या सरलतयैव शिक्षयितु शक्यन्ते, पुस्तक-

द्वारा पाठ्यमानाश्छात्राणां शिरःसु अनावश्यकं भारमारोपयन्ति। अर्थं दृष्ट्यापि अतीव व्ययसाध्यमेतत्। अद्यत्वे निर्धना अल्पवयस्काश्च छात्रा पुस्तकभारेणावनता पाठशालायै गच्छन्त कस्य विचारशीलस्य मनसि करुणां नोत्पादयन्ति। इङ्ग्लैण्डप्रभृतिदेशेषु पुनरुपयुक्तपद्धतिविषयकसिद्धान्तमनुसृत्यैव महतां संग्रहालयानां प्रदर्शनागाराणां चोपयोगो जनताया मनोरञ्जनेन सहैव शिक्षणार्थमपि क्रियते। एतदर्थमेव तेषु स्थानेषु नैकेषां व्याख्यातृणां नियुक्तिस्तत्रत्यवस्तूनां स्वरूपादेशनं साधारणजनताया भवेदित्यभिप्रायेण क्रियते। ते हि तत्र तत्र प्रकोष्ठे गत्वा विविधवस्तूनां स्वरूपं जनतामवबोधयन्ति। 'रेडियो' (आकाशवाणी) 'सिनेमा' (चलच्चित्रप्रदर्शन) संस्थयोरपि एतदुद्देश्येनैव महानुपयोगः सफलतापूर्वकं तत्र क्रियते। अस्मद्देशेऽपि पण्डिताः साधवः सन्यासिनश्च कथावार्तोपदेशप्रभृत्युपायैर्जनताया शिक्षणे महत् कार्यं चिरादेव कुर्वन्त कस्याविदिता। सा पद्धतिरद्यत्वे विकृतैवेति अन्यदेतत्। उपयुक्तपद्धत्या साधारणजनस्य शिक्षार्थमेव पुराणानां निर्माणमासीदित्यसकृच्छास्त्रेषु प्रतिपाद्यते।

परं भारतस्य प्राचीनकाले देशे यत्र तत्र स्थिता ऋषीणां मुनीनां चाश्रमा महत्या सफलतया जनताया शिक्षणे सहयोगं ददति स्मेति प्रायेण न ज्ञायते लोकै। तपस्यासंतोषात्मसंयमपरोपकारविद्योपार्जनादीनामुच्चपवित्रवातावरणस्य हेतोर्जनतायामेनानाश्रमान् प्रति अतीवाकर्षणं स्वाभाविकमेवासीत्। एवं

राजभि प्रजाभिश्च समादृतास्त आश्रमास्तस्मिन्काले जनताया शिक्षणविषय उत्कृष्टविद्यालयाना स्थानीया आसन् ।

अस्मन्मत आर्यप्रतिनिधिसभासनातनधर्ममहासभासदृशीना लोकशिक्षणरताना सस्थाना साधूना सन्यासिना चैतत् कर्तव्य यत्सामान्यजनताया शिक्षणस्योद्देश्येन, ता शताब्दीनामज्ञानस्यान्धविश्वासाना च गर्तादुद्धर्तुम्, तस्या धर्मानुरागस्य एकजातीयतायाश्च भावानामुत्पत्तये, प्रत्येकमण्डले न्यूनाद् न्यूनमेकस्याश्रमस्य स्थापनायै कापि योजना प्रस्तुतीक्रियताम् । एवं च यावद्देशमाश्रमाणामेका परम्परा विस्तृता भवितु महति ।

एतेषामाश्रमाणा च कार्यकर्तार सचालका वा परोपकारैकव्रता देशभक्ता धर्मात्मानस्तपस्विनो विद्वासश्च वानप्रस्था सन्यासिनो वा भवेयु । तेषु जनताया आर्थिकधार्मिकाद्यावश्यकताना परिज्ञानेन सहैव सेवाभावेन तस्या उत्थापनेऽनुरागोऽपि भवेत् । स्वस्थवृत्तस्य तथा "होमियोपैथी" सदृशसामान्यचिकित्सापद्धतेर्ज्ञानमप्यावश्यकम् । अन्तत, स्वकीयसेवाभावेन, पवित्राचरणेन, नि स्वार्थजीवनेन च जनताया विश्वासभाजनतामवाप्तु योग्यतापि तेषु भवेत् । तेषा कर्तव्यमेतद् भवेद् यत्ते कथावार्त्ताभिरुपदेशै सस्कारैरन्यैश्चैव जातीयैरुपायैर्जनता शिक्षयेयु, तस्या अन्धविश्वासानपनयेयु, सर्वथास्वस्थसुन्दरसभ्यसदाचरणयुक्तजीवनयापनस्य विधिमुपदिशन्तस्तस्यामुदात्तवैदिकभावनाश्च उद्बोधयेयुः ।

मेव विद्यते, सस्कृतशिक्षाया विषयेऽपि कश्चिद्विचारो नूनमावश्यक एव। नास्त्यत्र सदेहो यत्सस्कृतभाषैवास्माक धर्मस्य सस्कृतेश्च मूलस्रोत। किञ्च, ससारस्य विभिन्नवाङ्मयेषु सस्कृतवाङ्मयस्याप्रतिम स्थानम्। अतश्च वेदादिशास्त्राणा ज्ञानप्राप्तये एकमात्रसाधनस्य सस्कृतस्याध्ययनमस्माक मुख्य कर्तव्यम्। एव सत्यपि, सत्यमेतद् यज्जीवनस्य सभ्यतायाश्च अन्यान्यावश्यकताना दृष्ट्या अस्माभिस्तत्तद्भाषाणा साहाय्येन तेषामन्यविषयाणामप्यध्ययन विधेय येषा ज्ञान सस्कृतद्वारा न सभाव्यते। एतस्यामवस्थाया स्पष्टमेतद् यत्सस्कृतशिक्षणस्य सर्वेषा कृते कश्चित्समान एव पाठ्यक्रमो नहि शक्यते निर्मातुम्। व्यक्तीनामवसरस्य परिस्थितेश्च भेदाद् रुचीना वैचित्र्याच्च तस्मिन् पाठ्यक्रमे भेदोऽनिवार्य एव। तस्मिन् क्रमे मुख्यो भेदस्तु द्विविधानामधिकारिणा दृष्ट्या भविष्यति। प्रथम तु तावत्तेऽधिकारिणो ये सस्कृते प्रगाढपाण्डित्यमधिगत्य अध्यापकवृत्ति स्वीकृत्य एकान्त रूपेण तस्यानुशीलन एव जीवन यापयितुमिच्छन्ति। द्वितीया पुनस्ते ये सस्कृतज्ञानोपार्जन विधाय, यथासभव तस्य साहाय्येन, अन्यप्रकारिकामाजीविका कर्तुमिच्छन्ति।

अस्मन्मते सस्कृतशिक्षणविषयेऽद्य यावत्कृत प्रयत्न उपयुक्तदृष्टिद्वयेनापि नैव सतोषावह। प्रथमदृष्ट्या तावत् सत्यपि परीक्ष्यच्छात्राणा सख्याया वृद्धौ पदवाक्यप्रमाणपारगाणा प्रौढपण्डिताना परम्परायास्त्वे निस्सशय जीवितसशय प्राप्तेव दृश्यते। वेदब्राह्मणदर्शनधर्मशास्त्रज्योतिषादिगम्भीरविषयाणामुत्कृष्टमध्ययनाध्यापन

प्रायेण विलुप्तमिव नितरां कदर्थयति सचेतसां चेतांसि, किञ्च प्राचीनपरिपाटीमाश्रित्य संस्कृतपठनपाठनपरम्पराया निर्वाहकाः संस्कृतज्ञा विद्वांसोऽद्य यावत् भारतीयप्राचीनसाहित्यादिविषयकानुसंधानकार्ये न केवलमुदासीना एव, किन्तु बाहुल्येनापरिचिता अपि तस्य प्रक्रियया मौलिकसिद्धान्तैश्च। महता खेदेन सममेव गम्भीरविचारस्यायं विषयः।

द्वितीयदृष्ट्यापि संस्कृतशिक्षार्थं कृतानां प्रयत्नानां विषये गम्भीरतापुरस्सरं विचारस्यावश्यकता विद्यते। स्पष्टमेतद् यत्संस्कृतस्याधिकाधिकः प्रचारो जनतायामेतयैव दृष्ट्या निर्मितस्य पाठ्यक्रमस्य साहाय्येन संभवति। संस्कृतशिक्षाया आजीविकया संबन्धे स्थापित एव तत्संभवति। केवलं भावुकताया आधारेण संस्कृतशिक्षाया जनतायां सन्तोषावहः प्रचारः कदापि भविष्यतीति मनोरथमात्रम्। एतदेव कारणं यत्परःशतवर्षेभ्यो जनतया, द्विजातिभिरपि, संस्कृतस्य पठनपाठनं त्यक्तमासीत्। संस्कृतपठनपाठने चिरादेव केवलं त एव प्रवृत्ता अभूवन् ये संस्कृतज्ञानसाहाय्येन पौरोहित्येन अध्यापकवृत्त्या वा स्वकीयजीविकामर्जितुमशक्नुवन्। शिक्षायामाजीविकादृष्टेरुपेक्षा नैव कर्तुं शक्यते। अतश्च यदि वयं जनतायां संस्कृतस्य प्रचारं वस्तुतोऽभिलषामस्तर्हि तस्य पाठ्यक्रमस्याजीविकया सह संबन्धस्य स्थापनमपरिहार्यत्वेनावश्यकम्।

सामान्यरूपेण आयुर्वेदराजशास्त्रपौरोहित्यादिविषयाणां सरलतया संबन्धः संस्कृतशिक्षणेन स्थापयितुं शक्यते। एता-

दृशाना विषयाणा स्पष्टमुपयोगिता जीविकायै विद्यते। संस्कृतस्य विद्यालया अपि कष्टेन विनैव एतेषा पठनपाठनस्य प्रबन्ध कर्तुं शक्नुवन्ति। एतद्विहाय, कृषि, व्यापार, उद्योग इत्यादिविषयाणा शिक्षार्थमपि प्रबन्धो यावच्छक्य संस्कृतविद्यालयैर्विधीयताम्। परमेतस्य गम्भीरस्य विषयस्य वास्तविको विचार एतदर्थमेवायोजितासु विशिष्टासु विद्वत्परिषत्स्वेव सुतरा कर्तुं शक्यते। अत एव प्रस्तूयत आशास्यते चास्माभिर्यत संस्कृतशिक्षणकार्यं कुर्वतीभि गुरुकुलऋषिकुलादिसस्थाभिस्तादृशी काचित्स्थायिनी विदुषा शिक्षापरिषत् शीघ्र स्थाप्येत यस्या तत्तदृष्टिभिस्तत्तदनुभवाना चाधारेण संस्कृतशिक्षापद्धतेविषये परस्पर विचारविनिमयस्यावसर प्राप्यते तद्द्वारा चोक्तसमस्याया समाधाने समर्था वय भवाम।

इति शम्

— —

ब्रह्म वर्म ममान्तरम् (अथर्व० १।१९।४)

वेदा अभिनवभारतं च[1]

मान्या विद्वद्वर्या प्रियब्रह्मचारिणश्च,

नूनमभूतपूर्वोऽयं समयः संसारस्येतिहासे। अदृष्टचरमहायुद्ध-कालरात्रिसंत्रस्तमखिलं जगद् भूयः शान्तिप्रभातमुपस्थितप्रायमभि-मन्यमानं नूतननूतनाभिराशाभिः साश्वासमुच्छ्वसदिव प्रतीयते। "जिव्री युवाना पितराकृणोतन" (ऋ० १।११०।८) इत्यनुसारं जराजीर्णस्य भारतवर्षस्यापि कायकल्पेनाभिनवीकरणस्य चिराय सोत्कण्ठमुदीक्षितः कालः समासन्न इव। तदस्मिन्नभिनवे भारते भारतीयसंस्कृतेः प्रधानस्रोतसां वेदानां केन स्थानेन केन चोपयोगेन भवितव्यमित्येवाद्य प्राधान्येन वैदिकसाहित्यसमुद्धारार्थं संस्थापितस्यास्य विश्वविद्यालयस्य सरस्वतीसम्मेलनस्यावसरे किञ्चिद्वि-चार्यते।

कस्याप्यर्थस्योपादेयता तदुपयोगितामपेक्षते। उपयोगिता चोपादातुरादर्शानुगामिनीरावश्यकता अनुसरति। एतन्न्यायानु-सारमभिनवभारतस्यादर्शानामावश्यकतानां चानुकूल्येनैव वेदा-

---

१—३१।३।१९४५ इस्वीतिथौ गुरुकुलकाङ्गड़ी-विश्वविद्यालयीय-४३ तमे महोत्सवस्य सरस्वतीसम्मेलनाधिवेशने समाध्यक्षस्य ग्रन्थकर्तुर-भिभाषणम्।

नामुपयोगिताया स्थितेश्च स्वरूपविनिर्णय कर्तुं शक्यत इति ता विधामाश्रित्यैव प्रकृतो विषयोऽद्य प्रपञ्चयिष्यते।

वेदाना स्थितेः सिहावलोकनम्

तत्रादौ वेदानामद्य यावत्स्थिते किञ्चित्सिहावलोकनमपेक्षितम्। तच्च क्रमिककालभेदेन प्रदर्श्यते।

प्रथमः कालः

प्रथम तावदायाति साक्षात्कृतधर्मणामृषीणा काल। अस्मिन् हि काले वेदप्राणाना तेषा जीवनचर्यातो नितरामभिन्नैव वेदाना स्थितिरासीत। अयातयामानि हि वै तदा छन्दांसि बभूवु। अग्निवाग्वादित्यादिदेवाना यदपि दाष्टिविषयिक कर्म, यच्चापि मनुष्यस्याध्यात्मिक वृत्त तदेव वेदाना प्रत्यक्षरूपत्वेन व्याख्यारूपत्वेन वा मन्यते स्म। कि बहुना, "वेदा जीवन, जीवन, च वेदा" इत्येव तेषाममायिनामृषीणा साक्षात्कृतधर्मताया स्वरूपमासीदिति प्रतीयते। अयमेवार्थ "अग्निवायुरविभ्यस्तु[1] त्रय ब्रह्म सनातनम्।

१—"तिस्र एव देवता इति नैरुक्ता। अग्नि पृथिवीस्थान। वायुर्वेन्द्रो वान्तरिक्षस्थान। सूर्यो द्युस्थान। तासा माहाभाग्यादेकैकस्या अपि बहूनि नामधेयानि भवन्ति। अपि वा कर्मपृथक्त्वात्।" (नि०७।५) इति नैरुक्तसिद्धान्तविषया सर्वासामपि वैदिकमन्त्रै स्तूयमानाना देवतानामग्न्यादित्रय एवान्तर्भावोऽवगन्तव्य। शतपथब्राह्मणम् (११।५।८।१ ३) अप्यत्रानुसधेयम्।

दुदोह यज्ञसिद्ध्यर्थमृग्यजु सामलक्षणम् ।" इत्यादिवचसा संगच्छते ।

द्वितीयः कालः

ते पुन साक्षात्कृतधर्माण ऋषयोऽवरेभ्योऽसाक्षात्कृतधमभ्य उपदेशेन मन्त्रान्सप्रादु । चिराय खल्वेषोपदेशपरम्परा प्रववृते । एतन्मूलकमेव वेदाना श्रुतिरित्यपि नामान्तरम् । तस्या मन्त्रोपदेश-परम्पराया निर्वाहकेषु ये सत्त्वसपन्ना प्रज्ञावैशारद्यविशिष्टा यथानियम वेदाभ्यासनिरता आसस्तेऽर्थानुसन्धानपूर्वकमेव मन्त्रान् याज्ञिके कर्मकलापे प्रयुञ्जाना अथवा मन्त्रार्थाननुसृत्यैव श्रौतकर्माणि तन्वाना [1] साक्षात्कृतधमताया आदर्शस्यैव यथासभव सरक्षणार्थमयतन्त ।

अस्मिन् हि काले मन्त्रार्थानाश्रित्य गौणरूपेणैव कर्मकाण्डस्य प्रवृत्तिरासीत् । तदानुकूल्येनैव च तस्मिन् क्रियमाणे कमकाण्डस्य साफल्यममन्यत । अत एव "एतद्वै यज्ञस्य समृद्ध यद् रूपसमृद्ध यत्कर्म क्रियमाणमृग् यजुर्वाभिवदति" (नि० १।१६), "अधेन्वा

१—"तदेतत्सत्य मन्त्रेषु कर्माणि कवयो यान्यपश्यस्तानि त्रेताया बहुधा सततानि ।" (मुण्डकोपनिषद् १।२।१) इत्युपनिषदप्येतमेवार्थ ब्रवीति । (त्रेताया त्रयीसयोगभूताया हौत्राध्वर्यवौद्गात्रप्रकारायामिति तट्टीका)

चरति माययैष वाच शुश्रुवाँ अफलामपुष्पाम्” (ऋ० १०।७१।५), “सर्वा विश कल्पन्ते, कल्पते यज्ञोऽपि, तस्यै जनतायै कल्पते यत्रैव विद्वान् होता भवति” (ऐ० ब्रा० १।९), “वाचा च हि मनसा च यज्ञो वर्तते” (मनन मनो ज्ञानमर्थावबोध इत्यभिप्राय । ऐ० ब्रा० ५।३३) इत्यादिश्रुतिषु अर्थज्ञानपूर्वकमेव मन्त्राणा कर्मसूपयोग श्रेयसे कल्पत इत्ययमेवार्थ सुबहुश प्रतिपाद्यते ।

किञ्च, गौणत्वेन प्रवृत्तस्यापि कर्मकाण्डस्यास्मिन् काले सार्थक्य वैदिकोदात्तभावनाना निर्वाहकत्वेन तद्द्वारा जनताया राष्ट्रस्य च समुन्नते साधनत्वेनैव मन्यते स्म । ‘न वा अरे कर्मकाण्डस्य कामाय कर्मकाण्ड प्रिय भवति, जनताया राष्ट्रस्य तु कामाय कर्मकाण्ड प्रिय भवति’ इतीव तात्कालिक सिद्धान्त आसीत् ।

तात्कालिकीनामुदात्तभावनानामुदाहरणानि कर्मकाण्डविधायकेषु ब्राह्मणादिग्रन्थेष्वेव प्रायेणोपलभ्यन्ते । तद्यथा—

ईश्वरो हास्य वित्ते देवा अरन्तोर्यद्वा अयमात्मनेऽलममंस्तेति (ऐ० ब्रा० ३।४८) । स्वीयवर्तमानावस्थायामसन्तुष्टो य समुत्कृष्टतरावस्थाया अवाप्तये यतते तस्यैव देवा सहाया भवन्तीति भाव ।

नानाश्रान्ताय श्रीरस्तीति रोहित ! शुश्रुम ।
पापो नृषद्वरो जन इन्द्र इच्चरत सखा ॥ चरैवेति । (ऐ० ब्रा० ७।१५)

चरन्वै मधु विन्दति चरन्स्वादुमुदुम्बरम् ।
सूर्यस्य पश्य श्रेमाण यो न तन्द्रयते चरन् ॥ चरैवेति । (ऐ० ब्रा० ७।१५)

भद्रादभि श्रेय प्रेहि (ऐ० ब्रा० १।१३)
मङ्गलादुत्कृष्टतर कल्याणमाप्नुहीत्यर्थ ।

तस्मादाहुन सायमतिथिरपरुध्य इति (ऐ० ब्रा० ५।३०)। अप रुध्यो निराकरणीय ।

राष्ट्राणि वै विश (ऐ० ब्रा० ८।२६)। जनताया उन्नत्यवनत्यनुगामिन्यौ वै राष्ट्रस्योन्नत्यवनती भवत इत्यर्थ ।

ब्रह्म च क्षत्र च सश्रिते (ऐ० ब्रा० ३।११)। सश्रिते परस्पराश्रिते इत्यर्थ ।

ब्रह्मणि खलु वै क्षत्र प्रतिष्ठितम्। क्षत्रे ब्रह्म (ऐ० ब्रा० ८।२)

तृतीयः कालः

परं कालान्तरेण "अधर्मेण जितो धर्म प्रवृत्तमधरोत्तरम्" इत्युक्त्यनुरूप सर्वमेव पूर्वोक्त विपर्यस्तम्। तथा च, मन्त्रोपदेशपरम्परानिर्वाहका एव क्रमश "आलस्यादन्नदोषाच्च मृत्युर्विप्राञ्जिघासति" इत्यनुसारमालस्यादिदोषोपहता प्रज्ञामान्द्यहेतोर्मन्त्रार्थज्ञानाय ग्लायन्त, स्थाणव इव केवल भारहारा सन्त, "अधेन्वा चरति माययैष वाच शुश्रुवाँ अफलामपुष्पाम्" (ऋ० १०।७१।५) इत्येव मायिनो हठाग्निगदवादिनो याज्ञिकत्वाभिमानिन सवृत्ता। "अनर्थका हि मन्त्रा।" (निरुक्ते १।१५), "मन्त्राश्च कर्मकरणा" (आश्व० श्रौ० सू० १।१।२१) इति वै तेषा सनिर्बन्धमाघोषित सिद्धान्त

"यद् गृहीतमविज्ञात निगदेनैव शब्द्यते। अनग्नाविव शुष्कैधो न तज्ज्वलति कर्हिचित्", 'अर्थज्ञान विना हि प्रयुक्ता मन्त्ररूपा वागसुर्येत्यभिधीयते नैव च सा स्वाभीष्टानर्थान्दुग्धे' इत्येव शतश स्पष्टमर्थज्ञानमहिम्न प्रतिपादकेषु प्रमाणेषु विद्यमानेष्वपि मन्त्रानर्थक्यप्रतिपादनपर एष सिद्धान्तो नून लोकप्रतारणार्थ स्वार्थसाधनतत्परै स्वकीयाज्ञानप्रच्छादनबुद्धयैव प्रवर्त्तित आसीदिति प्रतीयते। अथ ज्ञाननिरपेक्षो हि अज्ञो लोक सुख शब्दप्रमाणजालैर्निगडयितु शक्यते। मन्त्रार्थानभिज्ञा ऋत्विजस्तस्करा इव यजमानस्य वित्तमादाय द्रवन्ति त च पापगर्ते प्रक्षिपन्तीति सार्वजनीन सार्वभौमश्च सिद्धान्त श्रुतावेवासकृत्स्पष्टं प्रतिपादितो विद्यते। तथा चैतरेयिणा श्रुति —

यथा ह वा इद निषादा वा सेळगा वा पापकृतो वा वित्तवन्त पुरुषमरण्य गृहीत्वा कतमन्वस्य वित्तमादाय द्रवन्त्येवमेव त ऋत्विजो यजमान कतमन्वस्य वित्तमादाय द्रवन्ति यमनेवविदो याजयन्ति (ऐ० ब्रा० ८।११)।

सेळगाश्चौरा । कर्तमन्वस्य गर्ते प्रक्षिप्येत्यर्थ ।

किञ्चावर्ज्यानृत्विज, ऋत्विजा कर्तव्य च प्रतिपादयन्ती सैव श्रुतिराह —

त्रीणि ह वै यज्ञे क्रियन्ते जग्ध गीर्ण वान्तम्। तद्धैतदेव जग्ध यदाशसमानमार्त्विज्य कारयत उत वा मे दद्यादुत वा मा वृणीतेति। तद्ध तत्पराङेव यथा जग्धम्। न हैव तद्यजमान भुनक्ति। अथ हैतदेव गीर्ण यद्भिभ्यदार्त्विज्य कारयत उत वा मा न बाधेतोत वा मे न यज्ञवेश-

सं कुर्यादिति। तद्ध तत् पराङेव यथा शीर्णम्। न हैव तद्यजमान भुनक्ति। अथ हैतदेव वार्तं यदभिशस्यमानमार्त्विज्य कारयते। यथा ह वा इद वान्तान्मनुष्या बीभत्सन्त एवं तस्माद्देवा। तद्ध तत्पराङेव यथा वान्तम्। न हैव तद्यजमान भुनक्ति। स एतेषा त्रयाणामाशा नेयात् (ऐ० ब्रा० ३.४६)

पराङ् निकृष्टम्। यज्ञवेशस यज्ञविघातम्। अभिशस्य मान। योऽयथाचारेण सर्वैर्निन्द्यते। नूनमेषा श्रुति सदसद्विवेक पराङ्मुखान् धनार्जनलम्पटान्परवञ्चकानृत्विज एवाभिलक्ष्यी कृत्य प्रवृत्ता।

अस्मिन् हि काले कर्मसु प्रयुक्तमन्त्राणामर्थज्ञानस्योपेक्षया शुष्ककर्मकाण्डस्यैव प्राधान्य तत्र प्रयुज्यमानमन्त्राणा च गौणत्व सप्रयत्नमास्थापित निगदवादिभिर्वैदजडैर्याज्ञिकमन्यै। निगद मात्रेण वेदमधीत्य त्वरिता वक्तार[1] एते सनियम वेदाभ्यास प्रवृत्तेरप्युच्छेदकरा सजाता। "अन्धेनैव नीयमाना यथान्धा" इत्यन्धपरम्परान्यायानुरूपमज्ञानगर्ते पतितार्यजनतापि शनै. शनै र्वैदिकसस्कृतेस्तदुदात्तभावनाभ्यश्च सुदूरमुत्सारिता। अस्मिन्नेव काले नीरस शुष्क वैदिक कर्मकाण्डमवैदिकेन कर्मकाण्डेन समाक्रान्तं प्रायेण जनताया प्रतारणफलकमेव सजातम्। "मन्त्रा

१—तथा च पातञ्जल महाभाष्यम्—"वेदमधीत्य त्वरिता वक्तारो भवन्ति। वेदान्नो वैदिका शब्दा सिद्धा लोकाच्च लौकिका। अनर्थक व्याकरणमिति।" (पस्पशाह्निके)।

कर्मकरणा ',"वेदा हि यज्ञार्थमभिप्रवृत्ता" इति सिद्धान्तमादाय स्वाभिधेयार्थनिरपेक्षया प्रक्षिप्तबाह्यकर्मकाण्डेऽपि शान्त्यादिग्रह शान्त्यादिरूपे वैदिकमन्त्रा प्रायुज्यन्त। एव चान्यदेशेष्विव भारतवर्षेऽपि अज्ञानोपबृंहिता परप्रतारणोन्मुखी प्रवृत्तिरेव शुष्क कर्मकाण्डस्यानन्तराशे प्रसवभूमि ।

तदेतदन्धकारयुग वैदिकेतिहासपरम्परायाम्। प्रथम त्वत्र काले वेदमन्त्राणामर्थज्ञानप्रवृत्तिरेव प्रायेण विनष्टा। मीमासादिविषयेषु वेदचर्चाप्रसङ्गे प्रायेण ब्राह्मणवचनानामेवोद्धरणमेतदेव द्योतयति। वैदिकसहिताभाष्येषु मन्त्राणा व्याख्याया कृतायामपि 'मन्त्रा कर्मकरणा' इति पक्षमाश्रित्य कृता सा कर्मकाण्डापेक्षया मन्त्राणा गौणत्वमेव ख्यापयति। वेदमन्त्राणा महत्त्व न तेषा तत्तत्कर्मणि विनियोगमूलकम्, किन्तु वस्तुत स्वप्रतिपादितार्थोत्कर्षमूलकमेव। अत एव च तेषा कर्मसु विनियोग । अत एव च वस्तुतस्तत्तत्कर्मणा सार्थक्यमित्येष तात्त्विक सिद्धान्तस्तु समूल मुपेक्षित एव प्रायेण वेदभाष्यकारै ।

वस्तुत स्वहिताहितमनवेक्षमाणैरेतैर्याज्ञिकमन्यैर्वैदाभ्यास स्वयमेव न त्यक्त, किन्त्वन्यैरपि न परित्याजित । एतस्यैवाय दुष्परिणामो यद्वैदिके पथि खिलीभूते, वैदिकोदात्तभावनासु च विनष्टप्रायासु, परितो विजृम्भमाणा अनार्यभावना आर्यजाते र्जीवनस्रोतास्यपवारयन्त्यो देशप्रगतेर्मार्गेषु चिराय कण्टकीभूता सतिष्ठन्ते ।

अस्माकं कर्तव्यम्

आर्यजाते सैषा दुरवस्था एताश्चानार्यभावना पुनरपि वैदिकोदात्तभावनानां जनताया प्रचारेणैव समूलमुन्मूलीकर्तुं शक्यन्ते। तच्चैतद्वेदानां स्वाध्यायप्रवृत्तेर्जनताया प्रबोधनेन, सततमप्रबुद्धानार्कन्दितुमुद्युक्ताया प्रायेण नैतिकभावनाभङ्गरक्षिकाया अतिमात्रं प्रवृद्धाया निरर्थकशुष्ककर्मकाण्डपिशाचिकाया अवखण्डनेन, पुनरपि कर्मकलापराशेर्जनताप्रतारणामूलकस्वरूपमपनुद्य पूर्वकाल इव वैदिकोदात्तभावनानां पोषकरूपत्वापादनेन, 'कर्मकाण्डं तत्सहकारिण ऋत्विगादयश्च जनताहितसंपादनार्थं न तु जनता तदर्थम्' इति बुद्धेः सर्वत्रोद्भावनेन चैव संभवति।

नूतनजीवनप्रदोपदेशगभीरैर्वेदमन्त्रैर्होमादिकरणे न तेषां वास्तविकी उपयोगिता, किन्तु निरन्तरममूढेन सोत्साहेन सश्रद्धेन च चेतसा तदर्थमननं एव। वेदविषये एतादृशविचाराणां प्रचार एव चिराय निरर्थककर्मकलापपाशैर्निगडिता भारतीयार्यजनता धार्मिकदृष्ट्या नैतिकदृष्ट्या च समुन्नतिपथं नेतुं प्रभवति।

वैदिकोदात्तभावनानां निदर्शनानि

वैदिकोदात्तभावनाविषयमवलम्ब्यातिप्रपञ्चनस्य नायमवसरः। स्वतन्त्रतयैव प्रतिपादनीयोऽयं विषयः। तथापि चिरायावनति गर्ते पतितायाः विशीर्णसर्वगात्राया निराशापाशेन निगडिताया अन्याभिरश्चानार्यजुष्टाभिरस्वर्ग्याभिर्भावनाभिरभिभूताया भारतीय

जनताया समुद्धारार्थं वैदिकोदात्तभावना एव प्रथम उपाय इति कैश्चिदेव निदर्शनैरत्र प्रदर्श्यते। तथा हि—

समष्टिभावना

कस्याविदित यद्भारतीयजनताया सात्त्विकशक्त्यै कुठारीभूता चिराय रूढमूला वैयक्तिकभावना। धार्मिकक्षेत्रे राजनीतिक्षेत्रे सामाजिकजीवने वा सर्वत्रापि दृष्टदुष्टप्रभावा सा तस्या मूलानि कृन्तति। तस्या उच्छेदनार्थं समष्टिभावनया राष्ट्रभावनया चोतप्रोता "सगच्छध्व सवदध्वम् ", "समानो मन्त्र ", "आ ब्रह्मन् ब्राह्मणो ब्रह्मवर्चसी जायतामा राष्ट्रे राजन्यः शूर . ", एतादृश्यो वैदिकभावना एव जनतामन सु प्रविष्टा सुतरा प्रतीकार। "धियो यो नः प्रचोदयात्", "यद्भद्र तन् न आ सुव", "अग्ने नय सुपथा राये अस्मान्" इत्येव प्रायेण निरपवाद बहुवचनेन युक्ता प्रार्थना समष्टिभावनाया एव वेदेषु स्वाभाविकत्वमाख्यापयन्ति।

कल्याणभावना

एवमेव सुखावाप्तिदु खहानिभावने एवाश्रित्य प्रचलितस्य हिन्दुधर्मस्य साक्षादसाक्षाद्वा दुष्प्रभावोऽस्माक वैयक्तिकजीवने सामाजिकजीवने कस्याविदितो भवेत्। ऐन्द्रियकता, लोकायतता, स्वकर्तव्यपराङ्मुखता, तत्तत्फलकामनया विभिन्नदेवापदेवाना मुपासना, मिथ्यासन्यास —सर्वमेतत्तद्दुष्प्रभावमूलकमेव। एतस्या अनास्थाया. प्रतीकारो वैदिक्या भद्रभावनयैव कर्तुं सुशकः।

"भद्रं कर्णेभिः ", "यद्भद्रं तन्न आ सुव", "भद्रं जीवन्तो जरणा मशीमहि" इत्येवं शतशः स्पष्टमाम्नाता भद्रभावनैव श्रेयःशब्द-वाच्या सुखदुःखभावने अतीत्य अथवा सुखदुःखे समे कृत्वा प्राणपणेनापि मनुष्यं स्वकर्तव्यपालनपरायणं विधातुं क्षमते। सैषा भद्रभावना यद्वा कल्याणभावनैव वस्तुतोऽमृतत्वभावना। एषैव निःश्रेयसभावना।

आशाया भावना

चिराज्ञानाविधसंतापैः परिपीडितायां आर्यजातेर्नैराश्यभावना स्वभाव इव जीवनस्य प्रायः प्रतिक्षेत्रे लब्धपदा दृश्यते। 'असारः संसारः, सर्वथैव हेयः, कारागारसदृशो बन्धस्थानम्, जीवनं दुःखमयं क्षणभङ्गुरं च।'

अभ्रमध्ये च पश्यन्ति चञ्चलां विद्युतां गतिम्।
क्षणं दृष्ट्वा च नश्यन्ति तथा संसारिणो जनाः॥

इत्यादिभिर्हृदुल्लासहरैः सिद्धान्तैर्व्याप्तमेवास्मदीयमावरकालिकं धार्मिकमपि वाङ्मयम्। अस्माकं विद्वत्सु साधुसमाजे च दृश्यमानं वैराग्यमपि प्रायेण नैराश्यस्यैवापरं नाम। एतत्प्रभावेणैवास्माकं क्षमादयासन्तोषप्रभृतयोऽप्युदात्तगुणाः दैन्यभयालस्यादिरूपेण विकृतिमापादिता इव दृश्यन्ते। तदेतस्या नैराश्यभावनाया प्रतीकारः "विश्वदानीं सुमनसः स्याम पश्येम नु सूर्यमुच्चरन्तम्" (ऋ० ६।५२।५), "इन्द्र त्वोतास आ वयं वज्रं घना ददीमहि। जयेम सं युधि स्पृधः॥" (ऋ० १।८।३), "महत्

नमन्ता प्रदिशश्चतस्रस्त्वयाध्यक्षेण पृतना जयेम" (ऋ० १०।१२८।१), "अदीना स्याम शरद शत भूयश्च शरद शतात्" (यजु ३६।२४), "रोहेम शरद शतम्। पूषेम शरद शतम्। भवेम शरद शतम्। भूषेम शरद शतम्। भूयसी शरद शतात्॥" (अथर्व० १६।६७।४-८) इत्यादिभिराशाभावभरिताभिर्भावनाभिरेव सुतरा कर्तुं पार्यते।

तदेतत्सर्वं वैदिकसाहित्यस्य विशेषतश्च वेदानामध्ययनाध्यापनप्रवृत्ते श्रवणश्रावणप्रवृत्तेश्च प्रोद्बोधनेन, वैदिकोदात्तभाव नाना चाबालवृद्धमापामरप्राज्ञ च, न केवल निरर्थकप्रायेणोपदेशेन, किन्तु कर्मणाचारेण निदर्शनेन च हृदयगमतापादनेनैव साधयितु शक्यते।

पर हन्त! वेदनामकीर्तनमारटन्तोऽपि, वेदानामध्ययनमध्यापन श्रवण श्रावण च परमो धर्म इत्येवमनवरतमितस्ततो घोषयन्तोऽपि, मन्त्रार्थावबोधस्तु दूरत एवास्ताम्—मन्त्राणा शुद्धोच्चारणेऽपि पङ्के गाव इवाद्यापि सीदन्तो वय पूर्वोक्तेभ्यो निगदपाठिभ्योऽप्यपकृष्टा पदवीं भजामहे। तदनुकरणशीलाश्च वय जनताप्रतारणोन्मुखा भारतीयेतिहासे चिराय दृष्टदुष्टप्रभावस्यापि अतिमात्र प्रवृद्धस्य कर्मकाण्डस्य प्रचारणेन अर्थज्ञानमनपेक्ष्यैव मन्त्रज्ञातैरग्नौ धनराशीन् भस्मसात्कुर्वन्तो नात्मग्लानिमनुभवाम। विस्मरामश्च यदभिनवे भारते वेदानामुपयोगिताया हृदयगमता नैवमापादयितु शक्यते। समयोऽय यदद्याप्यत्र विषये सावहितैर्भाव्यमस्माभि। ततश्च ये वेदेषु श्रद्धालवस्तेषा-

मेतत्कर्तव्य यत्तैरभिनवभारतस्यावश्यकता आदर्शाश्चाकलय्य इतिहासतोऽपि च शिक्षामङ्गीकृत्य वृद्धाया मातृभूमेरभिनवीकरणे दृढाध्यवसायैरुदात्तवैदिकभावनानामापूरितदिगन्तर उच्चैर्घोष उपस्थापयितव्य । प्रार्थना च विधेया—

ॐ सह नाववतु सह नौ भुनक्तु सह वीर्यं करवावहै ।
तेजस्वि नावधीतमस्तु मा विद्विषावहै ।

॥ इति शम् ॥

यत्र योगेश्वरः कृष्णो यत्र पार्थो धनुर्धरः ।
तत्र श्रीर्विजयो भूतिर्ध्रुवा नीतिर्मतिर्मम ॥

(भगवद्गीता १८।७८)

भगवद्गीतायाः स्वरूपम्

देव्य सज्जनाश्च !

'गीताजयन्ती' महोत्सवस्य शुभावसरेऽस्मिन् सभापति-पदग्रहणाय निमन्त्रितोऽहं नूनमेतस्य समारम्भस्य संयोजकमहानुभावान् प्रति अनुगृहीतमात्मानं मन्ये। नाहं गम्भीरस्य गीताशास्त्रस्य पारगो विद्वान्, न चापि तस्य दुर्गममार्गस्य सफलो यात्री। तथापि, प्राप्तवानस्मि गीताया स्वजीवनेऽद्वितीयं प्रकाशं प्रेरणाञ्चाहम्। विद्यते तस्या उपदेशे मदीया श्रद्धा, आत्मानं च तस्यास्तुच्छमेकं साधकं मन्ये। मदीयैषा दृढा धारणा यन्न केवलमार्यधर्मस्य पुनरभ्युत्थानार्थमेव, किन्तु समस्तमानवसमाजस्य कल्याणार्थमपि, तस्या आवश्यकता विद्यते। अत एव कार्याभिमन्त्रणमेतत्कर्तव्यबुद्ध्यैव स्वीकृतवानहम्।

---

*१५।१२।१९४५ ई० तिथौ (११ शु० मार्गशीर्ष, २००२) 'अखिलभारतीय आर्य (हिन्दु) धर्म सेवासंघ' स्याश्रयेण प्रवृत्ते 'गीताजयन्ती' महोत्सवे सभापतेर्ग्रन्थकर्तुरभिभाषणम् (हिन्दीभाषातः संस्कृतेऽनूदितम्)।

अस्या रत्नगर्भाया भारतभूमेरथवा वीरप्रसविन्या विश्वविजयिन्या आर्यजातेर्दुर्भाग्यमेतद् यत्सा स्वकीयानि बहुमूल्यान्यनुपमरत्नानि विस्मृत्य, तेषां स्वरूपं वा अनवबुध्य संसारे दीनेव हीनेव भिक्षुरिव वा दरीदृश्यते। तस्या दशा तस्य परिवारस्येव यो वस्तुतो धनवानपि स्ववंशपरम्पराप्राप्तमपि निधिं विस्मृत्य, अज्ञानवशाद्वा हीरकमणीन् काचस्य खण्डानिव व्यवहरन् आत्मानं दरिद्रं दीनं च मन्यते। वयमार्यधर्मस्योपदेष्टारोऽस्माकं वेदादिनिधय एतादृशीमेव दुरवस्थां भजन्ते। प्रथमं तु ते विस्मृता एवास्माभिः, न चेत्तेषां दुरुपयोग एव चिरात् क्रियतेऽस्माभिः। श्रीमद्भगवद्गीतापि तेषामेव सर्वश्रेष्ठरत्नानामेकं रत्नम्। अविस्मृतत्वेऽपि तस्य, नैव तस्य पूर्णरूपेण सदुपयोगः कृतोऽस्माभिः। अतोऽत्र गीतायाः स्वरूपमुपयोगं चैवाधिकृत्य मीमांसाच प्रस्तूयते।

चिरकालादेव गीतायाः स्वरूपविषये विभिन्नमतानां बाहुल्यमिति नाविदितं विदुषाम्। विभिन्नमतान्यवलम्ब्य निर्मितानि यावन्ति भाष्याणि टीकाश्च गीताया उपलभ्यन्ते, प्रायेण नैव तावन्ति अन्यस्य कस्यापि ग्रन्थस्य भवेयुः। प्रायेण प्रत्येकसम्प्रदायस्य प्रवर्त्तकैरनुयायिभिर्वा आचार्यैर्विद्वद्भिश्च गीतायास्तात्पर्यं स्वस्वसंप्रदायस्यानुकूल्येन प्रदर्शयितुं प्रयतितम्। नूनमेतद् गीतायाः सर्वसम्मतं महत्त्वं स्पष्टीकरोति, तथापि तदेव गीतायाः स्वाध्याये जटिलां समस्यां तटस्थस्य जिज्ञासोः पुरस्तादुपस्थापयति।

तदत्र गीताया पृष्ठभूमेरैतिहासिकभित्तेर्वा परिज्ञानमेव प्रायेण समस्याया एतस्या समाधाने न शरणमिति प्रतीयते। गीता सदृशस्य महत शास्त्रस्यैतिहासिक आधारो युद्धक्षेत्रे समुत्पन्ना अर्जुनस्य सशयात्मिकतैव, न तु तात्कालिकी सामाजिकी धार्मिकी वा प्रवृत्तिरवस्था वेत्येतन्मत तु केवलमात्मप्रवञ्चनैव। ससारे कस्याप्येतादृशस्य ग्रन्थस्यैतिहासिकी भित्ति केवलमेकव्यक्ति सापेक्षा भवेदिति नैव युज्यते। प्रसृता कार्यकारणपरम्परा हि प्रायेण जगतीतिहासस्य घटनानामुद्भव स्वरूप चापि निर्धारयति। अत एव गीताया सिद्धान्ताना विचाराणा वा वैशिष्ट्यस्य साम ञ्जस्यस्य चावगमाय तात्कालिकीना समाजगतप्रवृत्तीना स्वरूपस्य ज्ञानमावश्यकम्। तच्च गीताया एवाध्ययनात्स्पष्टीभवति। उदाहरणार्थम्, अधोनिर्दिष्टवचनान्येव तावदत्र विचार्यन्ताम्—

(१)

ईश्वरोऽहमह भोगी सिद्धोऽह बलवान् सुखी॥
आढ्योऽभिजनवानस्मि कोऽन्योऽस्ति सदृशो मया।
यक्ष्ये दास्यामि मोदिष्य इत्यज्ञानविमोहिता॥
आत्मसभाविता स्तब्धा धनमानमदान्विता।
यजन्ते नाम यज्ञैस्ते दम्भेनाविधिपूर्वकम्॥

(१६।१४, १५, १७)

यामिमा पुष्पिता वाच प्रवदन्त्यविपश्चित।
वेदवादरता पार्थ! नान्यदस्तीति वादिन॥

कामात्मान स्वर्गपरा जन्मकर्मफलप्रदाम्।
क्रियाविशेषबहुला भोगैश्वर्यगति प्रति ॥

(२।४२-४३)

(२)

अशास्त्रविहित घोर तप्यन्ते ये तपो जना ।
दम्भाहकारसयुक्ता कामरागबलान्विता ॥
कर्षयन्त शरीरस्थ भूतग्राममचेतस ।
मा चैवान्त शरीरस्थ तान् विद्ध्यासुरनिश्चयान् ॥

(१७।५-६)

(३)

न कर्मणामनारम्भान्नैष्कर्म्यं पुरुषोऽश्नुते ।
न च सन्यसनादेव सिद्धि समधिगच्छति ॥
न हि कश्चित्क्षणमपि जातु तिष्ठत्यकर्मकृत् ।
कार्यते ह्यवश कर्म सर्व प्रकृतिजैर्गुणै ॥
कर्मेन्द्रियाणि सयम्य य आस्ते मनसा स्मरन् ।
इन्द्रियार्थान् विमूढात्मा मिथ्याचार स उच्यते ॥

(३।४-६)

काम्याना कर्मणा न्यास सन्यास कवयो विदु ।
सर्वकर्मफलत्याग प्राहुस्त्याग विचक्षणा ॥

(१८।२)

प्रमाणेभ्य एतेभ्य स्पष्टमेतत्प्रतीयते यद् गीताया उपदेशस्य तात्कालिक विशिष्ट कारण यत्रैकतस्तस्मिन् समये समाजे व्याक

अत्यधिककर्मकाण्डस्य प्रवृत्तिरासीत् तत्रापरत कर्मकाण्डमात्रं तिरस्कुर्वती मिथ्यासन्यासस्य प्रवृत्तिरथवा घोरशारीरिककष्टरूपा तपस प्रवृत्तिरवासीत्।

नात्र सदेहो यत्स्वाभाविकताया आधारेण प्रवृत्तय एता स्वस्व-परिधौ मनुष्यस्याऽध्यात्मिकसमुन्नतौ साहाय्य कर्तु शक्नुवन्ति, तथापि ससारस्य विभिन्नधर्माणामितिहासस्यात्र साक्ष्यं यद्रजस्तमो-भ्यामभिभूतमनुष्येषु लब्धप्रसरा एता एव प्रवृत्तय स्वार्थबुद्ध्य विवेकदम्भमानप्रमादालस्यहेतुभ्य शनै शनैर्विकृत रूपमुपाददते।

भारतवर्षस्यैवेतिहासे तावत्पातनीया दृष्टिर्यज्ञादिकर्मकाण्डस्य प्रारम्भातिरेकयो। योऽय कर्मकाण्ड प्रारम्भावस्थाया मानव जीवनस्य यावत्कर्तव्यकर्मणा प्रतीकरूपेणैव समाज उदात्तानामार्य भावनाना पोषक एवासीत्, स एव कालक्रमेण यजमानानामृत्विजा च निम्नानाम्, गीतानुसारम् 'आसुरीणाम्' वा, वासनाना तृप्ते साधनभूते नीरसे निष्प्राणे शुष्के च क्रियाकलापे परिवर्तितोऽभूत्। एतस्मिन् शुष्क आदर्शहीने च कर्मकाण्डेऽन्धभक्तेरेवैष दुष्परिणामो यच्चिराय विश्वविजयिन्यामार्यजातौ वीरता, कर्तव्य निष्ठा, पराक्रम, आशावाद—इत्येतादृशीनामुदात्तभावनाना स्थानं क्लैब्यम्, कर्तव्यभीरुता, दैन्यम्, निराशावाद —एतत्स-दृशीभिरनार्यभावनाभिरपहृतम्, यत्रापि जनताया मूढग्राहाणा-मन्धविश्वासाना च साम्राज्यमभित प्रवर्तते। नूनमुपनिषदा बहूनि प्रमाणानि सुस्पष्ट प्रकटीकुर्वन्ति एतस्मादेव निष्प्राण-क्रियाकलापात्समुद्भूतामुद्विग्नताम्। तथा हि—

प्लवा ह्येते अदृढा यज्ञरूपा
अष्टादशोक्तमवरं येषु कर्म।
एतच्छ्रेयो येऽभिनन्दन्ति मूढा
जरामृत्युं ते पुनरेवापि यन्ति ॥
अविद्यायां बहुधा वर्तमाना
वयं कृतार्था इत्यभिमन्यन्ति बाला ।
यत्कर्मिणो न प्रवेदयन्ति रागात्
तेनातुराः क्षीणलोकाश्च्यवन्ते ॥
(मुण्डकोप० १।२।७,९)

अविद्यायामन्तरे वर्तमाना
स्वयं धीराः पण्डितं मन्यमाना ।
दन्द्रम्यमाणा परियन्ति मूढा
अन्धेनैव नीयमाना यथान्धा ॥
(कठोप ०१।२।५)

अर्थात्, आदर्शहीनो यज्ञादिकर्मकाण्ड खल्वयमदृढ नौकया समान । अविवेकिनो हि जना एनमेव जीवनस्य लक्ष्यत्वेन मन्यमाना स्वकीयान्धवासनानामावर्तेषु पतिता आध्यात्मिकोन्नतिपदमासादयितु न शक्नुवन्ति । मूढा आत्मान पण्डित मन्यमाना, पर वस्तुतोऽज्ञानवशेन आदर्शहीने क्रियाविशेषबहुले कर्मकाण्डे निमग्ना, आध्यात्मिकोन्नते सरलेऽकण्टके च मार्गेऽग्रेसरा नैव भवन्ति । दम्भमोहमानाना कुटिलेन

मार्गेण गच्छन्तो भ्रान्तास्ते स्वजीवनमपि व्यर्थता नयन्ति। तेषा वै दशा वस्तुतोऽन्धेनैव नीयमानस्यान्धस्य समाना भवति।

एतादृशमादर्शहीनमतिमात्रता गत कर्मकाण्ड लक्ष्यीकृत्यैव नून गीताया उपरिष्टान्निदिष्टाना विचाराणा प्रवृत्तिरासीदिति स्पष्ट प्रतीयते।

अपरतस्तस्या एतस्या प्रवृत्ते प्रतिक्रियारूपेण देशे शुष्कज्ञान-प्रवृत्ते प्रारम्भोऽभूत्। सापि क्रमश प्रवर्धमाना कालान्तरेण, अतिमात्रताया हेतो, प्रमाद आलस्येऽकर्मण्यताया च परिणता सीदिति गीताया एव प्रतीयते। एवमेव तृतीयापि प्रवृत्ति सामान्यजनताया सुतरा बद्धमूला प्रभाववती च स्वेच्छया विविधशारीरिकघोरयातनाना सहन एवात्मानं कृतकृत्य मन्य मानाना तपस्विनामधारिणा चिराय भारतवर्षस्येतिहासे लब्धपदा दृश्यते। वाल्मीकिरामायणे—

अश्मकुट्टाश्च बहव पत्राहाराश्च तापसा ॥
दन्तोलूखलिनश्चैव तथैवोन्मज्जका परे।
गात्रशय्या अशय्याश्च तथैवानवकाशिका ॥
मुनय सलिलाहारा वायुभक्षास्तथापरे।
आकाशनिलयाश्चैव तथा स्थण्डिलशायिन ॥
तथोर्ध्ववासिनो दान्तास्तथार्द्रपटवासस ।

(३।६।२—५)

(अश्मकुट्टा = अपक्वकुट्टितान्नभक्षका। दन्तोलूखलिन = दन्तातिरिक्तावहननसाधनरहिता। उन्मज्जका = कण्ठदघ्ने

जले स्थित्वा तपः कुर्वन्ति । गात्रशय्या = अनास्तरणशायिनः । अशय्या = निद्राहीनाः । अनवकाशिका = एकपादस्य स्थित्यवकाशदानरहिता । एकपादस्थितिमन्त इति यावत् । आकाशनिलया = अनावृतप्रदेशस्थायिनः ।)

इत्येवं नानाविधघोरशारीरिकयातनां सहमानानां तापसानां वर्णनेन भारते एतस्याः प्रवृत्तेश्चिरन्तनत्वं सुतरां स्पष्टमेव ।

पूर्वोक्तप्रवृत्तित्रयस्यातिमात्रतां नीतेनाविचारमूलेन च प्रचारेणैव उत्साहसाहसपराक्रमभावनाभिराशावादेन चोतप्रोतायामार्यजातावादर्शैर्विहीनायां कर्तव्याकर्तव्यविवेकेन शून्यायां अनेकैर्मूढग्राहैरभिभूतायां निष्प्रभायां अकर्मण्यायां अत एव मृतकल्पायां जातेर्लक्षणानि शनैः शनैर्दृष्टिगोचरतामागच्छन् । न केवलं पूर्वोद्धृतप्रमाणेभ्य एव, किन्तु गीताया विचारधाराया साकल्येन विवेचनादपि सुस्पष्टमेतत्प्रतीयते यदुक्तप्रवृत्तीनां हानिकराद् दुष्प्रभावाद्देशमार्यजातिं च त्रातुमेव भगवता वासुदेवेन "सर्वशास्त्रमयी", "सर्वज्ञानप्रयोजिका", "धर्ममयी", "सर्वतीर्थमयी" च गीतेयमिह भुवने प्रवर्तिता । तस्याः सर्वकल्याणमयस्योपदेशस्यायमेवाभिप्राय आसीद् यत्पूर्वोक्तप्रवृत्तिष्वादर्शहीनतायाः कारणेन समुपजातं पारस्परिकविरोधं मौलिकस्यादर्शस्य भावनया अपनीय कथमपि सामञ्जस्यं स्थाप्यतामिति ।

गीताया दुरुपयोगः

परमेवं प्रतीयते यत्पूर्वं प्रतिपादितस्य गीताया ऐतिहासिकस्याधारस्याज्ञानादेव तस्या दुरुपयोगश्चिराय भारते क्रियते ।

अत एव गीताया विषये भावनैषा चिरकालादेव देशेऽस्मिन् प्रसृता दृश्यते यत्सा केवल सासारिकजीवनादुपरताना साधूना (=भिक्षूणाम्) सन्यासिना चैव पुस्तकम्, यद्वा, तदेतादृश शास्त्र यस्योपयोग, भवतु नाम स वृद्धाना कृते, सासारिकव्यापारेषु व्यापृताना गृहस्थाना यूना च कृते न विद्यत एव। समानरूपे णैव एषा मिथ्याभावना मूढेषु पण्डितेषु च प्रायेण कृतपदा समुपलभ्यते। एतस्या परिस्थिते कटुरनुभवोऽस्माक वाराण सेयरा जकीयसस्कृतमहाविद्यालयपरीक्षापाठ्यक्रमे सामान्यपत्रेषु सोत्साहमिदंप्रथमत्वेन समावेशिताया अपि गीताया सस्कृत-पण्डितानामनेकेषा विरोधकारणादेव तत पृथक्करणावसर एव प्रथमवारमजायत। गीताया सन्निवेश कस्मिन्नपि सर्वसाधा-रणे पाठ्यक्रमे नैव समुचित इत्येव तेषा पण्डितानामासीदाघोष।

कुतो हेतो कथ वा गीताया विषये पूर्वोक्ता मिथ्याभावना प्रवृत्त इति वक्तु दु शकमिव प्रतीयते। तथापि निश्चितमेतद् यदस्य प्रायेणोत्तरदायित्व भारतेतिहासस्य निराशामयस्य आर्त-भावनाभिश्च शून्यस्य मध्यकालस्य टीकाकारेषु भाष्यकारेषु चावतिष्ठते। तैरेव नून वेदान्तशास्त्रेण सह गीताया गाढ सबन्ध स्थापित। पर स्वय गीताया एवात्र किमुत्तरमिति तावद्विचार्यतामस्माभि।

गीताया उपक्रमोपसंहारौ

नात्र विवाद केषाञ्चित् यत्कस्यापि ग्रन्थस्य सदर्भस्य वा वास्तविकतात्पर्यस्य निर्धारणे तदुपक्रमोपसहारावेव प्रधान कार

णाम्। तत्र शस्त्रास्त्रसज्जैर्युयुत्सुभिर्वीरैराचिते युद्धक्षेत्रे "प्रवृत्ते शस्त्रसपाते" तावद् गीताया उपक्रम। तादृशे ह्यवसरे विचार-सघर्षे लीनम्, विषादगर्ते च पतितम्, किंकर्तव्यविमूढ सशयात्मान-मर्जुन प्रति वै भगवत कृष्णस्य सर्वत प्रथममुक्तिरेषा—

कुतस्त्वा कश्मलमिद विषमे समुपस्थितम्।
अनार्यजुष्टमस्वर्ग्यमकीर्त्तिकरमर्जुन! ॥
क्लैब्य मा स्म गम पार्थ! नैतत्त्वय्युपपद्यते।
क्षुद्र हृदयदौर्बल्य त्यक्त्वोत्तिष्ठ परन्तप! ॥

(२।२ ३)

अर्थात्, हे अर्जुन! एतस्मिन्ननवसरे कुत एतदार्यैर्गर्हितम्, आत्मन पतनकारणम्, अपयशसो हेतुश्चाधैर्य तव हृदये समुपस्थितम्? त्व हि वीर शत्रूणा हन्ता चासि, क्षुद्रा हृदयस्य दुर्बलतामेतामुत्सृज्य युद्धाय कृतनिश्चय समुत्तिष्ठ।

स एष गीताया उपक्रम।

अथ तदुपसहारोऽपि विचार्यताम्। तत्र गीताया अन्तिम श्लोको भवति—

यत्र योगेश्वर कृष्णो यत्र पार्थो धनुर्धर।
तत्र श्रीविजयो भूतिर्ध्रुवा नीतिर्मतिर्मम ॥

(१८।७८)

सजय कथयति यद् यत्रापि विशुद्धकर्तव्यभावनाया उपदेष्टु-र्भगवतः श्रीकृष्णस्य वीरस्य चार्जुनस्य सवादरूपाया गीताया उपदेशस्यानुसरण क्रियते तत्र लक्ष्म्या विजयस्यैश्वर्यस्य सत्यादन-

थायिन्या नीतेश्च स्थितिर्भवतीति मदीया धारणा। शब्दान्तरेष्व-स्यायमेवाभिप्रायो यद्युद्धक्षेत्रेऽवस्थित वीरमर्जुनमुद्दिश्योपदिष्टा गीता खलु श्रियो विजयस्य भूते सन्नीतेश्च प्रतिपादक शास्त्रम्। नियत नैषा किमपि स्थान सभवति वेदान्तशास्त्रे। नैव कश्चिद् वेदान्तशास्त्रविषयको ग्रन्थो वेदान्तस्य जिज्ञासो पुरस्ताद् लक्ष्मी-विजयादिकमादर्शरूपेण स्थापयिष्यति।

किञ्चैतदपि विभावनीय यद्गीताया उपदेशेन प्रभावितोऽप्यर्जुनो न हि युद्धात्पराङ्मुखो बभूव, न च वन गत्वा तपस्यामाश्रितवान्, न चापि किमपि देवमन्दिर प्रविश्य भगवतो भक्त्याराधनेन च काल निनाय। प्रत्युत स प्राणपणेन शत्रुभि सह युध्वा विजयलक्ष्मीमधिगतवान्। गीताया उपदेश साकल्येन श्रुत्वा अर्जुनस्य हृदयोद्गार खल्वेवम्—

नष्टो मोह स्मृतिर्लब्धा त्वत्प्रसादान्मयाच्युत।
स्थितोऽस्मि गतसन्देह करिष्ये वचनं तव॥

(१८।७३)

अर्थात्, हे अच्युत! भवत उपदेशेन मम मोहो भ्रमश्च निर्मूलता गतौ यद्यपि एतस्योपदेशस्य प्रारम्भे शोकसंविग्न-मानसेनाश्रुपूर्णाकुलेक्षणेन विषीदता मया सशर चाप विसृज्य (१।४६) 'न योत्स्ये' (२।९) इत्येवमुक्तो भवानासीत्। अधुना गतसन्देहोऽह

तस्मादुत्तिष्ठ कौन्तेय युद्धाय कृतनिश्चय ॥
सुखदु खे समे कृत्वा लाभालाभौ जयाजयौ ।
ततो युद्धाय युज्यस्व नैव पापमवाप्स्यसि ॥
(२,३७ ३८)

इत्येतद्ब्रुवतो वचन करिष्ये ।

एवमुपक्रमोपसहाराभ्या स्पष्टमेतद् यद्गीता न केवल मक्तूणा सन्यासिना जराजर्जरितगात्राणा वृद्धानामेव वा शास्त्रम् । चापि तत्कर्मभीरूणा प्रमादिनामलसाना मिथ्यावैराग्यव्याजेन अकर्तव्येभ्य पराङ्मुखाना शास्त्रम् ।

तद्धि खलु--

ममाग्ने ! वर्चो विहवेष्वस्तु
वय त्वेन्धानास्तन्व पुषेम ।
मह्य नमन्ता प्रदिशश्चतस्रस्
त्वयाध्यक्षेण पृतना जयेम ॥
(ऋ० १०।१२८।१)

इन्द्र त्वोतास आ वय वज्र घना ददीमहि ।
जयेम स युधि स्पृध ॥ (ऋ० १,८,३)

(अर्थात्, भगवन् ! वर्चस्विनस्तेजस्विनो बलवन्तश्च सन्तो वय भवता साहाय्येन स्वशत्रून्=स्वकीयोन्नतेबाधिका शक्ती र्जयेम । समस्ताश्च दिशोऽस्माक समक्षे नतमस्तका भवेयु । भगवन् ! भवता रक्षाया वर्तमाना आत्मरक्षाया उपकरणैश्च सन्नद्धा वय विघ्नान् बाधाश्चापघ्नन्त उन्नतिमार्गेऽनवरतमग्रेसरा

भवेम) एवमुदात्तवैदिकप्रार्थनापराणा कर्मशीलाना सत्यनिष्ठावता विजयिनामार्याणा कर्मशास्त्रम् ।

गीताया वास्तविक स्वरूपम्

गीताया वास्तविक स्वरूप कीदृश कश्च तत्प्रतिपाद्यो विषय इति मीमासायामेतत्तावदवगन्तव्य यद् गीतया नहि कस्यापि धर्म विशेषस्य सम्प्रदायविशेषस्य वा प्रतिपादन क्रियते, न चापि तया कस्यापि सम्प्रदायस्य खण्डन तिरस्कारो वा विधीयते । सा वै कर्म-विषयकमौलिकसत्यस्य प्रतिपादक शास्त्रम्, अत एव चास्माक मते सा सार्वकालिक सार्वदेशिक च महत्त्वमावहति । मनुष्यस्य धार्मिकप्रवृत्तीरालोचयन्ती सा तदर्थं सत्यमादर्शमपि प्रदर्शयति । वस्तुत एव गीता कर्मशास्त्र नीतिशास्त्र कर्तव्याकर्तव्यशास्त्र वेति वक्तु शक्यते । यावद्धर्मकर्मणा वैज्ञानिकदृष्ट्या परीक्षणे प्रवृत्ता सा स्पष्टमेव 'धर्मशास्त्राणामपि धर्मशास्त्रम्' । तत्रैते पारम्पर्यागता श्लोका भवन्ति—

गीतागीत न यज्ज्ञान तद्विद्ध्यासुरसमतम् ।
तन्मोघ धर्मरहित वेदवेदान्तगर्हितम् ॥

तस्माद् धर्ममयी गीता सर्वज्ञानप्रयोजिका ।
सर्वशास्त्रमयी यस्मात्तस्माद् गीता विशिष्यते ॥

अस्माक त्वेष विचारो यद् भारतस्य प्राचीनतमा रूपकोन्मुख-प्रवृत्तिमनुसृत्य महाभारतीययुद्धक्षेत्रेऽवस्थितयोर्वासुदेवार्जुनयो सवादव्याजेन सासारिकसघर्षमयजीवनस्य क्षेत्रे उद्योगशील

न्यकमनुष्यमुद्दिश्यैव तद्धिताय भगवता कृष्णेन प्रदर्शितस्य र्तव्यपथस्योपदेश एव गीताया परमोऽभिप्राय इति।

गीतासदृशस्य शास्त्रस्य महत्त्व हृदयगम कर्तुमयमपर प्रद्धान्तोऽपि सम्यगवगन्तव्य। स चैवम्। आध्यात्मिकाना दार्शनिकाना च तत्त्वाना परिशीलने भाषा केवल परिभाषारूपेणैव कार्यकरी भवति। यथा हि तत्तच्छास्त्रेषु व्यवहारसौकर्यार्थं पारिभाषिकशब्दाना कल्पना सकेतो वा क्रियते, तथैव खल्वाध्यात्मिके दार्शनिके च जगति समाजगतशाब्दिकरूढीनामाश्रयेण तत्त्वप्रमेयाणा प्रतिपादन क्रियते। एव भाषा तात्त्विकस्वरूपे कमपि भेदमनादधती केवल तस्य विभिन्नपक्षानेव प्रतिपादयति। अतश्च 'शब्दब्रह्मातिवर्त्तते" इत्यनुसार भाषाया स्तरम् (लोकं, पदवीं वा) अतिक्रान्तस्य तत्त्वदर्शिन स्थितप्रज्ञस्य दृष्टौ वेदान्तस्य 'ब्रह्म', नीतिशास्त्रस्य 'सत्यम्', बौद्धदर्शनस्य 'धर्म' (= धम्मो), मीमासा-दर्शनस्य 'कर्म', तन्त्रशास्त्रस्य 'शक्ति' स्वय गीताशास्त्रस्य च 'अहम्' अथवा 'वासुदेव' सर्वे एते पारिभाषिका शब्दा वस्तुत एकस्यैव मौलिकस्य तत्त्वस्य तत्तद्दृष्टिभेदेन प्रतिपादका।

श्रुतिविप्रतिपन्ना ते यदा स्थास्यति निश्चला।
समाधावचला बुद्धिस्तदा योगमवाप्स्यसि॥
(२।५३)

गीताया श्लोकेऽस्मिन्नेतस्यैव सिद्धान्तस्य सकेतो विद्यते। मनुष्येण रचिता हि भाषा, या हि

"वाग्वै मनसो ह्रसीयसी। अपरिमिततरमिव हि मनः। परिमिततरेव हि वाक्" (शतपथब्राह्मणे १।३ ६)

एतच्छ्रुत्यनुसारं विचाराणां प्रकटीकरणार्थमपूर्णमेकं साधनम्, स्वतःसिद्धस्य मौलिकतत्त्वस्य प्रतिपादिकैव भवितुमर्हति, न तूत्पादिका।

उपरिनिर्दिष्टसिद्धान्तस्य दृष्ट्यैव तत्त्वदर्शी विपश्चिद् निम्नवासनानिरोधपूर्वकं मनुष्यस्योच्चानामाध्यात्मिकीनां नैतिकीनां च प्रवृत्तीनां प्रबोधनपोषणयोरुद्देश्येन विभिन्नधर्मप्रतिपादितेषु विभिन्नकर्मकाण्डेषु, विभिन्नदेवोपासनापद्धतिषु, अथवा अधिकारिभेदस्य प्रवृत्तिभेदस्य वा हेतोर्विभिन्नशाब्दिकपरिभाषाणामाश्रयेण मौलिकतत्त्वस्य प्रतिपादकेषु विभिन्नदर्शन(= दृष्टि)शास्त्रेषु भेदं नैव पश्यति।

अतः शाब्दिकपरिभाषाकृतभ्रान्त्या अप्रभावितैश्चेदस्माभिस्तात्त्विकदृष्ट्या गीताया अध्ययनं क्रियते तर्हि नियतमेव सा समस्तमानवजातेरनवधर्मशास्त्रत्वेन प्रतीयेत।

गीतायाः कर्मणो यज्ञस्य च स्वरूपम्

कर्तव्याकर्तव्यशास्त्रं कर्मशास्त्रं वा गीतेत्युपरिष्टात्प्रतिपादितमस्माभिः। तस्या विशिष्टप्रतिपाद्यविषय एष एव यन्मनुष्येण कर्म, न केवलं कर्तव्यबुद्ध्यैव अनासक्तबुद्ध्यैव, किन्तु ईश्वरार्पणबुद्ध्या अथवा भक्तिभावनयापि विधेयमिति। तथा हि

तस्मादसक्त सतत कार्य कर्म समाचर।
असक्तो ह्याचरन् कर्म परमाप्नोति पूरुष ॥
कर्मणैव हि संसिद्धिमास्थिता जनकादय । (३।१६ २०)
यत्करोषि यदश्नासि यज्जुहोषि ददासि यत्।
यत्तपस्यसि कौन्तेय तत्कुरुष्व मदर्पणम् ॥ (६।२७)

एवमनासक्तबुद्ध्या तथेश्वरार्पणबुद्ध्या विहितस्य कर्मणो महिमा गीतायामसकृद् वर्णित । किञ्च,

सहयज्ञा प्रजा सृष्ट्वा पुरोवाच प्रजापति ।
अनेन प्रसविष्यध्वमेष वोऽस्त्विष्टकामधुक्॥ (३।१०)
यज्ञशिष्टामृतभुजो यान्ति ब्रह्म सनातनम् ।
नाय लोकोऽस्त्ययज्ञस्य कुतोऽन्य कुरुसत्तम ॥ (४।३१)

एव यज्ञस्यापि गुणगरिम्णो भूयो भूय संकीर्तन तत्र क्रियते ।

परतु गीताया मौलिकसिद्धान्तो याथार्थ्येन बुद्ध्यारूढो भवदित्येतदर्थं कर्मणो यज्ञस्य च वास्तविकस्वरूपस्यावबोधोऽत्यन्तमावश्यक । शब्दविषयकरूढिवादस्य प्रभावेणैव तपोदानदयास्वर्गवर्णश्रद्धाप्रभृतिशब्दानामिव कर्मयज्ञेतिशब्दयोरप्यर्थविषयेऽस्माक समाजो वास्तविकताया अतिदूर नीतो वर्तते। अस्माकं धर्मशास्त्राण्यपि नात्र विषयेऽपवादा । रूढिमूलकस्यैतस्यैव परम्पराप्राप्तस्य भ्रमस्यापाकरणार्थं गीताया श्रद्धादानतप-प्रभृतिशब्दै सह कर्मयज्ञेतिशब्दयोरपि वास्तविकमर्थं स्पष्टयितुं सुमहत् प्रयतितम् ।

तत्र कर्मविषये गीता स्पष्टमुद्घोषयति—

किं कर्म किमकर्मेति कवयोऽप्यत्र मोहिताः। (४।१६)

अर्थात्, कर्मणोऽकर्मणश्च वास्तविकस्वरूपस्यावगमे कवयो विद्वांसोऽपि भ्रान्ता दृश्यन्ते, सामान्यजनानां तु का कथा।

सामान्यरूपेण कर्मशब्दो यज्ञादिकर्मकाण्डस्य देवार्चनादि कर्मणो वा वाचकत्वेनैव गृह्यते। परन्तु गीतायां यस्य कर्मणः स्वरूपं विचार्यते तेन तु जीवनस्य विभिन्नक्षेत्रेषु पितापुत्र, जायापति, गुरुशिष्य, सेव्यसेवक, नागरिकतादिसांसारिक संबन्धैः प्रेरितेन मनुष्येण क्रियमाणानां सर्वविधकर्मणां संग्रहोऽभीप्सितः। यज्ञादिकर्मकाण्डं तु तस्यैव व्यापकजीवनस्य साधनरूपं संभारं, अथवा प्रतीकमेव। यथा हि वै स्वल्पकालमपि प्रत्यहं कृतः शारीरिको व्यायामो यावद्दिवसं कर्मकरणाय शरीरस्य स्वास्थ्यसंरक्षणद्वारैवोपयोगी, एवमेव खलु सर्वस्यापि धार्मिक कर्मकाण्डस्योपयोगः साफल्यं च मनुष्यस्योच्चभावनानां परिपुष्टौ तद्द्वारा च जीवनस्य पवित्रतासच्चरित्रतयोः संपादन एव विद्यते। एतादृश्या भावनया विरहितं हि कर्मकाण्डं देवार्चनादि वा, स्वयमेव जीवनस्य लक्ष्यं सत्, बाहुल्येन दम्भमानलोभपाषण्ड परप्रतारणाभावैः संचालितम्, शनैःशनैरादर्शहीनजटिल-क्रियाकलापरूपेण च परिणमत्, व्यक्तिगतानां समाजगतानां वा उदात्तभावनानां नैतिकतायाश्च नैव परिपोषकं भवितुमर्हति, किन्तु घातकमेव संजायते। तस्यामवस्थायां हि किञ्चित्पूजापाठादिनैव मनुष्यः कृतकृत्यतामासादयितुं शक्नोति, तस्य प्रात्यहिकजीवनस्य

र्त्तव्यकर्मणामाध्यात्मिकेन नैतिकेन वा जीवनेन नहि ोऽपि सबन्ध इत्येष विचार एव जनताया सजायते। एता शमेवादर्शहीन यज्ञादिकर्मकाण्ड गीताया तामसत्वेन राजसत्वेन ा वर्ण्यते, नैकप्रकारेण च तस्य भर्त्सना क्रियते। एतादृश व निरुद्देश्यके कर्मकाण्डे रताना विषय उच्यते-

नैन छन्दांसि वृजिनात्तारयन्ति
मायाविन मायया वर्तमानम्।
नीड शकुन्ता इव जातपक्षाश्
छन्दांस्येन प्रजहत्यन्तकाले ॥

(विदुरनीतौ ३।४२)

सर्वस्यापि, लौकिकस्य धार्मिकस्य वा, कर्तव्यस्य कर्मणो महत्त्व केवल तस्मिन् कर्मणि प्रवृत्तस्य मनुष्यस्य भावनाधीनम्। कर्म-करणे प्रवृत्तो हि मनुष्यो विद्वान् वा, पण्डितो वा, ब्राह्मणो वा, सपत्तिशाली वा, साधारणातिसाधारणकार्यकर शूद्रो वा 'हरि जनो' वा भवतु, तस्योच्चताया नीचतायाश्च निर्णयो गीतयैतयैव दृष्ट्या विधास्यते। नून धर्मव्याधादिकथानामस्मत्पुराणादि साहित्य उपवर्णितानामेष एवाभिप्राय ।

समानैव कथा यज्ञशब्दस्यापि वर्तते। तस्यापि वास्तविकमर्थ विस्मृत्य वय चिराय सकुचित एवार्थे तस्य प्रयोग कुर्म। अग्नावा हुतीना प्रक्षेप एव नहि तस्य मौलिकोऽर्थ। वास्तविक-यज्ञभावनाया समयभेदेन केवलमेक प्रतीक तत्काम भवतु। यज्ञस्य नानाभेदान् प्रदर्शयन्ती गीतैव स्वयमाह—

दैवमेवापरे यज्ञं योगिनः पर्युपासते ।
ब्रह्माग्नावपरे यज्ञं यज्ञेनैवोपजुह्वति ॥
श्रोत्रादीनीन्द्रियाण्यन्ये संयमाग्निषु जुह्वति ।
शब्दादीन् विषयानन्य इन्द्रियाग्निषु जुह्वति ॥
सर्वाणीन्द्रियकर्माणि प्राणकर्माणि चापरे ।
आत्मसंयमयोगाग्नौ जुह्वति ज्ञानदीपिते ॥
द्रव्ययज्ञास्तपोयज्ञा योगयज्ञास्तथापरे ।
स्वाध्यायज्ञानयज्ञाश्च यतयः संशितव्रताः ॥
अपाने जुह्वति प्राणं प्राणेऽपानं तथापरे ।
प्राणापानगती रुद्ध्वा प्राणायामपरायणाः ॥
अपरे नियताहाराः प्राणान् प्राणेषु जुह्वति ।

...

एवं बहुविधा यज्ञा वितता ब्रह्मणो मुखे ॥

(४।२५-३०, ३२)

अल्पज्ञस्य, स्वभावत इन्द्रियपरायणस्य तथा स्वार्थसाधने तत्परस्य मनुष्यस्य स्वकीयनिम्नप्रवृत्तीनां विजयोद्देश्येन जगतः पोषणकर्त्रीभिः स्वभावतः परार्थप्रवृत्ताभिर्दैवीभिः शक्तिभिरथवा दैव्या शक्त्या स्वसंपर्कस्य स्थापनमेव यज्ञस्य वास्तविकोऽर्थः ।

"यज देवपूजासंगतिकरणदानेषु" इत्येषामर्थानामप्यत्र संगति

सजायते। दानेन खलु वस्तुतो महत्या शक्ते समक्षमात्मन समर्पणमेवाभिप्रेयते। उपर्युक्तसम्पर्कश्च नि स्वार्थलोकसेवाद्वारैव स्थापयितु शक्यते। अयमेवार्थो गीतायामेवमुपवर्ण्यते—

सहयज्ञा प्रजा सृष्ट्वा पुरोवाच प्रजापति ।
अनेन प्रसविष्यध्वमेष वोऽस्त्विष्टकामधुक् ॥
देवान्भावयतानेन ते देवा भावयन्तु व ।
परस्पर भावयन्त श्रेय परमवाप्स्यथ ॥

(३।१० ११)

ऐतरेयब्राह्मणादिग्रन्थेषु अस्मिन्नेवार्थे 'भावनायज्ञ' इति शब्द प्रयुक्तो दृश्यते। भवति चात्र श्लोक —

भावनाकुसुमैरीळ्डे तत्तेजः शाश्वत महत् ।
सवितृरूपेणात्मा वै जगतस्तस्थुषश्च यत् ॥

एतादृशेन हि यज्ञेन गीताया मतेन

भोक्तार यज्ञतपसा सर्वलोकमहेश्वरम्। (५।२९)
श्रेयान् द्रव्यमयाद्यज्ञाज् ज्ञानयज्ञ परन्तप। (४।३३)

इत्यनुसार यज्ञतपसा भोक्तुभगवत परमेश्वरस्य भक्ति पूजा च कर्तु शक्येते। वस्तुतस्तु गीतानुसार कर्तव्यबुद्ध्या ईश्वरार्पण-बुद्ध्या च कृत कर्मैव तात्विको यज्ञ। स्पष्टमेवैतादृशो यज्ञो अन्धश्रद्धया स्वकीयस्य दरिद्रदेशस्य दीनहीनसमाजस्य च वास्तवि-कीरावश्यकता अनपेक्ष्य अग्नौ लक्षलक्षाणा रूप्यकाणामन्नादि-सामग्र्या भस्मसात्करण नापेक्षते।

गीताया भक्तिः

गीताया भक्तिरिति शब्दस्यातिमहत्त्वम्। परन्तु भक्ति शब्दस्य प्रचलितादर्थाद् गीताया भक्तिर्नितरा भिन्ना। गीतानुसारं हि योऽसौ विश्वप्रपञ्चस्य सचालकः सर्वेषा प्रेरकः सर्वस्योत्तारको यज्ञतपसामुपभोक्ता सर्वलोकमहेश्वरो भगवान् तस्य प्रीत्यर्थमेव कर्मकरणं परमा भक्तिः।

यत प्रवृत्तिर्भूताना येन सर्वमिद ततम्।
स्वकर्मणा तमभ्यर्च्य सिद्धि विन्दति मानव ॥

(१८।४६)

एतदनुसार मनुष्यजीवनस्य सफलताया रहस्य कर्मद्वारा ईश्वरभक्तावेव विद्यते। उपयुक्त चैतत्, यतो व्यष्टेर्व्यक्तेर्वा कर्तव्यस्य समाप्ति पर्यवसान वा समष्ट्या सह तस्या सामञ्जस्य एवास्ते। एव प्रकारेण भक्तिवाद कर्तव्यबुद्धेरादर्शवादस्यैव वा परा काष्ठा। एष भक्तिवाद कर्तव्यबुद्धेर्भावनाया नूतनमाधुर्य रसस्य सचार करोति। न हि तस्मिन्वर्तते कश्चिदवकाशो दैन्यस्य, आलस्यस्य, प्रमादस्य, अकर्मण्यताया वा। न स प्रकृतेर्विरुद्ध पुरुष क्लीवदाचरण शिक्षयति, नाप्यत्याचारिणोऽत्याचारस्य सहनमुपेक्षा वा। "वज्रादपि कठोराणि मृदूनि कुसुमादपि" इत्युक्तिमनु नम्रताया शौर्यस्य चादृष्टपूर्व सामञ्जस्यमत्र विद्यते। कि बहुना, गीताया भक्तिवादस्य दृष्ट्या स्वकर्तव्यपालनार्थं सर्वस्वमप्यर्पयन्तो

कर्तव्यमिति यत्कर्म क्रियते नियतात्मभि ।
सिद्ध्यसिद्ध्यो समैर्भूत्वा भक्ति सा सात्विकी मता ॥२॥
मन प्रसाद सौम्यत्व समुत्साह स्वकर्मसु ।
श्रेयोऽभ्युदयसिद्धिश्च तस्या फलमिहोच्यते ॥३॥

(२)

सत्कारमानपूजार्थे प्रतार्य सकल जगत् ।
जीविकासाधनार्थे वा श्रेयोमार्गपरायणै ॥४॥
लोकेशस्य प्रसादार्थमेवमुद्घोष्य सर्वत ।
क्रियते य समारम्भो भक्ति सा राजसी मता ॥५॥
दम्भो दर्पोऽभिमानश्च समुद्वेग स्वकर्मसु ।
चित्तचञ्चलता चैव तस्या फलमिहोच्यते ॥६॥

(३)

समुत्सृज्य स्वक कर्म सदालस्यपरायणै ।
कर्मण्यकर्म पश्यद्भिरकर्मणि च कर्म यत् ॥७॥
नाम्न सकीर्तनेनैव न तु कर्मसमाश्रयात् ।
पूज्यते भगवान्नित्य भक्ति सा तामसी मता ॥८॥
निरुद्यमा निरुत्साहा हीनसत्त्वपराक्रमा ।
अनार्यजुष्टमार्गस्था जायन्ते ता समाश्रिता ॥९॥

अर्थात्, जगत साक्षिभूतो योऽन्तरात्मा भगवानिदमद्भुत भुवन जीवाना कल्याणार्थमेव सृष्टवान् केवल तस्य प्रसन्नतायै कार्यस्य सिद्धिमसिद्धि च सम जानद्भि सयतात्मभिर्यत्कर्म कर्त-

प्रमेतदिति बुद्ध्यैव क्रियते सा वै सात्विकी भक्तिरुच्यते। तया भक्त्या मनःप्रसाद सौम्यत्व स्वकर्मसु समुत्साहो निश्रेय सस्याभ्युदयस्य च प्राप्तिरित्येतानि फलरूपेण भवन्ति।

केवल स्वार्थसाधनतत्परै, ईश्वरस्य प्रसन्नतायै एव कार्यमिद क्रियते प्रत्यक्षत एव सर्वत्र घोषयित्वा, वस्तुतस्तु आत्मन एव सत्कारमानपूजार्थ जीविकाप्राप्त्यै वा, जगत्प्रतार्य यत्कार्य क्रियते सा राजसी भक्तिरुच्यते। तया च मनुष्ये केवल दम्भस्य दर्पस्या-भमानस्य स्वकार्येष्वशान्तेश्चित्तचञ्चलतायाश्च वृद्धिरेव फल रूपेण दृश्यते।

कर्मण्यकर्मेति अकर्मणि च कर्मेति पश्यद्भि, सर्वदा आलस्य-प्रमादपरैर्जनै स्वकर्तव्यस्योपेक्षया केवल भगवन्नामसकीर्तनेन, न तु स्वार्थरहितकर्मद्वारा, यल्लोकेशस्य पूजा क्रियते सा तामसी भक्तिरुच्यते। तामसीं भक्तिमाश्रिता हि जना निरुद्यमा निरुत्साहा हीनसत्त्वपराक्रमा अनार्यसेवितमार्गगामिनश्च जायन्ते।

तदेव भक्ते सात्विकराजसतामसरूपेण विवेक।

आत्मपरीक्षणमन्तरवेक्षण वा

गीतया न हि कस्यापि धर्मविशेषस्य सम्प्रदायविशेषस्य वा प्रतिपादन क्रियत इति पूर्वमवोचाम। सा हि मनुष्यमात्रस्य समक्षम्, तस्य सम्प्रदायविशेषस्य धर्मविशेषस्य वानुयायित्व मनपेक्ष्य, कर्मणोऽनुष्ठानस्योन्नतममादर्श स्थापयति। प्रत्येक कर्मणश्च स्वरूपपरीक्षण तस्य भावात्मिकाया भित्तेर्दृष्ट्या कर्तु

शक्यते, यतो हि प्रत्येकस्य धार्मिकस्य नैतिकस्य वा कर्मणो महत्त्वमस्माकं भावेष्वाश्रितम्। भावसंशुद्धिर्हि मानसतपःसु एकतमद् गीताया अभिमतम्। एतच्चात्मपरीक्षणम् अन्तरवेक्षणं वा नितरामपेक्षते। एतदन्तरवेक्षणं गीताया उपदेशस्य एकं महद्वैशिष्ट्यम्।

तच्चैतदन्तरवेक्षणं प्रकृतिसिद्धस्य सत्त्वं रजस्तम इति गुणत्रयस्याधारेणैव कर्तुं शक्यते। सामान्यरूपेण अविवेको मोहो जडता आलस्यं प्रमादश्चेति तमोगुणस्य लक्षणानि। परम्परागतानामन्धरूढीनां तथा चिरप्ररूढानां स्वकीयानामेव वासनानां दासता रजोगुणस्य लक्षणम्। स्वकीयप्रत्येककार्यस्य परीक्षणे सावधानता अमोहः, तथा प्रमादेन वासनाभिश्चासंपृक्ताया शुद्धबौद्धिकदृष्टेः स्थिरता चेति सत्त्वगुणस्य लक्षणमिति वक्तुं शक्यते। गीतया *स्वयमेवोदाहरणरूपेण श्रद्धायज्ञतपोदानप्रभृतेः सात्त्विकराजसतामसभेदेन त्रैविध्यं प्रतिपादितम्। एतेनैव निकषेणास्माकं प्रत्येकस्य कर्मणः परीक्षणं विधातुं शक्नुमो वयम्।

"अन्धेनैव नीयमाना यथान्धाः" इत्यनुसारमन्धरूढिप्रवाहेणोह्यमाना आर्यजनता साम्प्रतं स्वस्य जीवनस्य प्रायः प्रत्येकक्षेत्रे नितरामेतदन्तरवेक्षणमपेक्षत इति नैव तिरोहितं विपश्चिताम्। अस्माकं दानं यज्ञस्तपस्तथा धर्मनाम्ना क्रियमाणमन्यच्चापि कार्यं प्रायेण सात्त्विकरूपतां विहाय लोकाचारप्रभावेण मानेन दम्भेनाविवेकेन वा क्रियमाणं विकृतरूपतामापन्नं दृश्यते। गीताया शिक्षाया प्रथमः प्रभावोऽस्माकमुपरि एष भवतु यद्वयमस्माकं

ीना कर्मणा चान्त परीक्षणद्वारा वास्तविक स्वरूपमवगन्तु
का भवेम। एतदात्मपरीक्षणमेव गीतायाममोह इति शब्देनो-
यते। "गच्छन्त्यमूढा पदमव्यय तत्" (१५।५) इत्येष वै
ीताया उद्घोष। कठोपनिषदि अयमेवार्थो हृदयग्राहिण्या भाषया
त्र प्रतिपाद्यते—

कश्चिद्धीर प्रत्यगात्मानमैक्षदावृत्तचक्षुरमृतत्वमिच्छन्।
(२।१।१)

अर्थात्, लोके कश्चिद्धीरवीरमनुष्य एवात्मकल्याणकामनया
ात्मपरीक्षणपरो भवति।

गीताया आशावाद.

आशावादो हि आर्यधर्मस्यैकतमद् मुख्य वैशिष्ट्यम्। आशा-
ादस्यौज पूर्णभावैरोतप्रोत हि न प्राचीन वाङ्मयम्, विशेषतश्च-
ैदिक साहित्यम्। यथा हि—

ओजोऽस्योजो मयि धेहि (शु० यजु० १९।९)

(परमात्मन्! त्वमोज स्वरूपोऽसि, मामप्योजस्विन विधेहि)

अदीना स्याम शरद शतम् (शु० यजु० ३६।२४)

(भगवन्! वयमाजीवन दैन्यरहिता एव भवेम)

मदेम शतहिमा सुवीरा (ऋ० ६।४।८)

(वय वीरसन्तानवन्त पूर्णमायु प्रसन्नतयैव यापयेमहि)

कृधी न ऊर्ध्वाञ्चरथाय जीवसे (ऋ० १।३६।१४)

भगवन्! भवतामनुग्रहेण वय समुन्नतजीवनाय सदा सप्रयत्ना भवेम)

प्राचीनाया आर्यजातेरेतस्याशावादस्याधार एकत आत्म-विश्वासः, अपरतश्च जगन्नियन्तुर्भगवत सृष्टावत्यन्तव्यापकेऽर्थे सत्यस्य साम्राज्य विद्यत इत्येष विश्वासश्चासीत्। "असतो मा सद् गमय","सत्येन लभ्यस्तपसा ह्येष आत्मा," "सत्ये सर्वं प्रतिष्ठितम्" श्रुतय एता आर्याणा गम्भीरव्यापकसत्यभावनामेव स्पष्टीकुर्वन्ति।

गीतायामप्येष प्राचीन आर्याणामादर्श ओतप्रोत ।

उद्धरदात्मनात्मान नात्मानमवसादयेत्।

(६।५)

इत्येवमात्मनैवात्मन उद्धरणम्, आत्मग्लानेश्चात्मनो रक्षण मुपदिशन्त्यपि सा अपरतो भगवत कृष्णस्य प्रेमरसाप्लुतै शब्दै विश्वासमपि ददाति—

कौन्तेय! प्रतिजानीहि न मे भक्त प्रणश्यति।

(६।३१)

न हि कल्याणकृत्कश्चिद् दुर्गतिं तात गच्छति।

(६।४०)

नेहाभिक्रमनाशोऽस्ति प्रत्यवायो न विद्यते।

(२।४०)

अर्थात्, तात अर्जुन! कर्तव्यबुद्ध्या कर्म कुर्वन् कल्याण मार्गानुयायीश्वरभक्त पथिको नहि कदापि दुर्गतिं गच्छतीति विश्वास कुरु। कोऽपि सत्प्रयत्नो निष्फलता गच्छेदिति नैव सभवति।

एषा हि कल्याणभावना भोगैश्वर्यप्रसक्तानाम्, इन्द्रिय-

लोलुपानाम्, अवसरानुकूल स्वकार्यसाधकानामादर्शहीनाना जनाना नैव विषय । एतत्स्वरूप तु स एव वेत्तुमल यस्यैष विश्वासो यत्सत्यभाषण सयतज्जीवनम् आपत्तीनामागमनेऽपि स्वकर्तव्यपालनादपराङ्मुखत्व तस्य स्वभावस्य, तस्य व्यक्तित्वस्यान्तस्तमस्वरूपस्यावश्यकतैव । यथा खलु कस्यापि पुष्पस्य सौन्दर्य सुगन्धश्च कमपि बाह्यहेतुमन्तरेण तस्य स्वरूपस्यैवाङ्गम्, एवमेव कल्याणमार्गस्थस्य पथिकस्य यन्नैरपेक्ष्येणानासक्तभावेन च कर्तव्यपालन तद्धि तस्य स्वरूपस्यैवाङ्गम् । तेनैव तस्य जीवनस्य सार्थक्य पूर्णाङ्गता च । एषैव गीताया सात्त्विकी श्रद्धा । गीताया भक्तेर्निष्कामकर्मणश्च मूल एषैव आशामयी श्रद्धामयी च कल्याणभावनावतिष्ठते ।

आशावादमूला गीताया एषा कल्याणभावना, "यद्भद्र तन्न आ सुव" (=भगवन् ! यद्भद्र कल्याण वा वर्तते तदस्मान प्रापय), "भद्र जीवन्तो जरणामशीमहि" (=कल्याणमार्गेण गच्छन्तो वय जीवन यापयेमहि), "भद्र कर्णेभि शृणुयाम देवा भद्र पश्येमाक्षभिर्यजत्र" (=कल्याणमेव कर्णै शृण्वन्त पश्यन्तश्च वय धार्मिक कृत्य सम्पादयेम) इत्येवमनेकत्र मन्त्रेषु वर्णिता भद्रभावना च वस्तुतोऽनर्थान्तरमेव । उभयोरपि मूल आशावाद, उभयोरपि च लक्ष्य मनुष्ये कर्तव्यबुद्धेरुद्बोधनमेव।

उपसहार:

अनन्तो वै महिमा गीताया । नून साऽस्माक प्राचीनाया आर्यजातेरेकमनर्घसमुज्ज्वल रत्नम् । अपेक्षितमेतद् यद्वय तस्या वास्त

विक स्वरूप महत्त्वमुपयोग चावगच्छन्तस्तद्द्वारा आर्यजनताया तन्द्रा क्लान्ति दैन्य निराशावादमालस्य प्रमादं दम्भ पाषण्ड चापसार्य तेषा स्थाने स्फूर्तेरुत्साहस्योल्लासस्याशाया आत्मसम्मानस्य कर्तव्य परायणताया सत्यनिष्ठायाश्च स्थापनया नवजीवन सचारयेम ।

गीताऽस्मदीया। नून सास्माक गौरवस्य गर्वस्य च विषय, पर सममेव तस्या सार्वदेशिक सार्वकालिक च महत्त्वम्। समस्त मानवसमाजस्य कल्याणस्य रहस्य तस्या निहितम्। कर्तव्यबुद्धे-र्भावनाया मधुररसस्य सचार कुर्वन्त्या गीताया भक्तिवाद आत्म-परीक्षण चैव ससारस्य सतप्तायोद्विग्नाय च मानवसमाजाय शान्तिप्रदान कर्तुमलम्। गीताया जीवनप्रदस्योपदेशस्य संदेशस्य च, स्वकीयाचरणेन, देशे सर्वत्र प्रसारणमेव न प्रथम कर्तव्यम्। एव कृत एव स समय शीघ्रमागच्छेद् यदा प्रबुद्ध भारत मानव जातेः कल्याणभावनया गीताया अनुपम शुभ्र प्रकाशमाससार प्रवर्त्तयितु समर्थ भवेत। अन्ते योऽसावतीन्द्रियग्राह्योऽपि

विश्वमूर्त्तिर्महामूर्त्तिर्दीप्तमूर्त्तिरमूर्त्तिमान्।
अनेकमूर्त्तिरव्यक्त शतमूर्त्ति शतानन ॥

(विष्णुस०)

स एव प्रार्थ्यतेऽस्माभि —

सत्यनिष्ठाः कर्मपरास्तुष्टाः पुष्टाश्च मानवाः ।
भवेयुरमृत पीत्वा गीताया जीवनप्रदम् ॥१॥
वासनाद्वासुदेवस्य वासित भुवनत्रयम् ।
स्वकर्मणा तमभ्यर्च्य सिद्धि विन्दन्तु मानवाः॥२॥

इति ।

(पृ० १३७)

डा० जी० थीबो,
प्रिंसिपल, गवर्नमेंट संस्कृत कालेज, बनारस
१८७६–१८८८

काशिक-राजकीय-संस्कृत-महाविद्यालयस्य

अनुसन्धानमन्दिर-प्रारम्भोत्सवे

डाक्टर मङ्गलदेवशास्त्रिणो

भाषणम्[1]

माननीयसभापतिमहोदया, देव्य, सज्जनाश्च!

अद्वितीयो ह्‍ वा एष शुभावसर काशिकराजकीयसंस्कृतमहाविद्यालयस्य दैर्घकालिक इतिहासे यद्वयमद्य, सहैव तस्य द्वितीयेनोपाधिवितरणोत्सवेन, तदीयानुसन्धानमन्दिरस्य प्रारम्भोत्सवमपि सभावयितुं समवेता स्म।

वर्षमिदं हि भारतवर्षस्येतिहासेऽभूतपूर्वम्। अनन्तरं हि बहीना शताब्दीना तस्य सुदिन भूय समुपस्थितम्, वयं च स्वकीयभाग्यविधातार सवृत्ता स्म। एतादृशे सुयोगे सभाग्य-

---

१—३०।१।१९४८ ईस्वीतिथौ (माघ कृ० ५, २००४ वै०) काशिकराजकीयसंस्कृतमहाविद्यालयस्य द्वितीयोपाधिवितरणोत्सवेन सहैव प्रान्तीयशिक्षासचिवस्य माननीयश्रीसंपूर्णानन्दस्य सभापतित्वे निर्वृत्तस्याऽनुसंधानमन्दिरप्रारम्भोत्सवस्यावसरे महाविद्यालयस्याध्यक्षत्वेन ग्रन्थकर्त्रा प्रदत्तं भाषणम्।

मान एष प्रारम्भोत्सवोऽपि नून किमप्यद्वितीय वैशिष्ट्यमावहति। सत्यमागामिनो भव्यभारतस्य शुभसकेत एष ।

तदेतस्मिन् चिरायाविस्मरणीये शुभावसरे अहमात्मनो महाविद्यालयस्य च हेतोर् भवत सर्वेषा महानुभावाना हार्दिक सुस्वागत ब्रवीमि ।

प्रसन्नताया विषया यदुक्तनवीनसस्थाया उद्घाटनार्थमस्मत्प्रार्थना माननीयै शिक्षामन्त्रिभि स्वीकृता। तदर्थ सर्वेऽपि वय तेषामतीव कृतज्ञा । नूनमस्या नूतनसस्थाया उपक्रमे त एव हेतव । अतस्तानेव पुरस्कृत्य तस्या प्रारम्भोत्सवो निवर्त्यताभिति सर्वथा समुचितम्। पर तदर्थ तेषामर्थनाया प्रागिदमावश्यक प्रतीयते यत्प्रकृतदृष्ट्यामहाविद्यालयस्यैतिहासिकपर्यवेक्षणेन अनुसन्धानमन्दिरस्याधारभित्ते स्वरूप विशदीक्रियताम्।

ऐतिहासिक-पर्यवेक्षणम् ।

सरस्वतीभवनम्

यान्युद्देश्यान्यवलम्ब्य एष महाविद्यालय १७९१ ई० वर्षे स्थापित आसीत् तेषु खलु सस्कृतवाङ्मयस्य सरक्षण प्रचार समुन्नतिश्चेति मुख्यान्यासन्। एषामुद्देश्याना पूर्त्तये विशुद्धमहाविद्यालयविभागेन सममेव पुस्तकालयस्याप्येकस्य स्थापनमावश्यकत्वेनामन्यत। वर्तमानस्य विशालस्य सरस्वतीभवनस्य प्रारम्भ स्तस्मादेव पुस्तकालयादजायत। तत्कालादारभ्यैव पुस्तकालय एष विशेषदृष्टे पात्रमभूत्। आदौ महाविद्यालयप्रधानाध्यापक

एव पुस्तकालयकार्य भारोऽपि न्यस्त आसीत्। प्रायेण १८१३ ई० संवत्सरे पुस्तकालयस्यापि कृते विशिष्टस्थानमेकं निर्मातव्यमित्येष निश्चय क्रियते स्म। तस्मिन्नेव काल शतरूप्यकमासिकवेतनस्य पुस्तकालयाध्यक्षस्य नियुक्ति सजाता, पञ्चाशद्रूप्यकवेतनौ च द्वौ सहायकौ नियुक्तौ।

संस्थापकानामभिप्रेतमासीद् यत्प्राग्वर्तिराजनीतिकविप्लव-वशात् कालकवलितानां प्राचीनपुस्तकालयानां यत्र तत्र विच्छिन्नैर्-विलुप्तप्रायैश्च पुस्तकै सहैव काश्यां बहिश्च निवसतां प्रसिद्धप्राचीन पण्डितकुलानां पुस्तकसंग्रहाणामेकत्रीकरणं संरक्षणं चोक्तपुस्तका-लयद्वारा सुशक भविष्यति। अस्मिन् विषये सरस्वतीभवनेन प्रभूता सफलता समधिगतेत्यत्र नास्ति संदेह। अद्य मुगल-शासनकाले सुप्रसिद्धस्य विदुष पुस्तकसंग्रहीतुश्च सर्व विद्यानिधा-नकवीन्द्राचार्यसरस्वतीमहोदयस्य नामाङ्कितानि उपशत पुस्तकानि, भट्टभट्ट-शेष धर्माधिकारिप्रभृतिसुप्रसिद्धपण्डितकुलानां चानेके हस्तलिखितपुस्तकसंग्रहा सरस्वतीभवने सुरक्षितानि विद्यन्ते। किं बहुना, नास्त्यत्र संदेहो यद् अद्यत्वे पृथिव्यामतिप्रसिद्धेषु हस्तलिखित-संस्कृतपुस्तकालयेषु सरस्वतीभवनस्याप्येकं प्रमुख स्थानमस्ति।

भारतीयसंस्कृतिसाहित्यविषयकं सरस्वतीभवनस्थो विभिन्न-भाषासु मुद्रितानां पुस्तकानां संग्रहोऽपि स्वकीयं वैशिष्ट्यं भजते। वस्तुत सरस्वतीभवन (यदीयभव्यभवननिर्माणं डाक्टरवेनिस-महोदयस्य प्रभावेण १९१४ ई० वर्षे संपन्नम्) स्वत एव महाविद्या-लयस्यास्य अमूल्या संपत्तिरस्ति।

ग्रन्थ-प्रकाशनम्

अनेन महाविद्यालयेन संस्कृतवाङ्मयस्य विलुप्तप्रायाणां दुर्लभानां च ग्रन्थानां संरक्षणेन सहैव एतद्वाङ्मयप्रकाशनविषये यत्कार्यं कृतं तदपि महत्त्वपूर्णमेव। चिरादेव महाविद्यालयोऽयं संस्कृतक्षेत्रे साहित्यिककार्यस्य प्रधानकेन्द्रत्वेनैव स्थितः। अस्य दीर्घे इतिहासे एतदध्यक्षाध्यापकैः स्वयमेव स्वप्रेरणया वा अस्यां दिशि यावत्कार्यं संपादितं तदुपरि पर्यवेक्षणात्मकदृष्टिपातनमिहाप्रासङ्गिकं न भवेत्। तच्च कार्यं वयं स्थूलदृष्ट्या तिसृषु कोटिषु विभजाम।

प्रथमकोटौ तावद् वयं विभिन्नदृष्टिभिरद्य यावन्निष्पन्नं नवीनग्रन्थनिर्माणात्मकं तत्कार्यं स्थापयामो येन महाविद्यालयस्य संस्कृतसाहित्यसमुन्नतिविषयकमूलोद्देश्यस्य केनचिदंशेन पूर्तिर्जातेति कथयितुं शक्यते। एवंविधकार्यस्य प्रारम्भः प्रथमतो महाविद्यालयप्रधानाध्यक्ष-श्री जे० म्योर (१८४४-१८४५), डा० जे० आर० बैलण्टाइन (१८४६-१८६१) महोदययोः समये समजनि। एताभ्यां हि महोदयाभ्यां न केवलं तात्कालिकपाठ्यक्रमे गणितेतिहासपदार्थविज्ञानप्रभृतीनां नवीनविषयाणां समावेशार्थमेव प्रयतितम्, किन्तु तेषु विषयेषु संस्कृतभाषायां नूत्नोदन्तोदोत्स (=नूत्न+उदन्त+उदन्+उत्स=इङ्ग्लैण्डेतिहास) इतिहासतमोमणि (=भारतवर्षस्येतिहास) पदार्थविद्यासार-मानसधर्म (=Mental & Moral Philosophy) विज्ञानसारसंग्रह-

(=Synopsis of Science)प्रभृतीना नवीनग्रन्थाना निर्माणमपि कृतम्। तत पर डा० वैलण्टाइनमहोदयस्य प्रयत्नेन स्थापितस्य तदानीन्तनस्य ऐग्लोविभागस्य पर्यवेक्षणे प० विट्ठल-शास्त्रिप्रभृतिभिर्विद्वद्भि कारिता 'नोवुम् आर्गेनुम्' सदृशपाश्चात्य-ग्रन्थाना सस्कृतेऽनुवादा अपि अस्यामेव कोटौ निपतन्ति। खेदावहमेतद् यत्तदानीं प्रवर्त्तितमतन्नूतनग्रन्थनिर्माणकार्यं कतिपय प्रकारकत्रुटिवशात् स्थायित्व न लेभे। परन्तु महाविद्यालय-सबन्धवशाद्वा तत्सबन्धस्योपयोग विधाय वा यद् ग्रन्थनिर्माण-कार्यं श्रीग्रिफिथ-थीबोप्रभृतिमहाविद्यालयाध्यक्षै, म० म० प० बापूदेवशास्त्रि, म० म० प० सुधाकरद्विवेद, म० म० प० गङ्गा-धरशास्त्रिप्रभृतिसुप्रसिद्धाध्यापकैश्च कृत तस्य महत्त्व कस्याविदि-तम्? एतदपि सुस्पष्ट महाविद्यालयस्यैव गौरव ख्यापयति।

द्वितीयकोटौ महाविद्यालयस्य तन्महत्त्वपूर्णं कार्यं वर्त्तते यस्य सूत्रपात श्रीग्रिफिथमहोदयस्य कार्यकाले १८६६ ई० वर्षे स्थापि-तस्य पण्डितपत्रापराभिधानस्य काशीविद्यासुधानिधिनामकसस्कृत-पत्रस्य रूपेण जात। अस्य पत्रस्य मुख्यमुद्देश्य हि दुर्लभसस्कृत-ग्रन्थाना तेषाम् इंग्लिशभाषानुवादाना च प्रकाशनमासीत्। एतत्पत्रद्वारा, १८६६ वर्षादारभ्य १९१७ पर्यन्तम्, राजकीयमहा-विद्यालयीयप्रसिद्धाध्यापकै सपादिताना शतासन्नप्राचीनदुर्लभ सस्कृतग्रन्थाना यथासभवम् इंग्लिशभाषानुवादसहितानाम्) प्रथमवार मुद्रण प्रकाशनं च जातम्। कालेन प्रयत्नेऽस्मिन् शैथिल्यमुपागते, १९२० वर्षे म० म० डा० गङ्गानाथझा महोदयस्य

प्रयत्नेन 'सरस्वतीभवनग्रन्थमाला,' 'सरस्वतीभवनानुशीलन-पत्रिका' च प्रारभ्येताम्। अद्यापि तत्कार्यं प्रायस्तेनैव रूपेण प्रचलति, पत्रिकयैव केवलमिदानीं प्राधान्येन संस्कृतपत्रिकाया रूपं धृतमास्ते। अस्या नवीनग्रन्थमालायामद्य यावत् ८२ ग्रन्था इदम्प्रथमं मुद्रिताः प्रकाशिताश्च। अनेके च ग्रन्था अद्यापि मुद्रणालय एव वर्त्तन्ते।

इत्थं पण्डितपत्र सरस्वतीभवनग्रन्थमालाद्वारा अद्य यावद् ग्रन्थानां प्रायेण द्विशती प्रथमतः प्रकाशिता। कस्या अपि संस्थाया कृते एतत् साहित्यिकं कार्यं गर्वस्य विषयो भवितुमर्हति।

तृतीयकोटौ तत्साहित्यिकं कार्यमागच्छति यस्य प्रकाशनं तु संस्थान्तरैः कृतम्, परन्तु यदर्थं न केवलं प्रेरणैव, किन्तु प्रधान-सामग्र्यपि अनेन महाविद्यालयेनैव प्रदत्ता। अस्मिन् हि विभागे 'विजयनगरग्रन्थमाला', 'बनारस संस्कृत सीरीज', 'चौखभा संस्कृत सीरीज' प्रभृतिग्रन्थमाला, एतन्महाविद्यालयसंबद्ध म० म० प० विन्ध्येश्वरीप्रसादद्विवेदप्रभृतिविद्वद्भिर्वैयक्तिकरूपेण संपादित ग्रन्थाश्चान्तर्भावयाम। अस्यामपि कोटौ शतशो महत्त्वपूर्णा ग्रन्था समापतन्ति।

अनुसन्धानच्छात्रवृत्तयः

महाविद्यालये परीक्षार्थिनां छात्राणां कृते वृत्तीनां प्रबन्धे सत्यपि, अनुसन्धानकार्यार्थं छात्रवृत्तिप्रबन्ध ऊनविंशशताब्दीप

यन्त नासीदेव। अस्या न्यूनताया पूर्ति १९०५ ई० वत्सरासन्नकाले डा० वेनिसमहोदयस्य प्रेरणया 'राजामुशीमाधोलाल' प्रदत्त-४,००० रूप्यकात्मकनिधिद्वारा स्थापिताभि साधोलालच्छात्र वृत्तिभि सजाता। प्राधान्येन आधुनिकपद्धत्या अनुसन्धानशिक्षा-प्रदानार्थमेव एतासा वृत्ताना स्थापनमक्रियत। एता अद्यापि प्रच-लन्त्येव। १९२० ई० वर्षे म० म० डा० गङ्गानाथझा महोदय प्रेरणया वषत्रयस्थायिन्यो विशतिरूप्यकमासिकात्मिका षट् 'पोस्ट आचार्य'च्छात्रवृत्तय प्रतिवर्ष दातव्या इत्यधिकारिभिर्घोषि-तम्। प्रौढपाण्डित्यप्रवर्धनमेव निरुक्तवृत्तीना लक्ष्यत्वेन निर्दि ष्टमासीत्।

अनुसन्धान-मन्दिरस्यावश्यकता

उपरिनिर्दिष्टे नैतिहासिकपर्यवेक्षणेन स्पष्टमिद यदेनेन महा-विद्यालयेन अद्य यावद् यद् वाङ्मयप्रकाशनसबन्धि अनुसन्धान-सबन्धि च कार्य कृत तत् स्वसमयदृष्ट्या सन्तोषावहमिति कथ यितु शक्यते। तथापीद सत्यमस्ति यद् महाविद्यालयसबन्धिका-र्यक्रमे तेन कार्येणाद्य यावत् कदापि प्रमुखस्थान न लब्धम्। अत इद स्वाभाविकमेव यत सस्कृतजगत साहित्यिकानुसन्धानकार्य-योर्वर्तमानमानदृष्ट्या तत्कार्यमसाम्प्रतिक प्रतीयते। अत आधु निकपरिस्थितिं निभालयता इदमेव वक्तव्य यदवसरोऽयमुपस्थितो यदा उपयुक्त सर्वकार्य वास्तविकताया आधारेणैव सपादनीयम्। शब्दान्तरेषु, सरस्वतीभवनस्य विशिष्टानुसन्धान मन्दिररूपेण

सवर्धन विकासश्च प्राप्तकालत्वेनात्यावश्यक सजातम्। शासकैः १९३८ ई० वर्षे स्थापितया 'महाविद्यालयपुन सघटनसमित्या' एष एव प्रस्तावस्तेषा पुर सुदृढ स्थापित आसीत्। प्रसन्नता स्पदमेतद् यदधिकारिभि स प्रस्ताव स्वीकृत, तत्परिणामरूपश्च सस्कृतज्ञलोकेन चिराय सोत्कण्ठमुदीक्षितो वासरो लोकवि दितसस्कृतवैदुष्याणा सस्कृतविषयकप्रगाढानुरागाणा च एतत्प्रा न्तीयमाननीयशिक्षामन्त्रिणा तत्परतया समुत्साहेन चाद्य समुपस्थित।

अनुसन्धान मन्दिरस्य रूपरेखा

पूर्वोक्ताधारभित्तौ निर्मीयमाणम्, चिरन्तनकालात् सस्कृत-विद्याया अद्वितीयप्रतिष्ठानभूतायामस्या वाराणस्या च स्थाप्यमान मेतदनुसन्धानमन्दिर स्वभावत एव सर्वेषामाशाबाहुल्यस्य केन्द्र भविष्यतीति न प्रतिपादनमपेक्षते। तथापि केनापि मानदण्डेन एतस्य कार्यं स्वक्षेत्रेऽनुसन्धानमन्दिरान्तरस्य कार्याद् उच्चकोटिकञ्च चेद् निम्नकोटिकमपि भवितुमार्हति। एतदनुसन्धानमन्दिरस्थाप काक्षामधिकारिणामपि ईदृश एवाभिप्राय इति मे विश्वास। अनया दृष्टया एतदनुसन्धानमन्दिरस्य लक्ष्याणि वय तात्कालिकदैर्घका लिकभेदाभ्या विभजाम। प्रारम्भिककाले अस्य कार्यक्षेत्र स्वभा-वत एव तात्कालिककार्यक्रमेण सीमाबद्धमेव तिष्ठेत्, दैर्घकालिक कार्यक्रमस्तु कालान्तरेणैव व्यवहर्तुं शक्येत।

तात्कालिककार्यक्रम

अनुसन्धानमन्दिरस्य तात्कालिककार्यक्रमस्तावदधोनिर्दिष्टप्रकारेण चतुर्विधो भवेत्—

(१) ग्रन्थमाला

(२) अनुसन्धानपत्रिका

(३) उत्तराध्ययन(=Post-graduate Study)स्य अनुशीलनानुसन्धानयोश्च प्रबन्ध

(४) हस्तलिखितपुस्तकाना प्रमाणिकसूचीपत्राणि च ।

एतेषा विवरणमधो निर्दिश्यते—

ग्रन्थमाला अनुसन्धानपत्रिका च

स्वनामानुरूपमस्यानुसन्धानमन्दिरस्य सर्वतो मुख्यमिदमेव लक्ष्य यदेतन्महाविद्यालयसस्पृष्टा, अनुसन्धानमन्दिरसम्पर्किणश्च विद्वास स्वविशिष्टविषयेषु वैज्ञानिकप्रक्रियानुसारम् अनुसन्धान कार्यं कर्तुं प्रेरिता प्रोत्साहिताश्च भवेयु, तेषामनुसन्धानकार्यस्य च समुचितप्रकाशनप्रबन्धो विधेय इति । तदर्थं तावन्महाविद्यालयस्य 'सरस्वती सुषमा' पत्रिकैव त्रैमासिकानुसन्धानपत्रिकारूपेण प्रकाशनीयेति निर्धारितम् । एवमेव सरस्वतीभवनग्रन्थमालामपि उत्कृष्टग्रन्थमालारूप प्रापयित्वा, तस्या वैज्ञानिकपद्धत्या सम्पादिताना प्राचीनानाम्, अद्यावधि अमुद्रितानाम्, ग्रन्थानामेव सामान्यत प्रकाशन भवेदित्यपि अस्मदीयो विचार । प्राधान्येन

नैकशताब्दीतो वाराणस्यामध्ययनाध्यापन परम्परायां प्रचलितेषु वेदव्याकरणदर्शनतन्त्रधर्मशास्त्रविषयेष्वेव विशिष्टग्रन्था महाविद्यालयस्थैरन्यैश्च विद्वद्भिः सम्पाद्य ग्रन्थमालायामस्यां प्रकाशिता भवेयुः । महत्त्वभाजो मौलिकग्रन्था अप्यत्र प्रकाश्येरन् ।

प्राचीनग्रन्थसम्पादनविषये वैज्ञानिकपद्धतेः परमावश्यकतेति न तिरोहितं विदुषाम् । परमेतत् खेदास्पदं यदद्यापि अस्मद्देशे तन्महत्त्वं प्रायेण नावगम्यते । यः कोऽपि, नितरां ग्रन्थसम्पादनकलया अपरिचितोऽपि, स्वेच्छानुरूपं सम्पादनकार्यं कर्तुमारभते । नासौ सम्पादनकार्यार्थमाधारपुस्तकानां तत्पाठान्तराणां वा परस्परसम्बन्धमवगन्तुं पारयति, न च तेषां प्रामाणिकतामप्रामाणिकतां वा परीक्षितुं शक्नोति । एतस्या अनास्थाया एवैष दुष्परिणामो यदनेकेषां प्रकाशितग्रन्थानां पाठाः प्रायेणोत्तरोत्तरं भ्रश्यमाना दृश्यन्ते, अनेकेषां च तेषां प्रामाणिकता सम्पादकानामसावधानतावशाद्वा मूलग्रन्थे मनःकल्पितपाठपरिवर्तनादिहेतुभिर्वा, साधारणमूलादर्शपुस्तकापेक्षयापि, न्यूनतरैव दृष्टिपथमागच्छति । एतस्या दुष्परिस्थितेः प्रतीकारार्थं यत्रैकतोऽद्यावध्यमुद्रितानां ग्रन्थानां प्रकाशनमावश्यकम्, तत्रैव परतस्तेषां सम्पादने वैज्ञानिकप्रक्रियाया अवलम्बनमपि सविशेषमावश्यकम् । एतासामावश्यकतानां पूर्त्तिरेव प्रथमं लक्ष्यं भवेदुक्तग्रन्थमालाया इत्येष नो विचारः ।

अनुसन्धानार्थं छात्रवृत्तयः

आशास्महे यदियं संस्था किञ्चित्कालानन्तरमेव अनुसन्धानेन सहैव उत्तराध्ययनस्यानुशीलनस्य च केन्द्रत्वपदमवाप्स्यति । इदं

मेवाभिलक्ष्य अद्यत्वे छात्रेभ्य आकर्षणरहिता महाविद्यालयस्य पोस्ट-आचार्यवृत्तीरपास्य तत्स्थाने कतिपयास्तद्विशिष्टाश्छात्र वृत्तय स्थापिता सन्त्यधिकारिभि । एता वृत्तयो 'विशिष्टाचार्य' 'वाचस्पति' नामक विशिष्टपरीक्षयो कृते दास्यन्ते। एतदध्य यनकालश्च क्रमेण द्वे त्रीणि च वर्षाणि यावद् भविष्यति। वाच स्पते पद विश्वविद्यालयाना 'डाक्टर' इत्युपाधे समान भवेदित्य स्माकमभिवाञ्छितम्। दृढमाशास्महे यदेताभिर्वृत्तिभि सस्कृतवा ङ्मयविषये मौलिकानुसन्धानस्य नूतनग्रन्थनिर्माणस्य च प्रवृत्तिर-भीष्टमुत्साह लभेत। स्पष्टमिद यदनुसन्धानानुशीलनयो क्षेत्रस्य विस्तारेण सहैव सस्थाया विभिन्नविषयेषु विशेषज्ञाना विदुषामावश्यकता भविष्यति । नूनमत्र विषयेऽधिकारिणो यथावसर दत्तावधाना भविष्यन्तीत्याशास्यते।

हस्तलिखितपुस्तकाना प्रामाणिक्यः सूचयः

अनुसन्धान मन्दिरस्यान्तिमस्तु तात्कालिककार्यक्रम सरस्व तीभवने सगृहीताना पञ्चाशत्सहस्रासन्नाना हस्तलिखितपुस्तकाना परीक्षणपुरस्सर विषयानुसारिवर्गीकरण प्रामाणिकसूचीनिर्माण च भविष्यति। कस्यापि पुस्तकालयस्य सदुपयोगाय तत्रत्यपुस्तकाना प्रामाणिकं सूचीपत्रमपेक्ष्यते। तत्र हस्तलिखितपुस्तकाना कस्यापि विशालसग्रहस्य विषये तु, यत्र अद्यावधि अमुद्रिताना पारेसहस्र ग्रन्थाना सभावना भवेत्, सूचीपत्राण्यतितरा मावश्यकानि। एतत्सूचीपत्रनिर्माणप्रसङ्गेन कियन्ति तिरोहितानि अमूल्यानि

ग्रन्थरत्नानि पुनर्लभ्येरन्निति न वक्तु शक्यते। तानि ग्रन्थरत्नानि अन्वेषयितुम्, तेषा यथार्थ मूल्यं विनिश्चेतुम्, अपूर्णग्रन्थाना स्वरूप निर्धारयितुञ्च विशेषज्ञ एव विद्वानपेक्ष्यते निरीक्षकत्वेनास्य कार्यस्य। भारते यूरोपीयदेशेषु च सुप्रसिद्धहस्तलिखितसंस्कृत-पुस्तकसग्रहाणा सूचीपत्राणि म० म० डा० हरप्रसादशास्त्रि वेबर-कीथ एग्लिंग-आवफ्रे ख्टप्रभृतिसुप्रसिद्धविद्वद्भिरेव सम्पादितानि सन्ति। एतादृशप्रामाणिकसूचीपत्रद्वारैव देश्या वैदेशिकाश्च विद्वास एतादृशसग्रहाणामुपयोग कर्तु शक्नुवन्ति।

अलमेतत्प्रतिपादनेन यदुपर्युक्त तात्कालिक कार्यक्रममेव यथाविधि सफलतापूर्वक सम्पादयदिदमनुसन्धानमन्दिर नून देशदेशान्तरीयसंस्कृतानुसन्धानसंस्थासु प्रमुखमेक स्थानमासादयितु प्रभविष्यति। स्मरणीयन्त्विदमेव यत् कस्मिन्नपि कार्ये सफलताया रहस्य तत्सपादनप्रकार एव निहित भवति।

दैर्घकालिकः कार्यक्रम

पूर्वे प्रतिपादित यत्तात्कालिककार्यक्रमातिरिक्तो दैर्घकालिक कार्यक्रमोऽप्येकोऽस्यानुसन्धानमन्दिरस्य भविष्यति। अस्माक विचारेण तस्य कार्यक्रमस्य स्वरूपेण तथा व्यापकेन भाव्य यथैतन्न केवल महाविद्यालयस्यास्य साम्प्रतिकदेशव्यापिप्रभावस्य, भाविनो वा तस्य विस्तारस्य, किन्तु भारतीयसंस्कृते प्रमुखप्रतिष्ठानत्वेन विश्वविख्याताया अस्या वाराणस्या गौरवस्याप्यानुरूप्य भजेत्। अस्त्ययमेव निष्कृष्टोऽर्थो यदिदमनुसन्धानमन्दिर तथा विकास-

(पृ० १३५)

डाक्टर ए० वेनिस,
प्रिंसिपल, गवर्नमेंट संस्कृत कालेज, बनारस, १८८८–१९१८

माप्नुयात् यथेदम्, न केवलमेशियाखण्डे, अपि तु सर्वस्मिन्संसारे, वास्तविकदृष्ट्या भारतीयसंस्कृतेः, साहित्यस्य, दर्शनस्य चोत्तराध्ययनार्थमनुसन्धानार्थमनुशीलनार्थं च प्रमुखं केन्द्रं भवितुं शक्नुयात्। अस्य दृष्टिविशालभारतीया भवतु, वैदिकबौद्धजैनादिरूपेण विस्तृतायां भारतीयसंस्कृतेरपेक्षया चास्य महत्त्वमन्ताराष्ट्रियं भवेत्।

अष्टादशशताब्द्या अन्तिमभागमारभ्य यन्महत्त्वयुक्तं कार्यं प्रायेण वैदेशिकैर्विद्वद्भिर्भारतीयवाङ्मयस्य, विशेषतः संस्कृतसाहित्यस्योद्धारार्थं कृतं तत्सर्वथा श्लाघनीयमेव। एतस्मिन्नेव काले भारतीयसंस्कृतेर्हृदयमन्तरात्मानं वा अवबोद्धुं तैर्बाढं प्रयतितम्। परन्तु सर्वोऽप्ययं तेषां प्रयत्नः सर्वथा श्लाघ्योऽपि भारतीयदृष्ट्या वस्तुतः सफलः सन्तोषावहश्चेति वक्तुं न शक्यते।

वस्तुतस्तु भारतीयसंस्कृतेर्वास्तविकं स्वरूपं तस्यामास्थावन्तो भारतीया एव विद्वांसो बोद्धुं बोधयितुं च प्रभवन्ति। यया संस्कृत्या इतिहासे एकदा मानवसमाजाय, न केवलं विशालभारतक्षेत्र एव, अपि तु मेक्सिकोपर्यन्तं विस्तृतेषु देशदेशान्तरेष्वपि, वास्तविकशान्तेः, सुखस्य, सहिष्णुतायाः, प्रेम्णश्च सन्देशो दत्त आसीत्। निखिलेऽपि जगति इयमेवैका संस्कृतिर्या लोकपरलोकयोर्भुक्तिमुक्त्योरभ्युदयनिःश्रेयसयोर्जातिव्यक्त्योर्विभिन्नधार्मिकसम्प्रदायानां च द्वन्द्वे परस्परं समन्वयं सामञ्जस्यं च स्थापयितुं शक्नोति सन्तप्तमुद्विग्नं च मानवसमाजं वास्तविकीं शान्तिं परस्परं सौहार्दं चोपदेष्टुं पारयति।

इत्थञ्च अस्यानुसन्धानमन्दिरस्य सर्वप्रधानं मौलिकं वा लक्ष्यन्तु भारतीयसाहित्यदर्शनयोरनुशीलनानुसन्धानाभ्यां भारतीयसंस्कृतेरन्तरात्मनो दर्शनं, तदीयवास्तविकसन्देशस्य च संसारे प्रचारणमेव भवितुमर्हति। निस्सन्देहमेतद् यदिदानीमनेकशताब्द्यनन्तरं दास्यबन्धनादुन्मुक्तेऽस्मिन्वातावरणे भारतीया एव कार्यमिदं कर्तुं शक्नुयुः। एतत् प्रधानं लक्ष्यमभिलक्ष्यैव अस्यानुसन्धानमन्दिरस्य दैर्घकालिककार्यक्रमो निर्धारणीयः। अस्मन्मते लक्ष्येऽस्मिन् सफलताप्राप्त्यै अस्माकं दैर्घकालिकी योजना अधोलिखितानुसारं भवितुमर्हति।

विशेषज्ञानां विदुषां नियुक्तिः

दैर्घकालिकयोजनां कार्यान्वितां कर्तुम्, विभिन्नविषयेषु अनुशीलनानुसन्धानानुकूलां परिस्थितिं च संपादयितुं सर्वप्रथममनुसन्धानमन्दिरे तुलनात्मिकया ऐतिहासिक्या च दृष्ट्या भारतीयपुरातत्त्वे भाषाविज्ञाने वेदादिवाङ्मये दर्शनविषये च विशेषज्ञानां विदुषां नियुक्तेरावश्यकता भविष्यति। ईदृशान्विदुषो विना विभिन्नविषयेषु वाचस्पतिसदृशपरीक्षाणां कृते समुचितप्रबन्धोऽपि न कर्तुं शक्यते। किञ्च प्रौढिदृष्ट्या विस्तारदृष्ट्या च महाविद्यालयेऽध्ययनाध्यापनयोर्दशायां क्रमशोऽभ्युन्नतिरप्यपेक्षिता भविष्यति। तत्रापि पूर्वोक्तनियुक्तिभिर्नूनं साहाय्यं लभ्येत।

नूतनग्रन्थनिर्माणाय प्रोत्साहनम्

तात्कालिककार्यक्रमप्रसङ्गेन प्राचीनानामसुद्रितानां ग्रन्थानां प्रकाशनस्योल्लेखोऽस्माभिरुपरिष्टात् कृत एव। सहैव तेन इदं

मप्यावश्यकं यत्प्राचीनविभिन्नविषयेषु गम्भीरव्यापकाध्ययनानन्तर नूतना निबन्धा लेखनीया इति। दृष्ट्यन्तरेणापि नूतनग्रन्थनिर्माणमावश्यक प्रतीयते। अतिरोहितमेतद्विदुषा यदस्माक चैरकालिक-राजनीतिकदास्यवशात् सस्कृतसाहित्यस्य विभिन्नविषयेषु प्रगतिरनेकशताब्दीतोऽवरुद्धेव तिष्ठति। तेषा सर्व दृष्टिक्षेत्र मध्यकालीनमेव। या पुन. स्वतन्त्रेषु देशान्तरेषु विद्याया साम्प्रतमभ्युन्नति सम्पन्ना तयास्माक सस्कृतवाङ्मयमद्यापि अस्पृष्टमेवास्ते। अत एव सस्कृताध्ययनाध्यापने वर्तमानजगति अद्यापि प्राचीन वस्तुसग्राहालयरूपेणैव दृश्येते। न तयो साप्रतिकता अद्यावधिकता वा विद्यते। अत्यन्तमावश्यक यदियं स्थिति परिवर्तेत, अस्माक संस्कृतज्ञा विद्वासश्च स्वस्वविषयेषु साम्प्रतिकज्ञानस्य समकक्षतामानेतु प्रयतेरन्निति। अनया दृष्ट्यापि नूतनग्रन्थ निर्माणप्रवृत्त्यै प्रोत्साहदानमस्यानुसन्धानमन्दिरस्य विशिष्ट लक्ष्य भवितुमर्हति।

वैदेशिकभाषाणा शिक्षणस्य प्रबन्धः

आधुनिकजगति जातैराविष्कारविशेषैरद्यत्वे ससारोऽयमति सङ्कुचित इव प्रतीयते। गमनागमनयोः सौकर्यकारणेन अद्यत्वे तस्य विस्तारो व्यावहारिकदृष्ट्या प्राचीनकालिकैक्षप्र न्ततोऽप्यल्पीयानेव। अत एव देशदेशान्तरेषु परस्पर विचाराणामादानप्रदान प्रात्यहिक वृत्तम्। अत एव च ज्ञानस्य प्रत्येकक्षेत्रे क्रमशो लब्धपदा सार्वभौमता समालोच्यते अस्या परिस्थितौ ससारस्य समुन्नतज्ञान-

विज्ञानेन सह वास्तविकसम्पर्कस्थापनार्थम्, वैदेशिकैर्विद्वद्भिर्य द्गद्भुत गवेषणात्मक कार्यमैतिहासिकतुलनात्मकप्रक्रिययोरवलम्बेन प्राचीनसंस्कृतीना विषये कृत तस्योपयोगार्थम्, भारतीयसंस्कृतिसन्देशं च देशान्तरेषु नेतु संस्कृतज्ञाना विदुषा कृते तत्तद्देशीयसमुन्नत-प्रधानभाषाणाम् विशेषतस्तु प्राचीनविशालभारतक्षेत्रस्य मुख्य भाषाणाम्, ज्ञानमत्यन्तमावश्यकम्। अत एव मन्मते हिन्दुविश्व-विद्यालय-काशीविद्यापीठयो सहयोगेन अनेनानुसन्धानमन्दिरेण इंग्लिशभाषया सार्धं जर्मनी फ्रास रूस चीन तिब्बतदेशीयभाषाणामपि शिक्षणस्य समुचित प्रबन्ध करणीय। मदीय एष विश्वासो यद् यदेदमनुसन्धानमन्दिर पूर्णविकासाय अवसर लभते, तर्हि कतिपयवर्षानन्तरमेव तथाविध समय समुपस्थितो भविष्यति यदा प्राचीनकाले काश्यपमातङ्ग-उपाध्यायदीपङ्करश्री-ज्ञान-कुमारजीव परमार्थ प्रभृतिभारतीयविद्वास इव पुनरप्यस्माक संस्कृतज्ञा विद्वासोऽस्माक संस्कृते सन्देशवाहका भूत्वा विदेशेषु गमिष्यन्ति, वैदेशिकविश्वविद्यालयैश्च सह महोपाध्यायाना परि-वर्तनञ्च प्रारप्स्यते।

विदेशीयाना विदुषामुत्तराध्ययनस्य प्रबन्धः

अनुसन्धानमन्दिरेण आत्मन उपरिनिर्दिष्टकार्यक्रमे सफलता लभ्यते चेत्तर्हि न तद्दिन दूरे यदा प्राचीनकालिक इत्सिग-फाहियान-युआनच्वाग् अलबरूनीप्रभृतिविद्वास इव अनेके वैदेशिका विद्वासो भूयोऽपि भारतीयज्ञानस्य उत्तराध्ययनाय अनुशीलनाय च इहा-

गन्तु समुत्सुका भविष्यन्ति। तस्यामवस्थाया तादृशाना विदुषा कृते इह निवासविद्याध्ययनादिसौलभ्यस्यापि प्रबन्ध आवश्यकत्वेन करणीयो भविष्यति।

सक्षेपेणानुसन्धानमन्दिरस्य दैर्घकालिककार्यक्रमस्य इयमेव रूपरेखा। परमस्य महाविद्यालयस्य यादृशे विकासे सर्वमेतत सम्भाव्यते तादृशो विकासो नून विश्वविद्यालयरूपेण तस्य समुन्नतिमपेक्षते। अत एतन्महाविद्यालयस्य एतन्महाविद्यालयसबद्धाना पर शताना विद्यालयाना च प्रातिनिध्येन प्रान्तीयाधिकारिवर्गस्य पुरस्तादस्माकमियमेवाभ्यर्थना यद् यथासभवम् भारतीय स्वतन्त्रताया ऐतिहासिकेऽस्मिन् वर्षे एव सस्कृतविश्वविद्यालय स्थापनासमारम्भस्य घोषणावश्य क्रियताम्।

सौभाग्येन प्रान्तेऽस्मिन् सस्कृतशिक्षाया प्रधानस्तम्भभूता अस्माक माननीया शिक्षामन्त्रिमहोदया अद्यैव विराजन्ते। सस्कृतस्य सस्कृतविदुषा च प्रोत्साहनाय प्रभूतं प्रयतितमत्रभवद्भि। तदर्थं न पारयामो वय पर्याप्तान् धन्यवादान् प्रदातु श्रीमद्भ्य। दृढमाशास्महे यन्नून श्रीमता द्वारैवास्माक विश्वविद्यालयस्यापि स्थापना भविष्यति। पर्यवसाने श्रीमन्तोऽनुसन्धान मन्दिरस्य प्रारम्भणीयं भाषणम् आरभन्तामिति प्रार्थ्य विरमामि॥

श्रुतिविमर्शः

ऐतरेयब्राह्मण आचारविचारा

अथवा

ऐतरेय-पर्यालोचनम्

यामुपजीव्य प्रवृत्तानि शास्त्राणि विविधान्यपि ।
श्रेयोऽभ्युदयसिद्ध्यैकहेतु ता श्रुतिमाश्रये ॥

वैदिकवाङ्मये ब्राह्मणभागस्यातीव महत्त्वमिति नाविदित वैदिकाना विदुषाम् । "मन्त्रब्राह्मणयोर्वेदनामधेयम्" (आपस्तम्बयज्ञ परि० सू० ३१) इत्यादिप्रमाणैर्ब्राह्मणभागस्यापि वेदा तगतत्वमित्येष वै सम्प्रदाय । तत्र पूर्वमीमासासूत्रे (मन्त्रब्राह्मणनिर्वचनाधिकरणयो) "तच्चोदकेषु मन्त्राख्या", "शेषे ब्राह्मणशब्द (मी० २।१।२२-३२) इति सूत्रानुसारेण मन्त्रभागविशिष्टो वेदभागो हि ब्राह्मणमित्येव सामान्येन ब्राह्मणलक्षणं प्रतिपादितम् ।

अन्यत्र तु "वेदो द्विधा म त्रात्मको ब्राह्मणात्मकश्च । तत्राद्य कर्माङ्गभूतद्रव्यदेवतास्मारक । द्वितीयश्चतुर्धा विधिनिषेधार्थवादनाम धेयात्मा । आद्यो द्विविधो मुख्योऽमुख्यश्च । लिङ्-लोट् लेट्-तव्य त्वैप्रत्ययो मुख्य । स च यजेतेत्यादिरूप । लिङादीना भावनाविधायकत्वेन मुख्यं विधित्वम् । तद्युक्तानि "स्वगकामो यजेत"

इत्यादीनि वाक्यान्यपि विज्ञातभावनापेक्षितांशत्रयसापेक्षकत्वाद्विशिष्ट-भावनानुज्ञापकत्वाच्चामुख्यविधिरित्युच्यते। सोऽयं विधिः प्रवर्तनात्मकः। निषेधस्तु "ब्राह्मणो न हन्तव्यः", "न हिंस्यात्सर्वाणि भूतानि" इत्यादिरूपः। अर्थवादस्तु विधिस्तावकः प्ररोचनाविशेषजनकः। नामधेयं तु गुणफलोपधानार्थम्। यथा "अग्निहोत्रं जुहोति" इत्यादि।" (प्रतिज्ञासूत्रपरिशिष्टभाष्यम् १।२) इत्येवं हि मन्त्रब्राह्मणभेद उपवर्णितः।

सत्यप्येवं प्राधान्येन विधिप्रतिपादको वेदभाग एव ब्राह्मणमित्येष वै सर्वसम्मतः सिद्धान्तः। तथा चापस्तम्ब आह "कर्मचोदना ब्राह्मणानि" (आपस्तम्बय० प० सू० ३२) इति। अत एव चोदनालक्षणं धर्ममधिकृत्य प्रवृत्ते पूर्वमीमांसासूत्रे तत्तद्ब्राह्मणवाक्यान्येव प्रायेण तत्र तत्र विचार्यन्ते।

परमेवं पूर्वमीमांसया सम्यगालोचितेऽपि प्राधान्येन कर्मचोदनापरेऽतिगम्भीरे ब्राह्मणात्मके वेदभागे तत्र तत्र प्रसङ्गेनान्येऽपि नानाविध-विषया उट्टङ्किता विद्यन्ते। तद्यथा ब्रह्मयज्ञप्रकरणे "यद् ब्राह्मणानीतिहासान् पुराणानि कल्पान् गाथा नाराशंसीः" (तै० आ० २।६) इति श्रूयते। अत्र हि विप्रपरिव्राजकन्यायेन ब्राह्मणाद्यवान्तरभेदानामेवेति-हासादीनां पृथगभिधानमित्येष सिद्धान्तः। तत्र "देवासुराः संयत्ता आसन्" (तै० सं० १।५।१।१) इत्यादय इतिहासाः। "इदं वा अग्रे नैव किञ्चनासीन्न द्यौरासीत्" (तै० सं० २।२।६।१) इत्यादिकं जगतः प्रागवस्थानमुपक्रम्य सर्गप्रतिपादकं वाक्यजातं पुराणम्। कल्पस्तु आरुणकेतुकचयनप्रकरणे आम्नायते—"इति मन्त्राः कल्पोऽत ऊर्ध्वम्"

(तै० आ० १।२६।१) इति। अग्निचयने—' यमगाथाभि परि-गायति" (तै० स० ५।१।८।२) इति विहिता मन्त्रविशेषा गाथा। मनुष्यवृत्तान्तप्रतिपादिका ऋचो नाराशस्य।

सर्वज्ञाननिधावप्रमेये वेदे वेदभागे वा सर्वमेतद् युज्यत एव। तथा च मनु—

पितृदेवमनुष्याणा वेदश्चक्षु सनातनम्।
अशक्य चाप्रमेय च वेदशास्त्रमिति स्थिति ॥१२।९४॥
चातुर्वर्ण्य त्रयो लोकाश्चत्वारश्चाश्रमा पृथक्।
भूत भव्य भविष्य च सर्व वेदात् प्रसिद्ध्यति ॥ १२।९७॥
बिभर्ति सर्वभूतानि वेदशास्त्र सनातनम्।
तस्मादेतत्पर मन्ये यजन्तोरस्य साधनम् ॥ १२।९९ ॥
सैनापत्य च राज्य च दण्डनेतृत्वमेव च।
सर्वलोकाधिपत्य च वेदशास्त्रविदर्हति ॥१२।१००॥इत्यादि।

अतस्ते प्रसङ्गागता नानाविषया क्रमेण सगृहीता विमृष्टाश्च न केवल विपश्चिता मनस्तोषाय किन्तु ज्ञानवृद्धयेऽपि भवितुमर्हन्तीत्यसशय वक्तु शक्यते। एतदभिप्रायेणैवेय विचारमाधुकरी प्रबन्धमालाक्रमेणात्र विदुषा पुरस्तादुपस्थापयिष्यते।

तत्र तावद् बह्वृचाना मुख्यमैतरेयब्राह्मणमधिकृत्यैव प्रबन्धमालैषा प्रस्तूयते। अस्मिन् प्रथमे निबन्धे तु रीति नीति-स्वर्ग यज्ञस्वरूप-तत्तद्देवतास्वरूप-तत्तत्पदार्थविज्ञानादिविषयका विचारा एवाद्य सग्रथ्यन्ते।

(१) विद्याया विदुषा च प्रशंसा

अन्यब्राह्मणेष्विव ऐतरेयब्राह्मणेऽपि विद्याया विदुषा च प्रशंसा यत्र तत्र बहुधा श्रूयते। 'तमसो मा ज्योतिर्गमय'' इत्यादिश्रुत्यन्तरानुरूप मिहापि ज्ञानस्य प्रकाशेनाज्ञानस्य च तमसा तद्द्वारा च मृत्युना साम्यम सकृत् प्रतिपाद्यते। होतृप्रभृतयो यदि स्वकर्तव्यविदो विद्वांस तदैव यज्ञस्य साफल्य जनताया देशस्य च समृद्धि कल्याण च सम्पादयितु कल्पन्ते, नान्यथा— इत्यादयो हृदयङ्गमा विचारा प्रसन्नगम्भीरया गिरा प्रकटीकृता विद्य ते। तद्यथा—

अप्यश्लीलस्य श्रोत्रियस्य मुख व्येव ज्ञायते तृप्तमिव रेभतीव।

(ऐ० ब्रा० १।२५)

अश्लीलस्य कुरूपस्य। श्रोत्रियस्य वेदशास्त्रविद। तृप्तमिव दैन्यहीनतया तृप्तियुक्तमिव। रेभतीव वेदशास्त्रपाठोपेतत्वाच्छब्दमिव। वि एव ज्ञायते विशेषेणावश्य प्रतीयते। (सायण)

चित्रमिव वै ब्रह्मवर्चसम। (ऐ० ब्रा० ४।११)

ब्रह्मवर्चस श्रुताध्ययनसंपत्ति।

दीदायेव वै ब्रह्मवर्चसम्। (ऐ० ब्रा० ४।११)

दीदाय दीप्यते।

द्युमदिव वै ब्रह्मवर्चस विभाति। (ऐ० ब्रा० ४।११)

द्युमत् प्रकाशयुक्तम्।

आत्मसंस्कृतिर्वाव शिल्पानि। (ऐ० ब्रा० ६।२७)

आत्मसंस्कृति। आत्मन संस्करणानि।

तस्माद्धाप्येतर्हि नक्त यावन्मात्रमिवैवापाक्रम्य विभेति। तम इव हि रात्रिर्मृत्युरिव। (ऐ० ब्रा० ४।५)

यावन्मात्रमिवैव। यत्किञ्चिदपि वा दूर रात्रौ गृहादपक्रम्य।

मृत्युर्वै तमश्छाया। (ऐ० ब्रा० ७।१२)

अवरेणैव वै देवान् काव्या, परेणैव पितृन्। (ऐ० ब्रा० ३।३७)

काव्या देवाना स्तोतार। (सायण)

ये वा अनूचानास्ते कवय। (ऐ० ब्रा० २।२)

अनूचान प्रवचने साङ्गेऽधीती (अमर)

सर्वा दिश कल्पन्ते, कल्पते यज्ञोऽपि, तस्यै जनतायै कल्पते यत्रैव विद्वान् होता भवति।

(ऐ० ब्रा० १।७)

सर्वा विश कल्पन्ते, कल्पते यज्ञोऽपि, तस्यै जनतायै कल्पते यत्रैव विद्वान् होता भवति।

(ऐ० ब्रा० १।६)

(२) वाङ्मनसयोः प्रशस

"अह राष्ट्री स गमनी वसूना चिकितुषा प्रथमा यज्ञियानाम्। ता मा देवा व्यदधु पुरुत्रा भूरिस्थात्रा भूर्यावेशयन्तीम् ॥" (ऋ० १०।१२५।३) इत्यादिप्रकारेण आम्भृण्यादिसूक्तेषु वर्णिताया वाच, "यत्प्रज्ञानमुत चेतो धृतिश्च यज्ज्योतिरन्तरमृत प्रजासु। यस्मान्न ऋते

किञ्चन कर्म क्रियते तन्मे मन शिवसंकल्पमस्तु ॥ (यजु० ३५।२) इत्येव बहुधा संकीर्तितस्य मनसोऽपि च वास्तविको महिमा अन्ये च वाग्विषया विशेषा अत्र ब्राह्मणे यत्र तत्र श्रूयन्ते । तद्यथा—

तिर इव वा एतद्वाचो यदुपाशु । (ऐ० ब्रा० २।७)

तिर इव तिरोहितमिव ।

तिस्रो वै देवाना मनोतास्तासु हि तेषा मनास्योतानि । वाग्वै देवाना मनोता तस्या हि तेषा मनास्योतानि । गौर्वै देवाना मनोता तस्या हि तेषा मनास्योतानि । अग्निर्वै देवाना मनोता तस्मिन् हि तेषा मनास्योतानि । अग्नि सर्वा मनोता । अग्नौ मनोता संगच्छन्ते । (ऐ० ब्रा० २।१०)

देवाना मनास्योतानि दृढ प्रविष्टानि यस्या देवताया सा मनोता ॥ (सायण)

यथा धेनुमुपह्वयेत्, तेन वत्सेन यजमानाय सर्वान् कामान् दुहे । सर्वान् ह्यस्मै कामान् वाग् दुहे । (ऐ० ब्रा० ६।३)

दुहे सम्पादयति । तु० "कामान् दुग्धे विप्रकर्षत्यलक्ष्मीं, धेनु धीरा सूनृता वाचमाहु " (उत्तररामचरिते) ।

असुर्या ह वा इतरा गिर । (ऐ० ब्रा० ३।४६)

असुरेभ्यो हिता असुर्या । इतरा गिर । देववाक्यादितरा , देवविरोधिन्य इत्यर्थ ।

या वै दृप्तो वदति यामुन्मत्त सा वै राक्षसी वाक । (ऐ० ब्रा० २।७)

तु? 'ऋषयो राक्षसीमाहुर्वाचमुन्मत्तदृतयो " (उत्तररामचरिते)। इतो दर्प प्राप्त ।

वाग्घि ऐन्द्री। (ऐ० ब्रा० २।२६)

ऐन्द्री। इन्द्रस्य व्याकरणकर्तृत्वेन । अथवा "विभर्म्यहमिन्द्राग्नी" (ऋ० १०।१२५।१) इत्याम्भृणीया श्रुतिरत्रानुसंधेया ।

वाग्घि ब्रह्म। (ऐ० ब्रा० २।१५)

तथा च स्मर्यते "अनादिनिधना दिव्या वागुत्सृष्टा स्वयम्भुवा" इति। अथवा "अनादिनिधन ब्रह्म शब्दतत्त्व यदक्षरम्" इत्याद्यत्रानुसन्धेयम्।

वाग्घि वज्र । (ऐ० ब्रा० ४।१)

अयथाप्रयुक्ता हि वाग्वज्रसदृशी जायते ।

वाग्वै त्वष्टा। वाग्घीद सर्व ताष्टीव। (ऐ० ब्रा० २ ४)

ताष्टीव तक्षतीव। यथा तक्षणेन काष्ठ प्रौढमपि सूक्ष्म भवति। एव महान्तोऽपि पर्वतादयोऽल्पेनैव शब्देन गृह्यन्ते। तदेतज्जगत्तक्षनमिव भवति। (सायण)

वाग्वै यज्ञ । (ऐ० ब्रा० ५।२४)

वाग्वै राष्ट्री। (ऐ० ब्रा० १।१६)

वाग्वै शर्म । (ऐ० ब्रा० २।४०)

वाग्वै समुद्रो न वै वाक् क्षीयते, न समुद्र क्षीयते। (ऐ० ब्रा० ५।१६)

तथा च पस्पशाह्निके "महान् शब्दस्य प्रयोगविषय । सप्तद्वीपा वसुमती, त्रयो लोका " इत्यादि।

वाग्वै सुतर्मा नौ । वाचमेव तदारुह्य तया स्वर्ग लोकमभि सन्तरति । (ऐ० ब्रा० १।१३)

सप्त वै वागवदत् । (ऐ० ब्रा० २।१७)

लोके गानरूपा या वागस्ति सा 'सप्तधा अवदत्' । षड्जऋषभादिस्वरोपेता प्रवृत्ता । (सायण) । तैत्तिरीयप्रातिशाख्ये तु "सप्त वाच स्थानानि भवन्ति । उपांशुध्वाननिमदोपब्दिमन्म द्रमध्यमताराणि ।" (२३।४-५) इत्येव वाच सप्तधात्वमुपवर्णितम् ।

परोक्षप्रिया इव हि देवा (ऐ० ब्रा० ३।४३)

लोके देवा पूज्या आचार्यादय परोक्षनामप्रिया एव । (सायण)

'ओमि' ति वै दैव 'तथे'ति मानुषम् । (ऐ० ब्रा० ७।१८)

यद्वै देवाना नेति तदेषामो३मिति । (ऐ० ब्रा० १।१६।

लोके प्रतिषिद्धवाची नेतिशब्दो वेदेऽङ्गीकारवाची । 'न' 'ओम्'इत्यस्य पदस्यार्थे वर्तते । तथा सति लोकवैपरीत्यस्य दृष्टत्वाद् उपमार्थोऽपि वक्तु शक्यते । (सायण) । तथा च निरुक्ते—"नेति प्रतिषेधार्थीयो भाषायाम् । उभयमन्वध्यायम्" । (१।४) इत्यादि ।

प्रजापतिरकामयत प्रजायेय भूयान् स्यामिति । स तपोऽतप्यत । स तपस्तप्त्वेमाँल्लोकानसृजत पृथिवीमन्तरिक्ष दिवम् । ताँल्लोकानभ्यतपत् । तेभ्योऽभितप्तेभ्यस्त्रीणि ज्योतींष्यजायन्ताग्निरेव पृथिव्या अजायत, वायुरन्तरिक्षात्, आदित्यो दिव । तानि ज्योतींष्यभ्यतपत् । तेभ्योऽभितप्तेभ्यस्त्रयो वेदा अजायन्त ऋग्वेद एवाग्नेरजायत, यजुर्वेदो वायो , सामवेद आदित्यात् । तान् वेदानभ्यतपत् । तेभ्योऽभितप्तेभ्यस्त्रीणि शुक्राण्यजायन्त भूरि-

त्येव ऋग्वेदादजायत, भुव इति यजुर्वेदात्, स्वरिति सामवेदात्। तानि शुक्राण्यभ्यतपत्। तेभ्योऽभितप्तेभ्यस्त्रयो वर्णा अजायन्ताकार उकारो मकार इति। तानेकधा समभरत्तदेतद् ओ३मिति। तस्मादोमोमिति प्रणौति। ओमिति वै स्वर्गो लोक, ओमित्यसौ योऽसौ तपति। (ऐ० ब्रा० ५।३२)

शुक्राणि। पापरूपतमोनिवारणसमर्थानि ज्योतींषि। प्रणौति। प्रयोगमध्ये होता ओमिति प्रणव करोति।

एतानि ह वै वेदानामन्तश्लेषणानि यदेता व्याहृतय। तद्यथात्मनात्मान सन्दध्याद्यथा पर्वणा पर्व यथा श्लेष्मणा चर्मण्य वान्यद्वा विश्लिष्ट सश्लेषयेदेवमेवैताभिर्यज्ञस्य विश्लिष्ट सन्दधाति। सैषा सर्वप्रायश्चित्तिर्यदेता व्याहृतय। (ऐ० ब्रा० ५।३२)

आत्मनात्मानम्। एकेन द्रव्येण द्रव्यान्तरमित्यर्थ। (सायण)

सर्वाप्तिर्वा एषा यदेता व्याहृतय। (ऐ० ब्रा० ८।७)

सर्वाप्ति' सर्वफलप्राप्तिसाधनम्।

असम्प्रेषित वा इद मन। (ऐ० ब्रा० ६।२)

असम्प्रेषितम्। इन्द्रियान्तरेण केनचिदपीति भाव।

मनसो हि न किञ्चन पूर्वमस्ति। (ऐ० ब्रा० २।४०)

तथा च मनसेद भूत भुवनं भविष्यच्च परिगृहीतमिति, यदपूर्वमिति च यजु सहिताया ३५ तमाध्याये प्रतिपाद्यते।

मनो वै यज्ञस्य मैत्रावरुणो वाग्यज्ञस्य होता। मनसा वा इषिता वाग्वदति। या ह्यन्यमना वाच वदत्यसुर्या वै सा वागदेवजुष्टा। (ऐ० ब्रा० २।५)

विचक्षणवतीं वाच वदेत्। चक्षुर्वै विचक्षण वि ह्येनेन पश्यतीति। एतद्ध वै मनुष्येषु सत्य निहितं यच्चक्षु । तस्मादाचक्षाणमाहुरद्राागिति। स यद्यदर्शमित्याहाथास्य श्रद्दधति। यद्यु वै स्वय पश्यति न बहूना चनान्येषा श्रद्धधाति। तस्माद्विचक्षणवतीमेव वाच वदेत्। सत्योत्तरा हैवास्य वागुदिता भवति। (ऐ० ब्रा० १।६)

अद्राक्। कि त्वमेवमद्राक्षीरित्यर्थ। चनशब्दोऽपिशब्दार्थ। सामश्रमिसत्यव्रतमतेन 'विचक्षणवतीमेव वाच वदेत्' इत्यस्य वचनस्य हि दृष्टविषयमात्रकथनविधानेऽदृष्टविषयकथननिषेधे च तात्पर्यम्।

(४) परस्पर सद्भावस्य प्रशसा

"समानो मन्त्र समिति समानी समान मन सह चित्तमेषाम्"

(ऋ० १०।१६१ ३)

"सम्यञ्च सव्रता भूत्वा वाचं वदत भद्रया"

(अथर्व० ३।३०।३)

इत्यादिश्रुत्यन्तरप्रतिपादित परस्पर सामनस्येन वर्तितव्यमित्येषोऽर्थोऽत्रापि ब्राह्मणे श्रूयते। तथा हि—

देवा अबिभयुरस्माक विप्रेमाणमन्विदमसुरा आभविष्यन्तीति

(ऐ० ब्रा० १।२४)

विप्रेमाणमनु परस्परप्रेमराहित्यमनुवीक्ष्य असुरा इदमस्मदीय राज्यम् आभविष्यन्ति सर्वत प्राप्स्यन्तीति। (सायण)

न सतानूनप्त्रिणे द्रोग्धव्यम् । (ऐ० ब्रा० १।२४)

सतानूनप्त्रिणे सहशपथकारिणे न द्रोग्धव्यम् । देवसम्बन्धिशपथविशेषवाचिना तानूनप्त्रशब्देन शपथमात्रमुपलक्ष्यते । बहुभि सह क्रियमाण तानूनपत्र यस्यास्ति सोऽय सतानूनप्त्री । (सायण) । अध्वर्युप्रभृतिषोडशर्त्विजो यजमानश्च मिथो द्रोहशून्या भवन्त एकमत्या यज्ञकार्य संपादयितु घृतस्पर्शपूर्वक समन्त्र यत्शपथ कुर्वन्ति तदेव 'तान्नूनप्त्र कर्म' । (तु० सामश्रमी) । सहैवैककर्मणि प्रवृत्तैमिथो द्रोहशून्यैर्भवितव्यमिति फलितार्थ ।

सम्यञ्चो वा इमे लोका । (ऐ० ब्रा० ४।२५)

सम्यञ्च सगता परस्पराश्रिता इति यावत् ।

५) स्वकर्तव्यपालनस्य, समुन्नतेराशायाः, श्रमस्य च महिमा

(क) स्वकर्तव्यस्य पालनमाह—

वहति ह वै वह्निधुरो यासु युज्यते । (ऐ० ब्रा० ६।१८)

वह्निर्वोढा । अश्वो बलीवर्दो वा (सायण) । अथवा स्वकार्यनिर्वाहक पुरुष एव वह्नि । तथा च सर्वथा स्वकर्तव्यमाचरणीयमेव मनुष्येणेति भाव ।

(ख) मनुष्येण स्ववर्तमानावस्थापेक्षया समुत्कृष्टतरपदावाप्तये सतत प्रयत्नपरेण भाव्यमित्येषोऽर्थ ऐतरेयब्राह्मणे हृदिस्पृशा गिरोपदिश्यते । तद्यथा—

ईश्वरो हास्य वित्ते देवा अरन्तोर्यद्वा अयमात्मनेऽलममस्तेति ।

(ऐ० ब्रा० ३।४८)

चरन्वै मधु विन्दति चरन्स्वादुमुदुम्बरम् ।
सूर्यस्य पश्य श्रेमाणं यो न तन्द्रयते चरन् ॥५॥

चरैवेति ॥

(ऐतरेयब्राह्मणे ७।१५, हरिश्चन्द्रोपाख्यानात्)

नानाश्रान्ताय । न अनाश्रान्ताय । यद्वा नानेति पदच्छेदः । तदा श्रान्ताय नाना श्रीरस्तीति सम्बन्धः । नृषद् । नृषु सीदति । बन्धुगृहेष्वेव सर्वदावस्थितो वर उत्कृष्टोऽपि जनः पापो निन्दनीयो भवति । इन्द्रः परमेश्वरः । चरत उद्यमशीलस्य । चरैवेति । अतः श्रमशील एव भवेत्यर्थः ॥ १ ॥ पुष्पिण्यौ श्रमजयेन सेव्ये । आत्मा मध्यदेहः शरीरं वा । भूष्णुर्वर्द्धिष्णुः । फलग्रहिः । आरोग्यरूपं फलं गृह्णाति । शेरे शेरते । विनश्यन्ति । प्रपथे प्रकृष्टे मार्गे ॥ २ ॥ भगः सौभाग्यम् । उर्द्ध्वोऽभिवृद्धस्तु सुखं । निपद्यमानस्य भूमौ शयानस्य । चराति दिने दिने वर्धते ॥ ३ ॥ पुरुषस्य चतस्रोऽवस्था —निद्रा, तत्परित्यागः, उत्थानं, सञ्चरणं चेति । ताश्चोत्तरोत्तरश्रेष्ठत्वात् कलि द्वापर त्रेता कृतयुगैः समाना इति सायणः । केचित् तु कल्यादिशब्दा अक्षद्यूतसबन्धिन इत्याहुः ॥४॥ मधु उदुम्बरं च भोगविशेषस्योपलक्षणम् । श्रेमाणं श्रेष्ठत्वम् । तन्द्रयते अलसो भवति ॥ ५ ॥

स वै गुरुर्भारं शृणाति । (ऐ० ब्रा० ४।१३)

सः शृणाति भारवाहकान् विनाशयति । स्वशक्तिमनतिक्रम्यैव कर्म कर्तव्यमिति भावः । तथा च गीता—"युक्तचेष्टस्य कर्मसु" इति ।

(६) सत्यभाषणादिसदाचारस्य श्रेयसा च प्रशंसा, पाप्मनो निन्दा च

स्वभावतो मनुष्याणामसत्यसहितत्वेऽपि तैः सर्वथा सत्यभाषणे सदाचारे च प्रयत्नो विधेयः, "आत्महितं चिकीर्षता सर्वेण सर्वं सर्वदा स्मृतिमास्थाय सद्वृत्तमनुष्ठेयम्" पाप्मनः प्रवृत्तिश्च समुच्छेदनीयेत्यर्थः श्रुत्यादिषु प्राधान्येन प्रतिपाद्यते। अस्मिन् ब्राह्मणेऽपि स निरुपमविधया विधीयते। तद्यथा—

अथो खल्वाहुः। कोऽर्हति मनुष्यः सर्वं सत्यं वदितुम्। सत्यसंहिता वै देवा अनृतसंहिता मनुष्या इति (ऐ० ब्रा० १।६)

सत्यसंहिताः सत्ये तात्पर्ययुक्ताः (सायणः)

यः सकृत्पापकं कुर्यात् कुर्यादेनस्ततोऽपरम्। (ऐ० ब्रा० ७।१७)

यः सकृत्पापकं कुर्यात् सोऽभ्यासवशात्ततः पापादन्यत् पापकं कुर्यादेवेति भावः।

व्यतिषक्त इव वै पुरुषः पाप्मना। (ऐ० ब्रा० ४।४)

व्यतिषक्तो मिश्रितः।

असमायी वै स्वर्गो लोकः। कश्चिद्वै स्वर्गे लोके समेतीति।
(ऐ० ब्रा० ६।२६)

बहुभिः संभूतैः एतुं योग्यः समायी। तद्विपरीतोऽसमायी। कश्चिदेव पुण्यकृत्स्वर्गमाप्नोतीति भावः।

ऋतं वाव दीक्षा सत्यं दीक्षा तस्माद्दीक्षितेन सत्यमेव वदितव्यम् (ऐ० ब्रा० १।६)

तदु ह स्माह हिरण्यदन् बैद । द्यौरन्तरिक्षे प्रतिष्ठिता । अन्तरिक्ष पृथिव्याम् । पृथिव्यप्सु । आप सत्ये । सत्य ब्रह्मणि । ब्रह्म तपसि । इत्येता एव तत्प्रतिष्ठा प्रतितिष्ठन्तीरिद सर्वमनु प्रतितिष्ठति यदिद किञ्च । (ऐ० ब्रा० ३।६)

तम इव ह्यनपहतपाप्मान । (ऐ० ब्रा० ४।२५)

दिवेव ह्यपहतपाप्मान । (ऐ० ब्रा० ४।२५)

दिवेव दिवसा इव प्रकाशयुक्ता ।

न ह वा अव्रतस्य देवा हविरश्नन्ति । तस्मादुपवसति व्रत मे देवा हविरश्नीयुरिति । (ऐ० ब्रा० ७।११)

मा प्र गाम पथो वयम् (ऐ० ब्रा० ३।११)

ऋक्पाद एषोऽत्र समुद्धृत । सन्मार्गाद् भ्रष्टा मा भूमेत्यर्थ ।

रक्षासि वै पाप्मात्रिण । (ऐ० ब्रा० २।२)

अत्रिणो भक्षणशीला । अन्येषा पीडाकरा इति यावत् । यानि रक्षासि सन्ति यश्च पाप्मा विद्यते तत्सर्वमत्रिन्शब्देन विवक्षितम् इत्यर्थ (सायण)

वाचो वाव तौ स्तनौ सत्यानृते वाव ते । अवत्येन सत्य नैनमनृत हिनस्ति य एव वेद । (ऐ० ब्रा० ४।१)

विश्व समत्रिण दहेति । रक्षासि वै पाप्मात्रिण । रक्षासि पाप्मान दहेत्येव तदाह । (ऐ० ब्रा० २।२)

श्रद्धा पत्नी सत्य यजमान । श्रद्धा सत्य तदित्युत्तम मिथुनम् । श्रद्धया सत्येन मिथुनेन स्वर्गाँल्लोकान् जयतीति ।

(ऐ० ब्रा० ७।१०)

अनु वै श्रेयास पर्यावर्त्तन्ते । (ऐ० ब्रा० २।२०)

विद्यया वृत्तादिना च श्रेयासमाचार्यादिकमनुगम्य शिष्यादय परित सञ्चरन्ति (सायण)

तूष्णीं वै श्रेयस आकाङ्क्षन्ते । (ऐ० ब्रा० ७।१२)

लोके हि सेवकादयस्तूष्णींभूता एव सन्त श्रेष्ठान् राजगुर्वादीन् उपेत्य स्वाभीष्ट प्रार्थयन्त इति भाव ।

दुरववद् हि श्रेयस । (ऐ० ब्रा० ५।२२)

श्रेयस पुरुषस्याचरण हि अववादेन निन्दया वदितुमयोग्यम् ।

प्रति वै श्रेयासमायन्तमुत्तिष्ठन्ति । (ऐ० ब्रा० २।२०)

लोके हि श्रेयासमागच्छन्त प्रति उत्तिष्ठन्त्येवेत्यर्थ ।

(७) सम्पत्तेर्महत्त्व दारिद्र्यस्य च निन्दा

"अग्निना रयिमश्नवत् पोषमेव दिवेदिवे । यशस वीरवत्तमम् ॥" (ऋ० १।१।३), **"एन्द्र सानसिं रयिं सजित्वानं सदासहम् । वर्षिष्ठमूतये भर ॥** (ऋ० १।८।१) इत्येवमनेकधाभ्युदयस्याभिलषणीयताभिहिता श्रुतिशतेषु । **अदीना स्याम शरद शतम्** (यजु० ३६।२४) इत्येव च दैन्य यत्र तत्र निन्द्यते । सोऽयमेवार्थ ऐतरेयब्राह्मणेऽप्यत्र नानाप्रकारेण प्रपञ्चित । तद्यथा—

अशनाया वै पाप्मामति । (ऐ० ब्रा० २।२)

अशनाया क्षुधा । अमति बुद्धिभ्रंश । अमतिशब्देन क्षुधा वा पाप

वाभिधीयते। तयोर्बुद्धिभ्रंशहेतुत्वात्। (सायण)। तथा च लौकिका नामाभाणक "बुभुक्षित किन्न करोति पापम्" इति।

अस्या वाव स न प्रतिविष्ठति यो न प्रतितिष्ठति।

(ऐ० ब्रा० १।१)

य प्रजापशुरूपया प्रतिष्ठया वर्जित, सोऽस्या वाव कृत्स्नायामप्येतस्या भूमौ न प्रतितिष्ठति श्लाघ्यो न भवति। तस्मादप्रतिष्ठा परिहर्तव्येत्यर्थ। (सायण)। अत्र लोके प्रजाधनादिसंपत्तिविहीनस्य नहि कापि प्रतिष्ठा भवतीत्यर्थ।

गृहा वै प्रतिष्ठा (ऐ० ब्रा० ३।२४)

ज्योतिर्वै शुक्र हिरण्यम्। (ऐ० ब्रा० ७।१२)

शुक्र ज्योति। अत्यंत भास्वर प्रकाश।

तस्मादु श्रेष्ठी पात्रे रोचयत्येव य कामयते।

(ऐ० ब्रा० ३।३०)

लोके हि कश्चिद् धनपतिर्यं कामयते तं पात्रे रोचयत्येव। तेन सह पानभोजनादिकं कृत्वा सर्वेभ्यो रोचयत्येवेत्यर्थ।

तस्य विचा दीक्षा विच तपो यस्य पशव सन्ति

(ऐ० ब्रा० ३।२५)

पश्चेव हि हीनोऽनुसजिगमिषति। (ऐ० ब्रा० २।३६)

धनादिराहित्यहेतुकदैन्येन युक्त आत्मग्लान्या पश्चादेव जिगमिषतीति लोके प्रसिद्धमिति भाव।

पुरुष पशुषु प्रतिष्ठितोऽत्ति चैनानधि च तिष्ठति। वशे चास्य।

(ऐ० ब्रा० ४।३)

वशे चास्य। सर्वे पशवो वर्तन्त इति शेष ।

यथा ह वा इदमनो वा रथो वाक्तो वर्तत एव हैवाक्तो वर्तते।

(ऐ० ब्रा० ४।७)

अन स्वल्पशकटम्। अक्त चक्रस्य भ्रमणस्थाने मषीमिश्रेण तैले नाभ्यक्त । वर्तते स्वकार्यसपादनार्थ सहसा प्रवर्तते। एव लोके जनस्तेल स्थानीयेनान्नादिनाभ्यवहृतेनैव सुपुष्ट ससारयात्राया प्रवर्तत इति भाव ।

यदेळवा अभिगेष्णाश्चरन्ति अथान्नाद्य प्रजायते।

(ऐ०ब्रा० ५।२)

इळशब्दोऽन्नवाची, तद्येषा कर्षकाणामस्ति ते कर्षका इळवा । ते च वर्षन्त पर्जन्यमभिलक्ष्य 'गेष्णा' हर्षेण गायन्तो यदा चरन्ति, अथ तदानीमन्नाद्य प्रजायते। अथवा प्रसन्ना कर्षका यत्र तत्रैवान्नाद्य जायत इत्यर्थ । तथा च देशस्य समृद्धि प्रसन्नान् कर्षकाननुसरतीति भाव ।

यशो वै हिरण्यम्। (ऐ० ब्रा० ७।१८)

यस्यैवेह भूयिष्ठमन्नं भवति स एव भूयिष्ठं लोके विराजति।

(ऐ० ब्रा० १।५)

यो वै भवति य श्रेष्ठतामश्नुते तस्य वाच प्रोदितामनुप्रवदन्ति।

(ऐ० ब्रा० २।१५)

लोके हि ऐश्वर्येण विद्यावृत्तादिभिर्वा श्रेष्ठत्वमुपभुञ्जानस्य नरस्या देशमन्येऽनुवर्तन्त इत्यर्थ ।

यो वै भवति य श्रेष्ठतामश्नुते स महान् भवति।

(ऐ० ब्रा० ३।२१)

अत्र मलाजिनश्मश्रुतप शब्दैराश्रमचतुष्टय विवक्षितम् । मलरूपाभ्या शुक्रशोणिताभ्या सयोगात् मलशब्देन गार्हस्थ्य विवक्षितम् । कृष्णाजिन सयोगादजिनशब्देन ब्रह्मचर्य विवक्षितम् । क्षौरकर्मराहित्यात् श्मश्रु शब्देन वानप्रस्थ्य विवक्षितम् । तप शब्देन पारिव्रज्य विवक्षितम् । अवदावदो लोक । वदितुमयोग्यानि निन्दावाक्यान्यवदा । तैर्वाक्यैर्नोद्यते न कथ्यत इत्यवदावद । दोषराहित्यान्निन्दानर्ह इत्यर्थ । (सायरा) ।। ५ ।।

भवत्यस्या पुत्ररूपेण पतिरित्येषा भूति । रेतोरूपेणागत्य अस्या पुत्ररूपेण भवतीति आभूति ।। ८ ।।

महत्तेज समभरन् । पुत्रोत्पादनाय सपादितवन्त ।। ६ ।।

उरुगाय । उरुभिर्महद्भिर्गायते । सुशेव सुष्ठु सेवितु योग्य ।।११।।

अति वै प्रजात्मानमति पशव । (ऐ० ब्रा० ४।६)

आत्मनोऽपेक्षया स्वप्रजाया पशूना च बहुत्व प्रसिद्धमेवेति भाव ।

प्रजा वै तन्तु । (ऐ० ब्रा० ३।११)

तद्यथैवाद प्रिय पुत्र पितर प्रिया वा जाया पति सुख शिवमुपस्पृशत्याविस्रस एव हैव (ऐ० ब्रा० ८।२०)

आ अविस्रस । आ अविस्रसनाद् । देहपातपर्यन्तमित्यर्थ । (सायरा)

स्त्रिय पत्याविच्छन्ते । तस्मादु स्त्र्यनुरात्र पत्याविच्छते ।

(ऐ० ब्रा० ३।२२)

तस्मादेकस्य बह्व्यो जाया भवन्ति नैकस्यै बहव सह पतय ।

(ऐ० ब्रा० ३।२३)

यदि ह वा अपि बह्व्य इव जाया पतिर्वाव तासा मिथुनम्।

(ऐ० ब्रा० ३।४७)

तद्यथैवाद स्नुषा श्वशुराल्लज्जमाना निलीयमानैत्येवमेव सा सेना भज्यमाना निलीयमानैति यत्रैव विद्वास्तृणमुभयत परिच्छिद्येतरा सेनामभ्यस्यति (ऐ० ब्रा० ३।२२)

तस्मात्समानोदर्या स्वसान्योदर्यायै जायाया अनुजीविनी जीवति। (ऐ० ब्रा० ३।३७)

लोकस्थितेर्वर्णनमेतत्।

एतद्वै सर्वं स्वस्त्ययन यत् प्रेति चेति चेति। तद्योऽस्य प्रिय स्यात्तमेतेनानुमन्त्रयेत प्रेति चेति चेति स्वस्त्येव गच्छति स्वस्ति पुनरागच्छति। (ऐ० ब्रा० ३।२६)

'प्र'-इत्येकम्, 'आ' इति च द्वितीय पदम्। तदेतत् सर्वं स्वस्त्ययन ग्रामान्तर जिगमिषवे सर्वक्षेमप्रापकमित्यर्थ। देशान्तर गन्तुमुद्यत प्रति 'गच्छतु भवान् सकुशल पुनरागमनाय' इत्येव शुभाशसनमेवात्राभिप्रेतमिति प्रतीयते।

तस्माद्धाप्येतर्हि पितर पुत्रा निष्ठावोऽववदितत्येवाचक्षते।

(ऐ० ब्रा० ५।१४)

धनविभागादेधर्मरहस्य नि शेषेण स्थितिर्निर्णयो निष्ठा, सा यस्मिन्नस्ति स निष्ठाव। ज्येष्ठपुत्रस्यैतावद् द्वितीयस्यैतावदन्यस्यैतावद् इत्यवच्छिद्य वदितु समर्थोऽववदिता। (सायण)

तस्माद्धाप्येतर्हि वित्त्या व्याहुर्यथावित्तमेव न इति।

(ऐ० ब्रा० ३।२८)

तस्मादद्यतनेऽपि कस्यापि द्रव्यस्य स्वामित्वविषयके प्रश्ने 'अस्माकं लब्धमनतिक्रम्यैव स्वामित्व युक्तम्' इत्याहु । यद्वस्तु येन लब्ध न्यायत प्राप्त तत् तस्यैवेति लौकिकन्याय इति भाव ।

यो वै भागिन भागान् नुदते, चयते वैनम् । स यदि वैन न चयते, अथ पुत्रमथ पौत्र चयते त्वेवैनमिति । (ऐ० ब्रा० २।७)

नुदते नाशयति । चयते च्यावयति । एन विनाशयितारम् । अय भाव —भागभ्रष्टो मनसि द्वेष गृहीत्वा स्वविरोधिन यदाकदाचित् केनापि प्रकारेण विनाशयत्येवेति । (सायण) । ततश्चान्यायेन परस्य भागो द्रव्य वा न ग्रहीतव्यमिति भाव ।

(९) दानमातिथ्यं च

दानस्य आतिथ्यस्य च श्रैष्ठ्य प्रतिपादयन्त्योऽपि श्रुतयोऽत्र श्रूयन्ते । तद्यथा—

एतद्वै वाचो जितं यद् ददामीत्याह । (ऐ० ब्रा० ८।६)

कोऽनद्धापुरुष इति ? न देवान् न पितॄन् न मनुष्यानिति । (ऐ० ब्रा० ७।६)

अनद्धापुरुष । अद्धेति सत्यनाम । तद्विपरीत्यादनृत पुरुष । यो 'न देवान्' इत्यादौ 'यः पूजयेत्' इति शेष । मनुष्यान् अतिथीन् ।

तस्मादाहुर्न सायमतिथिरपरुध्य इति । (ऐ० ब्रा० ५।३०)

अपरुध्यो निराकरणीय ।

मनुष्यराज आगतेऽन्यस्मिन्वार्हत्युक्षाण वा वेहत वा क्षदन्ते । (ऐ० ब्रा० १।१५)

वेहत गर्भघातिनीं वृद्धा गाम् । नुदन्ते हिंसन्ति । (सायण)

यदा वा अतिथिं परिवेविषत्यापीन इव वै स तर्हि भवति ।

(ऐ० ब्रा० १।१७)

आपीन इव । वृद्धिं प्राप्त इव । प्रसन्नात्मेति यावत् ।

यावन्त खलु वै राजानमनुयन्ति तेभ्य सर्वेभ्य आतिथ्य क्रियते । (ऐ० ब्रा० १।१५)

शिरो वा एतद्यज्ञस्य यदातिथ्यम् । (ऐ० ब्रा० १।२५)

आतिथ्येष्टेर्यज्ञशिरोरूपत्वमित्यर्थ ।

(१०) राजनीतिः

राजनीतिसबन्धिनोऽनेके विषया अत्र ब्राह्मणे यत्र तत्र श्रूयन्ते । तथा च राजपुरोहितस्य स्वरूप महिमा च, राष्ट्र प्रति राज्ञ कर्तव्यम्, ब्राह्मणस्य क्षत्रस्य च परस्पर सबन्ध , शत्रुजय , देशभेदेन राज्यपद्धतेर्भेदा इत्यादयो विषया वर्णिता दृश्यन्ते । तद्यथा—

(क) पुरोहितमहिमा—

अग्नीन्वा एष स्वर्ग्यान् राजोद्धरते यत् पुरोहितम् । तस्य पुरोहित एवाहवनीयो भवति, जाया गार्हपत्य , पुत्रोऽन्वाहार्यपचन. । स यत्पुरोहिताय करोत्याहवनीय एव तज्जुहोति । अथ यज्जायायै करोति गार्हपत्य एव तज्जुहोति । अथ यत् पुत्राय करोत्यन्वाहार्यपचन एव तज्जुहोति । त एन शान्ततनवोऽभिहुता अभिप्रीता स्वर्ग लोकमभिवहन्ति क्षत्र च बल च राष्ट्र च विश च । त एवैनमशान्ततनवोऽनभिहुता अनभिप्रीता , स्वर्गाल्लोकान्नुदन्ते क्षत्राच्च बलाच्च राष्ट्राच्च विशश्च । (ऐ० ब्रा० ८।२४)

तस्य ह राज्ञः पुरोहितादय एव आहवनीयाद्यग्निस्थानीयाः । अन्वाहार्यपचनो दक्षिणाग्निः । राजा पुरोहितादिभ्यो यदपेक्षितं करोति तदेतद् आहवनीयादिषु होमसमानम् । शान्ततनवः । उग्ररूपत्वं परित्यज्य अभीष्टसम्पादनेन प्रीताः ।

अग्निर्वा एष वैश्वानरः पञ्चमेनिर्यत् पुरोहितः । तस्य वाच्येवैका मेनिर्भवति, पादयोरेका, त्वच्येका, हृदय एका, उपस्थ एका । ताभिर्ज्वलन्तीभिर्दीप्यमानाभिरुपोदेति राजानम् । स यदाह क भगवोऽवात्सीस्तृणान्यस्मा आहरतेति तेनास्य तां शमयति यास्य वाचि मेनिर्भवति । यदस्मा उदकमानयन्ति पाद्यं तेनास्य तां शमयति यास्य पादयोर्मेनिर्भवति । अथ यदेनमलङ्कुर्वन्ति तेनास्य तां शमयति यास्य त्वचि मेनिर्भवति । अथ यदेनं तर्पयन्ति तेनास्य तां शमयति यास्य हृदये मेनिर्भवति । अथ यदस्यानारुद्धो वेश्मसु वसति तेनास्य तां शमयति यास्योपस्थे मेनिर्भवति । स एनं शान्ततनुरभिहुतोऽभिप्रीतः स्वर्गं लोकमभिवहति क्षत्रं च बलं च राष्ट्रं च विशं च । स एवैनमशान्ततनुरनभिहुतोऽनभिप्रीतः स्वर्गाल्लोकान्नुदते क्षत्राच्च बलाच्च राष्ट्राच्च विशश्च ।

(ऐ० ब्रा० ८।२४)

परोपद्रवकारिणी क्रोधरूपा शक्तिर्मेनिरित्युच्यते, यथाग्नेर्ज्वाला तद्वत् । अतो यः पुरोहितोऽस्ति सोऽयं पञ्चविधमेन्युपेतो वैश्वानरनामकाग्निसमानः, वागादीनि पञ्च मेनिस्थानानि चेति सायणः । उपोदेति समीपे प्राप्नोति । तृणानि कुशाद्यासनानि । अलङ्कुर्वन्ति वस्त्रगन्धादिना । तर्पयन्ति धनादिना ।

क्षत्रेण क्षत्र जयति बलेन बलमश्नुते। यस्यैव विद्वान् ब्राह्मणो राष्ट्रगोप पुरोहित ॥१॥

तस्मै विश सज्ञानते सम्मुखा एकमनस । यस्यैव विद्वान् ब्राह्मणो राष्ट्रगोप पुरोहित ॥२॥

(ऐ० ब्रा० ८।२५)

यस्य राज्ञ । सजानते। राज्ञा सहैकमत्य प्राप्नुवन्ति। समुखा। न विमुखा भवन्तीति भाव ।

यो ह वै त्रीन् पुरोहितास्त्रीन् पुरोधातॄन् वेद स ब्राह्मण पुरोहित । स वदेत पुरोधायै। अग्निर्वाव पुरोहित पृथिवी पुरोधाता, वायुर्वाव पुरोहितोऽन्तरिक्ष पुरोधाता, आदित्यो वाव पुरोहितो द्यौ पुरोधाता। एष ह वै पुरोहितो य एव वेद। अथ स तिरोहितो य एव न वेद।

तस्य राजा मित्र भवति द्विषन्तमप बाधते। यस्यैव विद्वान् ब्राह्मणो राष्ट्रगोप पुरोहित ॥

(ऐ० ब्रा० ८।२७)

तस्य राज्ञ । राजा देशान्तरवर्ती ।

न ह वा अपुरोहितस्य राज्ञो देवा अन्नमदन्ति। तस्माद्राजा यक्ष्यमाणो ब्राह्मण पुरो दधीत देवा मेऽन्नमदन्निति।

(ऐ० ब्रा० ८।२४)

बृहस्पतिर्ह वै देवाना पुरोहितस्तमन्वन्ये मनुष्यराज्ञा पुरोहिता ।

(ऐ० ब्रा० ८।२६)

(ख) राजा राष्ट्र च—

ऐन्द्रो वै देवतया क्षत्रियो भवति (ऐ० ब्रा० ७।२३)

ऐन्द्र इन्द्रसबन्धी। देवताना मध्ये इन्द्र क्षत्रियस्याभिमानी देवतेत्यथ ।

ओज क्षत्र वीर्य राजन्य (ऐ० ब्रा० ८।४)

क्षत्र वा एष प्रपद्यते यो राष्ट्र प्रपद्यते। क्षत्र हि राष्ट्रम्।

(ऐ० ब्रा० ७।२२)

क्षत्रायैव तद् विश प्रत्युद्यामिनीं कुर्यु पापवस्यसम्

(ऐ० ब्रा० ६।२१)

प्रत्युद्यामिनीं प्रतिकूलोद्योगयुक्ताम्। पापवस्यसम्। तद्धि अतिशयेन पापरूपम्।

न वा अनभ्युत्क्रुष्ट क्षत्रियो वीर्य कर्तुमर्हति।

(ऐ० ब्रा० ८।१७)

अनभ्युत्क्रुष्टो गुणकीर्तनादिद्वारा प्रजास्वनुद्घोषित क्षत्रियो राज्येऽभिषिक्तो वीर्य स्वपदानुरूप न कर्तुमर्हतीत्यर्थ । ततश्च राज्ञा सर्वथा राष्ट्र-रञ्जन विधेयमिति भाव ।

नितत इव हीह क्षत्रियो राष्ट्रे वसन् भवति। प्रतिष्ठित इव।

(ऐ० ब्रा० ७।३१)

नितती नितरा सन्तत । क्षत्रियो राजा।

यत्रेन्द्र देवता पर्यवृञ्जन् विश्वरूप त्वाष्ट्रमभ्यमस्त वृत्रमस्तृत यतीन् सालावृकेभ्य प्रादादरुर्मघानवधीद् बृहस्पते प्रत्यवधीदिति तत्रेन्द्र सोमपीथेन व्यार्ध्यत। इन्द्रस्यानु व्यृद्धि क्षत्र सोमपीथेन

व्यार्ध्यत। तद् व्यृद्धमेवाद्यापि क्षत्र सोम॰पथेन।

(ऐ० ब्रा० ७ २८)

पर्यवृञ्जन् यज्ञेषु परितो वर्जितवन्त। व्यार्ध्यत वियुक्तोऽभूत्। अभ्यमस्त हिंसितवान्। अस्तृत हिंसितवान्। यतयो वेदविरुद्ध-नियमोपेता इति सायण। सालावृका अरण्यश्वान। स्वगुरोर्बृह-स्पतेर्वाक्य स्वकीयेन वाक्येन प्रत्यवधीत्। प्रतिघातमकरोत्। विश्व-रूपवधादयो हि इन्द्रस्यापराधा।

राष्ट्राणि वै विश। (ऐ० ब्रा० ८।२६)

(ग) ब्रह्मक्षत्रयो सबन्ध —

न वै ब्रह्मण्वद्रिष्यति। (ऐ० ब्रा० १।१३)

न वै रिष्यति। सर्वथा नाश न प्राप्नोति।

ब्रह्म खलु वै क्षत्रात्पूर्वम्। (ऐ० ब्रा० ८।१)

ब्रह्म च क्षत्र च सश्रिते। (ऐ० ब्रा० ३।११)

सश्रिते। परस्पराश्रिते।

ब्रह्मणि खलु वै क्षत्रं प्रतिष्ठितम्। क्षत्रे ब्रह्म। (ऐ० ब्रा० ८ २)

भूयान् वै ब्राह्मण क्षात्रियात्। (ऐ० ब्रा० ७।१५)

यत्र वै ब्रह्मण क्षत्र वशमेति तद्राष्ट्र समृद्ध तद्वीरवदा हास्मिन् वीरो जायते। (ऐ० ब्रा० ८।६)

(घ) शत्रुजय —

उपसदा वै महापुर जयन्ति। (ऐ० ब्रा० १।२३)

उपसदा परकीयदुर्गसमीपावस्थानेन, महत्या सेनया दुर्गवेष्टनेन, महतीं दुर्गरूपा पुरम् (सायण)

न द्विषत पूर्व उपविशेद्, यदि तिष्ठन्त मन्येत तिष्ठेतैव, न द्विषत पूर्व सविशेत्, यद्यासीन मन्येतासीतैव। न द्विषत पूर्व प्रसुप्याद्, यदि जाग्रत मन्येत जाग्रियादेव। अपि ह यद्यस्याश्ममूर्धा द्विषन् भवति, क्षिप्र हैवैन स्तृणुते स्तृणुते।

(ऐ० ब्रा० ८।२८)

अश्ममूर्धा पाषाणसदृशशिरस्क। अतिप्रबल इत्यर्थ। स्तृणुते हिनस्ति। शत्रुविनाशाय राज्ञा सदा जागरूकेण स्थातव्यमिति रहस्यम्।

(ङ) राज्यपद्धतेर्भेदा —

एतस्या प्राच्या दिशि ये के च प्राच्याना राजान साम्राज्यायैव तेऽभिषिच्यन्ते। सम्राळित्येनानभिषिक्तानाचक्षते।

(ऐ० ब्रा० ८।१४)

एतस्या दक्षिणस्या दिशि ये के च सत्वता राजानो भौज्यायैव तेऽभिषिच्यन्ते। भोजेत्येनानभिषिक्तानाचक्षते। (ऐ० ब्रा० ८।१४)

एतस्या प्रतीच्या दिशि ये के च नीच्याना राजानो येऽपाच्याना स्वाराज्यायैव तेऽभिषिच्यन्ते। स्वराळित्येनानभिषिक्तानाचक्षते। (ऐ० ब्रा० ८।१४)

निकर्षमञ्चन्तीति नीच्या। अपकर्षमञ्चन्तीति अपाच्या। जात्या निकर्ष, व्यवहारेणापकर्ष। (सायण)

एतस्यामुदीच्या दिशि ये के च परेण हिमवन्त जनपदा उत्तरकुरव उत्तरमद्रा इति वैराज्यायैव तेऽभिषिच्यन्ते। विराळित्येनानभिषिक्तानाचक्षते। (ऐ० ब्रा० ८।१४)

अस्या ध्रुवायां मध्यमायां प्रतिष्ठायां दिशि ये के च कुरुपञ्चालानां राजानः सवशोशीनराणां राज्यायैव तेऽभिषिच्यन्ते। राजेत्येनानभिषिक्तानाचक्षते। (ऐ० ब्रा० ८।१४)

मध्यमा दिक्। मध्यदेश। (सायण)

(११) लौकिका दृष्टान्ता

तत्तदर्थस्पष्टीकरणाय दृष्टान्तानामुपयोग प्रायेण सर्वशास्त्रेषु समादृत। दृष्टान्तेषु हि लौकिकपरीक्षकाणां बुद्धिसाम्यार्ज्झटित्येव तद्द्वारा गूढोऽप्यर्थो बुध्यारूढो भवति। अत एवात्रापि तत्तत्प्रसङ्गेन नैके दृष्टान्ता प्रयुक्ता दृश्यन्ते। ते च न केवल प्रकृतार्थोपयोगित्वेनैव किन्तु स्वारसिकपदार्थमहिम्नापि विदुषा विमर्शयोग्या इत्यधस्तात्सगृह्यन्ते। तथाहि—

तद्यथा क्षेत्रज्ञमध्वन पुरएतार कुर्वीत तादृक् तत्।

(ऐ० ब्रा० ४।२०)

क्षेत्रज्ञ मार्गविशेषाभिज्ञम्। पुरएतारम्। पुरतो गन्तार मार्गप्रदर्शकम्।

तद्यथा दीर्घाध्व उपविमोक यायात् तादृक् तत्।

(ऐ० ब्रा० ६।२३)

लोके यथा दूरमार्गे गच्छन् पुरुषो रथादौ योजितमश्वादिक श्रान्तिपरिहाराय तत्र तत्र उपविमुच्योपविमुच्य गच्छेत् तथेति भाव।

तद्यथादोऽश्वान् वा गा वा पुनरभ्याकार तर्पयन्त्येवमेवैतद्देवता पुनरभ्याकार तर्पयन्ति। (ऐ० ब्रा० ३।५)

पुनरभ्याकारम् पौनःपुन्येन तृणोदकादिभिरभिमुखीकृत्य (सायण)

तद्यथादोऽश्वैर्वानळुद्भिर्वान्यैरन्यैरश्रान्ततरैरश्रान्ततरैरुपविमोकं यान्ति। एवमेव (ऐ० ब्रा० ४।२७)

उपविमोकम्। श्रान्तानश्वान् उपविमुच्योपविमुच्य। अन्यैरन्यै। पुन पुनर्नूतनै।

तद्यथा पुनराग्रन्थ पुनर्निर्ग्रन्थमन्त बध्नीयात्, मयूख वान्ततो धारणाय निहन्यात् तादृक् तत्। (ऐ० ब्रा० ५।१५)

शस्त्रस्य स्रंसनपरिहारार्थमत्र दृष्टान्तद्वयम्। तद्यथा लोके रज्जु निर्मिमाण पुरुष 'पुनराग्रन्थ' पुन पुनराग्रथ्य आग्रथ्य 'पुनर्निर्ग्रन्थ' पुन पुनर्निर्ग्रथ्य निग्रथ्य तस्या रज्जोरन्त बध्नीयात्। दीर्घाया रज्ज्वा अग्र सूक्ष्म पुन पृष्ठत प्रत्याकृष्य वेष्टन कृत्वा ग्रथन नाम। तस्य दृढीभावो निर्ग्रथनम्। यथा वा लोके चर्मकार आर्द्रस्य चर्मण सकोचनिवारणाय भूमौ तत्प्रसार्य दृढमाकृष्य चर्मणोऽन्ते 'मयूख' शङ्कु चर्मणो धारणाय भूमौ निहन्यात्। एवम्

तद्यथाभिहेषत पिपासते क्षिप्र प्रयच्छेत्तादृक् तत्।

(ऐ० ब्रा० ६ ८)

प्रयच्छेत्। पानीयादिकमिति शेष।

तद्यथा समुद्र प्रस्रवेरन्नेव हैव ते प्रस्रवन्ते ये...

(ऐ० ब्रा० ६।२१)

प्रस्रव परतीरगमनम् (सायण)

तद्यथा सूच्या वास सन्दधदियात्। (ऐ० ब्रा० ३।१८)

तद्यथा सैरावतीं नाव पारकामा समारोहेयुरेवमेव

(ऐ० ब्रा० ६।२१)

सैरावतीं नावम्। इरा अन्नम्। तत्समूह ऐरम्। तेन सह वर्तत इति सैर नौस्थ वस्तुजातम्। तादृश सैर यस्या नाव्यस्ति, सेय नौ सैरावती (सायण)। मार्गेऽपेक्षितवस्तुजातेन सहिता नौरित्यर्थ।

तद्यथेह चेह चापथेन चरित्वा पन्थान पर्यवेयात्ताहक् तत्।

(ऐ० ब्रा० ४।४)

पन्थानम्। समीचीन पन्थानम्। पर्यवेयात् परिगच्छेत्।

तद्यथैवाद इति ह स्माह तेजन्या उभयतोऽन्तयोरप्रस्रसाय बसौं नह्यति, एवमेवैतद्।

(ऐ० ब्रा० १।११)

तेजनि रज्जु। अप्रस्रसाय विश्लेषनिवारणाय। बसौं नह्यति। मण्याकारौ ग्रन्थी बध्नाति। (सायण)

यथ ऋषभो वाशिता यथा वा गौ प्रज्ञात गोष्ठमेवं (हैषा मिन्द्रो यज्ञमेव गच्छति)।

(ऐ० ब्रा० ६।२२)

वाशिता गर्भार्थिनी गाम्। यज्ञमागच्छत्येवेत्यन्वय।

यथा कुमाराय वा वत्साय वा जाताय स्तन प्रतिदध्यात् ताहक् तत्। (ऐ० ब्रा० ५।३१)

प्रतिदध्यात्। पातु समर्पयेत्।

यथा कुमाराय वा वत्साय वाऽजाताय स्तन प्रतिदध्यात्ताहक् तत्। (ऐ० ब्रा० ५।३१)

अजाताय। अनुत्पन्नाय।

यथा गृह्णानित कर्मणाऽनुसमियात, एवमेव

(ऐ० ब्रा २।३१)

यथा गृहप्राप्तमतिथिमातिथ्यसत्कारेणोपचरेदेवमित्यर्थ ।

यथा पुरुषाय वा हस्तिने वाऽप्रयते हस्त आदध्यात्तादृक् तत्। यथा पुरुषाय वा हस्तिने वा प्रयते हस्त आदध्यात्तादृक् तत् (ऐ० ब्रा० ५।३१)

अप्रयते अप्रसारितहस्ते ग्रासम् आदध्यात् प्रक्षिपेत् ।

यथा रथचक्रमनन्तमेव यदग्निष्टोम । तदेषाभियज्ञगाथा गीयते । यदस्य पूर्वमपर तदस्य यद्वस्यापर तद्वस्य पूर्वम । अहेरिव सर्पणं शाकलस्य न विजानन्ति यतरत्परस्तादिति ।

(ऐ० ब्रा० ३।४३)

यथा रथचक्रस्य पुन पुन परिवतमानस्य अयमादिरयमन्त इति विभाग कर्तु न शक्यते तथेति भाव । शाकलशब्द सर्पविशेषवाची । स हि सर्पणकाले मुखेन पुच्छस्य दशन कृत्वा वलयाकारो भवति । तत्र किं मुख किं पुच्छमिति न ज्ञायते ।

यथा श्रान्तोऽविमुच्यमान उत्कृत्येत । एव

(ऐ० ब्रा० ६।२३)

यथा लोके रथादौ युक्तोऽश्वादिर्दूरगमनाच्छ्रान्त सन् यदि न विमुच्येत, तदानीमुत्कृत्येत उच्छिद्येत (सायण०) ।

यथाश्वो वाश्वतरो वोहिवांस्तिष्ठेदेवम् . (ऐ० ब्रा० ३।४७)

ऊहिवान् । भारवहन कृत्वा श्रान्त सन् ।

यथैकतश्चक्रेण यायात्तादृक् तत् ..यथोभयतश्चक्रेण यान् क्षिप्रमध्वान समश्नुवीत तादृक् तत ।

(ऐ० ब्रा० ५।३०)

यथैकपात् पुरुषो यन्नेकतश्चक्रो वा रथो वर्तमानो भ्रेष न्येति एवमेव यथोभयत पात्पुरुषो यन्नुभयतश्चक्रो वा रथो वर्त्तमानो न रिष्यति। एवमेव (ऐ० ब्रा० ५।२३)

भ्रेष भूमौ पतनं न्येति नितरामेति। रिष्यति विनश्यति।

यथैव गत्वा काष्ठामपराध्नुयात् तादृक् तत्। (ऐ० ब्रा० ४।६)

काष्ठामवधिम्। धावनसमाप्तिम्। अपराध्नुयात्। स्खलनपतनादि रूपमपराध कुर्यात्।

यथैव गत्वा काष्ठामभिपद्येत तादृक् तत्। (ऐ० ब्रा० ४ ६)

अभिपद्येत। स्खलनरहित स्वाभीष्ट प्राप्नुयात्।

यथैव छिन्ना नौर्बन्धनात्तीर तीरमृच्छन्ती प्लवेतैवमेव ते (ऐ० ब्रा० ४।१३)

तीर तीर परतीरमर्वाक् तीर च। प्लवेत यत्र कुत्रापि गच्छेत्।

यथैव प्रवयणत पेश कुर्यात्तादृक् तत्। यथैव मध्यत पेश कुर्यात्तादृक् तत्। यथैवाव प्रज्जनत पेश कुर्यात्तादृक् तत्। (ऐ० ब्रा० ३।१०)

पेशा अलङ्कारा। वेञ् तन्तुसन्तान इति धातोर्वयशब्दोत्पत्ति। कुविन्दाना यत्प्रारम्भे वस्त्रवयन तत् प्रवयणम्। लोके यथैव वाससा प्रवयणत वयनप्रारम्भे पेशोऽलङ्कार कुर्यात्। वर्णान्तरोपेतैस्तन्तुभिर लङ्कार, तथैव। प्रज्जन वस्त्रस्या तभाग। (सायण)

(१२) यज्ञस्य महिमा स्वरूपश्च तथार्त्त्विज्यम्

यज्ञस्य महिम्न स्वरूपस्य च वर्णनमत्र नैकप्रकारेण कृत नून चेत श्चमत्करोति। यज्ञो वै स्वर्गगमनाय देवरथसदृश, स्वाभीष्टावाप्तये च

सुतर्मा नौरिव, तस्य प्रेषमनु यजमानो प्रेषमेतीत्येव बहुधा तस्य महिमा हृदयगमविधया वर्णितो दृश्यते। यज्ञस्वरूपविषयेऽपि भावनायज्ञविधि, दधियवाग्वादिहोमद्रव्यालाभे 'अह श्रद्धा जुहोमि' इत्येव सकल्प्य श्रद्धाया एव होमोऽनुष्ठातु शय्क्ते, 'मनसैव यज्ञस्तायते' इत्यादिप्रकारेण यज्ञानुष्ठाने मन शक्तेरद्भुत सामर्थ्यम्, क्रियमाणकर्मणोऽभिव्यञ्जिकाया एव ऋच प्रयोगो यज्ञसमृद्धिकर, यज्ञे दीक्षितस्य नूतनमिव जन्म जायते, पुरोडाशसत्रस्य प्रशसा—इत्यादयो विषया प्रपञ्चिता। एवमृत्विजा प्रशसा, तत्कर्तव्यम्, यज्ञे वर्ज्या ऋत्विजश्चेत्येते विषया अत्र यज्ञमधिकृत्य निरूपिता श्रूयन्ते। तथा हि—

(क) यज्ञस्य महिमा—

ते देवा एव क्लृप्तेन यज्ञेनापासुरान् पाप्मानमघ्नताजयन् स्वर्गं लोकम्। अप ह वै द्विषन्त पाप्मान भ्रातृव्य हते जयति स्वर्गं लोक य एव वेद। (ऐ० ब्रा० ६।४)

देवरथो वा एष यद्यज्ञ। (ऐ० ब्रा० २।३७)

तस्मादाहुर्जुह्वदेवाजुह्वतो वसीयानिति। (ऐ० ब्रा० ३।३६)

होमरहितात्पुरुषाद् होम कुर्वन्नेवात्यन्त श्रेष्ठ इत्येव जना आहुरित्यर्थ।

न ह वा अग्निष्टोम क्षमा रमते। ऊर्ध्वो ह वा एष यजमानमादाय स्वरेति। त यथा समुद्र स्रोत्या एव सर्वे यज्ञक्रतवोऽपियन्ति। (ऐ० ब्रा० ३।३६)

क्षमा क्षमाया भूमौ। स्रोत्या नद्य। तमग्निष्टोमम्।

पथो वा एष प्रैति यो यज्ञे मुह्यति। (ऐ० ब्रा० ३।११)

पुनर्वा एतमृत्विजो गर्भं कुर्वन्ति य दीक्षयन्ति।
(ऐ० ब्रा० १।३)

गर्भं कुर्वन्ति। गर्भवदसौ सस्कारै पालनीय इत्यथ (सायण)

प्रजापतिर्यज्ञमसृजत। यज्ञ सृष्टमनु ब्रह्मक्षत्रे असृज्येताम्। ब्रह्मक्षत्रे अनु द्वय्य प्रजा असृज्यन्त हुतादश्चाहुतादश्च। ब्रह्मैवानु हुताद, क्षत्रमन्वहुताद। एता वै प्रजा हुतादो यद् ब्राह्मणा, अथैता अहुतादो यद्राजन्यो वैश्य शूद्र। (ऐ० ब्रा० ७।१६)

प्राणान्वा एषोऽभ्यात्मन् धत्ते योऽग्नीनाधत्ते।
(ऐ० ब्रा० ७।१२)

ब्रह्म वा एष प्रपद्यते यो यज्ञ प्रपद्यते। ब्रह्म वै यज्ञ।
(ऐ० ब्रा० ७।२२)

यजमानो वै यज्ञ। (ऐ० ब्रा० १।२८)

यज्ञस्य भ्रेषमनु यजमानो भ्रेष न्येति। (ऐ० ब्रा० ५।३३)

यज्ञस्य वै छिद्र स्रवद् यजमानोऽनु पापीयान् भवति।
(ऐ० ब्रा० ३।११)

यज्ञस्यारिष्टिमनु यजमानो न रिष्यति। (ऐ० ब्रा० ५।३३)

अरिष्टि विनाशाभावम्।

यज्ञियं वै कर्मोक्थ्य वच। (ऐ० ब्रा० १।२६)

यज्ञेन वै देवा ऊर्ध्वा स्वर्गं लोकमायन्। (ऐ० ब्रा० २।१)

यज्ञो वै सुतर्मा नौ। (ऐ० ब्रा० १।१३)

यज्ञरूपा नावमारुह्य स्वर्गलोकमभिसतरतीत्यर्थ।

यादृगिव वै देवेभ्य करोति तादृगिवास्मै देवा कुर्वन्ति।
(ऐ० ब्रा० ३।६)

वृत्रं वा एष हन्ति य यज्ञ उपनमति। (ऐ० ब्रा० १।४)

वृत्र पापरूप शत्रुमिति सायण। य यज्ञ उपनमति। यो यज्ञ सम्पादयतीत्यर्थ।

स वा एष एकातिथि। स एष जुह्वत्सु वसति। एतां वाव स देवतामपरुणद्धि योऽलमग्निहोत्राय सन्नाग्निहोत्र जुहोति। तमेषा देवतापरुद्धापरुणध्यस्माच्च लोकादमुष्माच्चोभाभ्या योऽलमग्निहोत्राय सन्नाग्निहोत्र जुहोति। तस्माद्योऽलमग्निहोत्राय स्याज्जुहुयात्। (ऐ० ब्रा० ५।३०)

एष आदित्य। अपरुणद्धि निराकरोति। अल समर्थ।

सर्वाभिर्वा एष देवताभिरालब्धो भवति यो दीक्षितो भवति। (ऐ० ब्रा० २।६)

आलब्ध स्वीकृत। (सायण)

सर्वाभ्यो वा एष देवताभ्य आत्मानमालभते यो दीक्षते। (ऐ० ब्रा० २।३)

आत्मानमालभते। पशुत्वेनालब्धुमुपक्रमते। (सायण)

सैषा स्वर्ग्याहुतिर्यदग्न्याहुति। यदि ह वा अप्यब्राह्मणोक्तो यदि दुरुक्तोक्तो यजतेऽथ हैषाहुतिर्गच्छत्येव देवान्न पाप्मना संसृज्यते। (ऐ० ब्रा० १।१६)

अब्राह्मणोक्त। "ब्राह्मण विधायक वाक्य, तेन प्रेरितो ब्राह्मणोक्त। तद्विपरीत पण्डितम्मन्य स्वबुद्ध्यैव यत् किञ्चिद् योऽनुतिष्ठति, सोऽब्राह्मणोक्त। अथवा स्मृतिषु अब्राह्मणत्वेन प्रतिपादितो योऽस्ति,

सोऽयमब्राह्मणोक्त " इति सायण । अन्ये तु अब्राह्मणत्वेनोक्त , वस्तुतोऽ ब्राह्मण इति यावत् ।

दुरुक्तोक्त । "पौरुषेयार्थविरुद्ध विधिवाक्य दुरुक्त तेन प्रेरितो दुरुक्तोक्त । (अथवा) दुष्टान्यपवादरूपाणि वचानानि दुरुक्तानि, तैरभिशस्तो दुरुक्तोक्त " इति सायण ।

(ख) यज्ञस्वरूपविषये—

ऐन्द्रो वै यज्ञ । इन्द्रो यज्ञस्य देवता । (ऐ० ब्रा० ५।३४)

यज्ञ सोमयाग इति सायण ।

स प्रजापतिर्यज्ञमतनुत । तमाहरत् । तेनायजत । स प्रजापतिर्यज्ञ देवेभ्य सम्प्रायच्छत् । ते देवा यज्ञमतन्वन्त । तमाहरन्त । तेनायजन्त । (ऐ० ब्रा० ५।३२)

असौ वा अस्यादित्यो यूप पृथिवी वेदिरोषधयो बर्हिर्वनस्पतय इध्मा आप. प्रोक्षण्यो दिश परिधयो यद्ध वा अस्य किञ्च नश्यति यन् म्रियते यदपाजन्ति सर्वं हैवैन तदमुष्मिंल्लोके यथा बर्हिषि दत्तमागच्छेदेवमागच्छति य एव विद्वानग्निहोत्र जुहोति । उभयान्वा एष देवमनुष्यान् विपर्यास दक्षिणा नयति सर्वं चेद यदिद किञ्च । मनुष्यान्वा एष सायमाहुत्या देवेभ्यो दक्षिणा नयति, सर्व चेद यदिद किञ्च । त एते प्रलीना न्योकस इव शेरे मनुष्या देवेभ्यो दक्षिणा नीता । देवान्वा एष प्रातराहुत्या मनुष्येभ्यो दक्षिणा नयति, सर्व चेद यदिद किञ्च । त एते विविदाना इवोत्पतन्त्यदोऽह करिष्येऽदोऽह गमिष्यामीति वदन्त ।

यावन्त ह वै सर्वमिद दत्वा लोक जयति तावन्त ह लोक जयति य एव विद्वानग्निहोत्र जुहोति।

(ऐ० ब्रा० ५।२८)

भावनारूपो होमोऽत्र विधीयते। अस्य भावनारूप यज्ञ कुर्वत। अत्र आदित्यादिषु यूपादिभावनैवाग्निहोत्रहोम। स चेतरसपत्त्यभावे कर्तव्यत्वेनात्र विधीयते। यदपाजन्ति। अपगच्छति स्वस्माद्वियुक्त भवति। विपर्यास दक्षिणा नयति। विपर्यस्य दक्षिणा कृत्वा समर्पयति। न्योकस इव। ओक स्थानम्। मदीय गृहमित्यभिमानरहिता एव। शेरे शेरते।

आ त्वैव श्रद्धायै होतव्यम्। (ऐ० ब्रा० ५।२७)

दधियवाश्वादि यदि किमपि होमद्रव्य न लभ्येत तर्हि "अह श्रद्धा जुहोमि" इति सकल्प्य श्रद्धाया एव होमो विधेय इत्यर्थ। (तु० सायण)

श्रद्धा पत्नी सत्य यजमान। श्रद्धा सत्य तदित्युत्तम मिथुनम्। श्रद्धया सत्येन मिथुनेन स्वर्गान् लोकाञ्जयतीति (ऐ० ब्रा० ७।१०)

मानसमग्निहोत्र कीदृशमिति प्रसङ्गेनेद वचनम्।

तद्यथायथमृत्विज ऋतुयाजान् यजन्त्यसप्रदायम्। तद् यथ ऋतून् कल्पयन्ति, यथायथ जनता। (ऐ० ब्रा० ५।६)

यथायथमृत्विग्भिर् ऋतुयाजाना यजनेन ऋतव सुखप्रदा जनसमूहश्च सुखी सजायत इति भाव। असप्रदायम्। स्वकर्तव्यमनतिक्रम्य।

तस्माद्धाप्येतर्हि यज्ञ सयुग्भूत्वा देवेभ्यो हव्यं वहति ब्राह्मणेन च छन्दोभिश्च। (ऐ० ब्रा० ३।४५)

पञ्चो वै देवा यज्ञ समभरन् (ऐ० ब्रा० ३।११)

पञ्छ. पादश , एकैकभागक्रमेण। समभरन् सपादितवन्त ।

दीक्षमाणेषु पूर्व पूर्व एव दिदीक्षिषेत। अप पाप्मान हते य एव वेद। (ऐ० ब्रा० ४।२५)

मनसा वै यज्ञस्तायते मनसा क्रियते। (ऐ० ब्रा० ३।११)

येन तमसा प्रावृतो मन्येत तन्मनसा गच्छेदुप हैवा स्मात्तल्लुप्यते। (ऐ० ब्रा० ३।१६)

गच्छेत। ध्यायेत्। तमो हि बहुविधम्—दृष्टिनिरोधकमेकम्, मोहरूप द्वितीयम्, पापरूप तृतीयम्। यज्ञप्रसङ्गेनैव एतदुच्यते।

एतद्वै यज्ञस्य समृद्ध यद्रूपसमृद्ध यत्कर्म क्रियमाणमृगभिवदति।

(ऐ० ब्रा० १।४)

रूपसमृद्धमित्यस्यैव व्याख्यान 'यत्कर्म कियमाणमृगभिवदति' इति।

यद्यज्ञेऽभिरूप तत्समृद्धम्। (ऐ० ब्रा० १।१६)

अभिरूपम्। प्रकृतकर्मण ऋचाप्यभिधीयमानत्वेनानुरूपम्।

यजमान ह वा एतेन सर्वेण यज्ञक्रतुना सस्कुर्वन्ति। स यथा गर्भो योन्यामन्तरेव सभवञ्छेते। न वै सकृदेवाग्रे सर्व सभवत्येकैक वा अङ्ग सभवत सभवतीति।

(ऐ० ब्रा० ६।३१)

शेतेऽवतिष्ठते। यज्ञक्रतुना यजमानस्य सस्कृति शनै शनैर्जायमाना कालसाध्यैवेति भाव ।

यज्ञादु ह वा एष पुनर्जायते यो दीक्षते। (ऐ० ब्रा० ७।२२)

यज्ञो यज्ञस्य प्रायश्चित्ति । (ऐ० ब्रा० ७।४)

यत्र क च यजमानवशो भवति, कल्पत एव यज्ञोऽपि। तस्यै जनतायै कल्पते यत्रैव विद्वान् यजमानो वशी यजते।

(ऐ० ब्रा० ३।१३)

कल्पते प्रयोजनसमर्थो भवति। वशी स्ववशो भूत्वा।

एते वै यज्ञस्यान्त्ये तन्वौ यदग्निश्च विष्णुश्च। (ऐ० ब्रा० १।१)

अन्त्ये। आदावन्ते च वर्तमाने।

तदाहु ऋतेरक्षा वै यज्ञ। (ऐ० ब्रा० २।७)

ऋतेशब्दो वजनवाची। वर्जित रक्षो यस्मिन्यज्ञे सोऽयम् ऋतेरक्षा। तदाहु केचिदाहुरित्यर्थ।

कुलायमिव ह्येतद् यज्ञे क्रियते यत्पैतुदारवा परिधयो गुग्गुलू र्णास्तुका सुगन्धितेजनानीति। (ऐ० ब्रा० १।२८)

कुलायमिव नीडमिव। पितुदारु खदिरवृक्ष इत्येके, देवदारुवृक्ष इत्यन्ये, तत्सबन्धिन पैतुदारवाः। ऊर्णास्तुका अविसबन्धिरोमविशेषा। सुगन्धितेजन तृणविशेष। एते उत्तरवेद्या स्थापिता सभारा।

तदाहुर्न यज्ञे रक्षसा कीर्तयेत्। (ऐ० ब्रा २।७)

तदाहु। केचिदाहुरित्यर्थं।

चक्षुर्वा एतद् यज्ञस्य यत्तूष्णींशस। (ऐ० ब्रा० २।३२)

तूष्णींशस तूष्णीं शसनम्।

तूष्णींसारो वा एष यत्तूष्णींशंस। (ऐ० ब्रा० २।३१)

मूलं वा एतद् यज्ञस्य यत्तूष्णींशस। (ऐ० ब्रा० २।३२)

तदाहुर्यदेष हविरेव यत्पशु। अथास्य बह्वपैति लोमानि त्वगसृक्कुष्ठिका शफा विषाणे स्कन्दति पिशितम्। केनास्य

तदापूयत इति। यदेवैतत् पशौ पुरोडाशमनुनिर्वपन्ति तेनैवास्य तदापूर्यते। पशुभ्यो वै मेधा उदक्रामंस्तौ व्रीहिश्चैव यवश्च भूता (मा) वजायेताम्। (ऐ० ब्रा० २।११)

असृग्रक्तम्। कुष्ठिका उदरवर्त्तिनो भक्षितास्तृणादय। पिशित मांस यत्किञ्चित् स्कन्दति भूमौ पतति। मेधा यज्ञयोग्या भागा। कृत्स्नस्यैव पशोर्हवीरूपत्वस्वीकारात्तस्य चावयवानामपाये कथ तेषा पूर्तिरिति प्रश्ने पशुपुरोडाशेनैव तेषा पूर्त्तिर्भवतीति वेदितव्यमित्यत्र पशुपुरोडाशप्रशंसैवाभिप्रेता।

सर्वेषा वा एष पशूना मेधेन यजते य पुरोडाशेन यजत। तस्मादाहु पुरोडाशसत्र लोक्यमिति। (ऐ० ब्रा० २।६)

लोक्यम् प्रेक्षणीयम् (सायण)।

स वा एष पशुरेवालभ्यते यत्पुरोडाश। तस्य यानि किशारूणि तानि रोमाणि, ये तुषा सा त्वग्, ये फलीकरणास्तदसृग्, यत्पिष्ट किक्कसास्तन्मास, यत् किञ्चित्कं सार तदस्थि।

(ऐ० ब्रा० २।६)

किशारूणि बुसपलालादीनि। फलीकरणास्तण्डुलशैत्यार्थेनावघातेन हेया अंशा। किक्कसा सूक्ष्मा पिष्टावयवा। किञ्चित्कम्। किञ्चिदपरम्। स्वार्थे क प्रत्यय।

सा वा एषामृताहुतिरेव यद्वपाहुति। अमृताहुतिरग्न्याहुति। अमृताहुतिराज्याहुति। अमृताहुति सोमाहुति। एवा वा अशरीरा आहुतय। या वै काश्चाशरीरा आहुतयोऽमृतत्वमेव ताभिर्यजमानो जयति। (ऐ० ब्रा० २।१४)

तस्मादाहुर्न निवृत्तदक्षिणा प्रतिगृह्णीयान्नेन्मा शुचा विद्धा शुचा विध्यादिति। यदि त्वेना प्रतिगृह्णीयादप्रियायैना भ्रातृव्याय दद्यात्। परा हैव भवति। (ऐ० ब्रा० ६।३५)

निवृत्तदक्षिणा केनापि कारणेन परित्यक्ता दक्षिणाम्।

तस्माद् दद्याच्च। तस्मात्प्रतिगृह्णता याज्यम्। उभये राध्नुवन्ति य एव विद्वांसो यजन्ते च याजयन्ति च।

(ऐ० ब्रा० ४।२९)

दक्षिणा वै यज्ञाना पुरोगवी। यथा ह वा इदमनोऽपुरोगव रिष्यत्येव हैव यज्ञोऽदक्षिणो रिष्यति। तस्मादाहुर्दातव्यैव यज्ञे दक्षिणा भवत्यल्पिकापि। (ऐ० ब्रा० ६।३५)

अनोऽपुरोगवम्। बलीवर्दरहित शकटम्। रिष्यति विनश्यति।

एते ह वै संवत्सरस्य चक्रे यदहोरात्रे ताभ्यामेव तत्संवत्सरमेति। स योऽनुदिते जुहोति यथैकतश्चक्रेण यायात्तादृक् तत्। अथ य उदिते जुहोति यथोभयतश्चक्रेण यान् क्षिप्रमध्वान समश्नुवीत तादृक् तत्। तदेषाभि यज्ञगाथा गीयते—यथा ह वास्थूरिणै केन यायादकृत्वान्यदुपयोजनाय। एव यन्ति ते बहवो जनास पुरोदयाज्जुह्वति येऽग्निहोत्रम्। इति।

(ऐ० ब्रा० ५।३०)

'अस्थूरि' नामाश्वो रथवाजी। यथा कश्चिन्मन्दबुद्धि 'उपयोजनाय' रथे योजयितुम् 'अन्यदकृत्वा' अश्वान्तरमसम्पाद्य एकेनैव 'अस्थूरिणा' अश्वेन रथयुक्तेन यायात्। तद्वदेव तेषामाचरण ये रात्रिरूपे एकस्मिन्नेव कालेऽग्निहोत्र जुह्वतीत्यर्थ।

(ग) ऋत्विजां प्रशंसा—

ईश्वरो ह यद्यप्यन्या यजेताथ होतारं यशोऽर्त्तो ।

(ऐ० ब्रा० २।२०)

यद्यपि यजमान एव यागकर्तृत्वं विद्यते तथापि होतुर्यश प्राप्तिस्तु भवत्येवेति भाव । यशोऽर्त्तोरीश्वरो ह यश प्राप्तु समर्थमेव ।

ऋत्विजि हि सर्वो यज्ञ प्रतिष्ठितो यज्ञे यजमान ।

(ऐ० ब्रा० २।३२)

किं स यजमानस्य पापभद्रमाद्रियेतेति ह स्माह योऽस्य होता स्यादिति । अत्रैवैनं यथा कामयेत तथा कुर्यात् । (ऐ० ब्रा० ३।३)

यजमानस्य होता किमिष्टमनिष्टं वा सम्पादयितुं समर्थ इति प्रश्ने, अत्रैव जन्मनि एनं यजमानं प्रति होता यथा कामयेत तथा कर्तुं शक्नोतीत्युत्तरम् ।

तस्माद्धाप्येतर्हि यज्ञो ब्रह्मण्येव ब्राह्मणेषु प्रतिष्ठित । तस्माद्धाप्येतर्हि क्षत्रियो यजमानो निधायैव स्वान्यायुधानि ब्रह्मण एवायुधैर्ब्रह्मणो रूपेण ब्रह्म भूत्वा यज्ञमुपावर्तते ।

(ऐ० ब्रा० ७।१६)

एतर्हि एतस्मिन् काले । स्फ्यादीनि यज्ञायुधान्येव ब्रह्मण आयुधानि उच्यन्ते । अश्वयुक्तरथादीनि क्षत्रियस्यायुधानि ।

ब्रह्मणि हि सर्वो यज्ञ प्रतिष्ठित । यज्ञे यजमान ।

(ऐ० ब्रा० ७।२६)

यज्ञस्य हैष भिषग् यद् ब्रह्मा । (ऐ० ब्रा० ५।३४)

(घ) वरणा ऋत्विज , ऋत्विजा कर्तव्य च—

त्रीणि ह वै यज्ञे क्रियन्ते जग्ध गीर्ण वान्तम्। तद्धैतदेव जग्ध यदाशसमानमार्त्विज्य कारयत उत वा मे दद्यादुत वा मा वृणीतेति। यद्ध तत्पराङेव यथा जग्धम्। न हैव तद्यजमान भुनक्ति। अथ हैतदेव गीर्ण यद् बिभ्यदात्विज्य कारयत उत वा मा न बाधेतोत वा मे न यज्ञवेशस कुर्यादिति। तद्ध तत्पराङेव यथा गीर्णम्। न हैव तद्यजमान भुनक्ति। अथ हैतदेव वान्त यदभिशस्यमानमार्त्विज्य कारयते। यथा ह वा इद वान्तान्मनुष्या बीभत्सन्त एव तस्माद्देवा। तद्ध तत्पराङेव यथा वान्तम्। न हैव तद्यजमान भुनक्ति। स एतेषा त्रयाणामाशा नेयात्। (ऐ० ब्रा० ३।४६)

यज्ञे वर्ज्यानृत्विजो दर्शयितुमेष प्रबन्ध। जग्ध भक्षितावशिष्टम् भोजनपात्रे स्थितम्। गीर्णमुदरे प्रविष्टम्। पराङ् निकृष्टम्। भुनक्ति पालयति। कश्चिदृत्विग् धनार्जनलम्पट सन् निरन्तरमार्त्विज्य कामयते। तादृश कामयमान पुरुष यजमान आर्त्विज्य कारयत इति यदस्ति तदेव 'जग्धम्'। यथा लोके पात्रस्थित भक्षितावशिष्टमुच्छिष्टत्वादितरैरस्पृश्य तथा।

यज्ञवेशस यज्ञविघातम्। भीतिमात्रप्रयुक्तमार्त्विज्य गीर्णमन्नमिव भोगयोग्य न भवति। अभिशस्यमानो य पातित्यापवादेन सर्वैर्निन्द्यते।

यथा ह वा इद निषादा वा सेळगा वा पापकृतो वा वित्तवन्त पुरुषमरण्ये गृहीत्वा कर्तमन्वस्य वित्तमादाय द्रवन्त्येवमेव त ऋत्विजो यजमान कर्तमन्वस्य वित्तमादाय द्रवन्ति यमनेव विदो याजयन्ति। (ऐ० ब्रा० ८।११)

सेळगाश्चौरा । इळा अन्न, तया सह वर्तन्त इति सेळा धनिका , तान् नापहारार्थं गच्छन्तीति चौरा सेळगा । कर्त्तमन्वस्य गर्त्ते प्रक्षिप्य । अनेवविदस्तत्तद्यज्ञे विहितप्रक्रियाया अनभिज्ञा ।

यशसा वा एषोऽभ्यैति य आर्त्विज्येन । तं य प्रतिरुन्धेद् यश स प्रतिरुन्धेद् । यदि त्वस्मादपोज्जिगासेद् यज्ञेनास्माद् पोदियात् । यदि त्वयाज्य , स्वयमपोदित तस्मात् ।

(ऐ० आ० ६।३४)

आर्त्विज्य हि अत्यत यशस्करम् । आर्त्विज्यकरणाय प्रार्थयितार यजमान यदि कश्चित्प्रार्थित प्रतिरुन्धेत् तर्हि स स्वकीय यश एव विनाशयेत् । ततश्चार्त्विज्यमङ्गीकरणीयमेवेति भाव । परं यदि अस्माद् आर्त्विज्यात् । अपोज्जिगासेत् अपेत्योद्गन्तुमिच्छेत् । तदानीमन्येन यज्ञेन निमित्तभूतेन अस्मादार्त्विज्यादपक्रम्योद्गच्छेत् । एकस्मिन्नेव दिने द्वयोर्यज्ञयोरनुष्ठानासभवादित्यर्थ । पर यागार्थी पुरुषो यदि अयाज्यस्तदा तु आर्त्विज्य स्वयमेवापोदित भवति ।

(१३) देवाना सामान्येन, तत्तद्देवाना, पितृणा, गन्धर्वाणा, रक्षसा, देवासुराणा, स्वर्गादिलोकाना च वर्णनम् ।

प्राधान्येन यज्ञस्वरूपप्रतिपादनपरेषु ब्राह्मणेषु देवाना सामान्येन, तत्तद्देवानामग्न्यादीना, पितृणा, गन्धर्वाणा, प्रसङ्गेनासुराणा रक्षसा च वर्णन स्वाभाविकमेव । अत एवाश्चैतरेयब्राह्मणेऽपि तदुपलभ्यते । तत्र देवाना सामान्येन वर्णने तेषा त्रयस्त्रिंशत्त्वम् , कथ तेषा स्वर्गान्नास्तिरैभूत् , न वै देवा अन्योन्यस्य गृहे वसन्ति (अथात् नैव ते स्वाधिकारमतिक्रम्य

वर्तन्ते) इत्यादि विशद प्रतिपाद्यते। तत्तद्देवाना वर्णनमपि सुचारु चर्चितम्। तद्यथा —अग्नि हीमा प्रजा परिच्छियन्ति, अग्नेर्वा एता सर्वास्तन्वो यदेता देवता उद्यन्वा आदित्य सर्वाणि भूतानि चेष्टयति, सर्वमिदमादित्यस्यानुचरस्थानीयमत एव तमनुचरति, सविता वै प्रसवानामीशे, प्रजापतेर्द्वादश तन्व , सवत्सर प्रजापति, यज्ञो वै प्रजापति, अपरिमितो वै प्रजापति, अहर्वै मित्रो रात्रिर्वरुण । एव स्वर्गादिलोकवर्णनमपि। तद्यथा - परोवरीयासो वा इमे लोका अर्वागहीयास , इत सहस्राश्वगन्तव्ययोजनपरिमितदेशे खलु स्वर्गो लोक इत्येवमनेके विचित्राश्चित्ताकर्षका विषया उपवर्णिता दृश्यन्ते। ते चात्र क्रमेण सगृहीता —

(क) देवाना सामान्येन वर्णनम्—

अहर्वै देवा अश्रयन्त रात्रीमसुरा । (ऐ० ब्रा० ४।५)

त्रयस्त्रिशद्वै देवा । अष्टौ वसव एकादश रुद्रा द्वादशादित्या प्रजापतिश्च वषट्कारश्च। (ऐ० ब्रा० १।१०)

त्रयस्त्रिशद्वै देवा सोमपास्त्रयस्त्रिशदसोमपा । अष्टौ वसव एकादश रुद्रा द्वादशादित्या प्रजापतिश्च वषट्कारश्चैते देवा सोमपा । एकादश प्रयाजा एकादशानुयाजा एकादशोपयाजा एतेऽसोमपा पशुभाजना (ऐ० ब्रा० २।१८)

देवाना मिथुनेन मिथुन प्रजायन्ते प्रजात्यै। (ऐ० ब्रा० ५।२२)

देवसम्बन्धिमिथुनानुग्रहेण मानुषमिथुनमुत्पादयन्तीत्यर्थ ।

देवा वै यज्ञमतन्वत। तांस्तन्वानानसुरा अभ्यायन् यज्ञवेश समेषां करिष्याम इति। (ऐ० ब्रा० २।११)

यज्ञवेशस यज्ञविघातम् (सायण)।

देवा वै यज्ञेन श्रमेण तपसाहुतिभि स्वर्गं लोकमजयन् ।

(ऐ० ब्रा० २।१३)

न वै देवा अन्योन्यस्य गृहे वसन्ति । नर्तुर्ऋतोर्गृहे वसतीत्याहु । (ऐ० ब्रा० ५।९)

स्वाधिकारमनतिक्रम्यैव देवा कार्यं कुर्वन्तीति भाव ।

न ह वा अव्रतस्य देवा हविरश्नन्ति । (ऐ० ब्रा० ७।११)

परोक्षप्रिया इव हि देवा । (ऐ० ब्रा० ३।४३)

देवा पूज्या आचार्यादय परोक्षनामप्रिया एव । शीघ्रप्रतीतिरहित नाम परोक्षमित्युच्यते । (सायण)

(ख) तत्तद्देवाना वर्णनम् । १—तत्राग्नि ।

अग्निर्वै देवयोनि । (ऐ० ब्रा० १।२२)

अग्निर्वै देवयोनि । सोऽग्नेर्देवयोन्या आहुतिभ्य सभूय हिरण्यशरीर ऊर्ध्व स्वर्गं लोकमेति । (ऐ० ब्रा० २।१४)

स यजमान ।

अग्निर्वै देवानामवमो विष्णु परम । तदन्तरेण सर्वा अन्या देवता । (ऐ० ब्रा० १।१)

अवम प्रथम । परम उत्तम ।

अग्निर्वै देवाना गोपा । (ऐ० ब्रा० १।२८)

अग्निर्वै देवाना नेदिष्ठ । (ऐ० ब्रा० ७।१६)

नेदिष्ठ । हविर्वहनेनातिसमीपवर्ती ।

अग्निर्हि देवाना पशु । (ऐ० ब्रा० १।१५)

यथानड्वान् हव्य वहति, तथाग्निरपि हव्य वहति। तस्मादग्ने पशुसाम्यम्। (सायण)

अग्निर्वै देवाना मुखं सुहृदयतम। (ऐ० ब्रा० ७।१६)

मुखम्। मुखस्थानीय। अग्निद्वारेणैव सर्वैर्देवैर्हवि स्वीकारात्।

अग्निर्वै देवाना वसिष्ठ। (ऐ० ब्रा० १।२८)

वसिष्ठोऽतिशयेन निवासहेतु (सायण)।

अग्निर्वै देवाना होता। (ऐ० ब्रा० १।२८)

होता होमनिष्पादक।

अग्निर्वै परिक्षित्। अग्निर्हीमा प्रजा परिक्षेति, अग्नि हीमा प्रजा परिक्षियन्ति। (ऐ० ब्रा० ६।३२)

परिक्षेति परिपालयन् निवसति। परिक्षियन्ति परित सेवमाना निवसन्ति।

अग्निर्वै सर्वा देवता। (ऐ० ब्रा० १।१)

अग्निर्वै स्वर्गस्य लोकस्याधिपति। (ऐ० ब्रा० ३।४२)

अग्निश्च ह वै विष्णुश्च देवाना दीक्षापालौ। तौ दीक्षाया ईशाते। (ऐ० ब्रा० १।४)

अग्नेर्वा एता सर्वास्तन्वो यदेता देवता। स यदग्नि प्रवानिव वहति तदस्य वायव्य रूपम्। अथ यद् द्वैधमिव कृत्वा दहति। द्वौ वा इन्द्रवायू। तदस्यैन्द्रवायव रूपम्। अथ यदुच्च ह्रष्यति नि च ह्रष्यति तदस्य मैत्रावरुण रूपम्। स यदग्निर्घोरसस्पर्शस्तदस्य वारुण रूपम्। तं यद् घोरसस्पर्श सन्त मित्रकृत्येवोपासते तदस्य मैत्र रूपम्। अथ यदेन द्वाभ्या

रक्षांसि वा एनं तर्ह्यालभन्ते यर्हि न जायते यर्हि चिरं जायते।

(ऐ० ब्रा० १।१६)

एनं वह्निम्। आलभन्ते। संस्पृशन्ति। प्रतिबध्नन्तीत्यर्थः। (सायण)

२—अश्विनौ।

अश्विनौ हि देवानां भिषजौ। अश्विनावध्वर्यू।

(ऐ० ब्रा० १।१८)

३—अग्निरुषा अश्विनौ च।

एते वाव देवा प्रातर्यावाणो यदग्निरुषा अश्विनौ।

ऐ० ब्रा० २।१५)

प्रातर्यावाणः सुत्यादिनं प्रातःकाले यज्ञभूमिं यान्ति। (सायण)

४—आदित्य, सविता।

अक्ष्णयो वा एष प्रातरुद्यन्नेत्यप माय प्रविशति।

(ऐ० ब्रा० ४।२०)

एष आदित्यः।

असौ वा अग्निर्देवेद्ध एतं हि देवा इन्धते। असौ वै होता देववृतः। एष हि सर्वतो देवैर्वृतः। असौ वै रथीरध्वराणाम्। एष हि यथैतच्चरति रथीरिव असौ वै देवो देवानावहति।

(ऐ० ब्रा० २।३४)

असौ वा अग्निः। असौ आदित्यमण्डलेऽवस्थितः। यथैतच्चरति रथीरिव। लोके यथा कश्चन रथवान् गन्तव्यस्थानं गच्छति तद्वत्।

आदित्यो वै दैवं क्षत्रम्। आदित्य एषां भूतानामधिपतिः।

(ऐ० ब्रा० ७।२०)

उद्यन् खलु वा आदित्यः सर्वाणि भूतानि प्रणयति। तस्मादेनं प्राण इत्याचक्षते। (ऐ० ब्रा ५।३१)

प्रणयति चेष्टयति।

तस्य ह न काचन रिष्टिर्भवति देवेन सवित्रा प्रसूतस्य।

(ऐ० ब्रा० ७।२०)

तां वा एतां देवतां प्रयन्तीं सर्वमिदमनुप्रैति यदिदं किञ्च। एतस्यै हीदं देवताया अनुचरं सर्वं यदिदं किञ्च। सैषानुचरवती देवता। (ऐ० ब्रा० ५।३०)

ताम् एतामादित्यदेवताम्। प्रति प्रवर्तते। अनुचरं भृत्यस्थानीयम्।

स वा एष ईश्वरोऽस्मात् सर्वस्माद् भूताद् भविष्यतः सर्वमेवेदमतिरोचते यदिदं किञ्च। (ऐ० ब्रा० ४।१८)

एष आदित्यः।

स वा एष न कदाचनास्तमेति नोदेति। तं यदस्तमेतीति मन्यन्तेऽह्न एव तदन्तमित्वाऽथात्मानं विपर्यस्यते रात्रीमेवावस्तात्कुरुतेऽहः परस्तात्। अथ यदेनं प्रातरुदेतीति मन्यन्ते रात्रेरेव तदन्तमित्वाथात्मानं विपर्यस्यतेऽहरेवावस्तात्कुरुते रात्रीं परस्तात्। स वा एष न कदाचन निम्रोचति न ह वै कदाचन निम्रोचति।

(ऐ० ब्रा० ३।४४

स सूर्यः। निम्रोचनमस्तमयः।

सविता वै प्रसवानामीशे (ऐ० ब्रा० १।१६)

ईशे स्वामी भवति (सायण)।

५—अग्निर्वायुरादित्यश्च ।

अग्निर्गृहपतिरिति हैक आहु । सोऽस्य लोकस्य गृहपति । वायुर्गृहपतिरिति हैक आहु । सोऽन्तरिक्षलोकस्य गृहपति । असौ वै गृहपतिर्योऽसौ तपति। एष पतिर्ऋतवो गृहा । (ऐ० ब्रा० ५।२५)

६—आप ।

आपो वै मरुत । आपोऽन्नम। (ऐ० ब्रा० ६।३०)

मरुतो वृष्टिद्वारेणाप एव । अपा चान्नहेतुत्वादन्नत्वम् ।

आपो वै सर्वा देवता ।रेवत्य सर्वा देवता । (ऐ० ब्रा० २।१६)

रायो धनानि यासा भवन्तीति रेवत्य ।

७—इन्द्र ।

इन्द्रो वै गोपा । इन्द्रो वै त्वष्टा। इन्द्रो वै वेधा ।

(ऐ० ब्रा० ६।१०)

इन्द्रो वै देवानामोजिष्ठो बलिष्ठ सहिष्ठ सत्तम पारयिष्णुतम ।

(ऐ० ब्रा० ७।१६)

ओजो दीप्तिर्बल दार्ढ्य, प्रसह्यकरणे सह । सुजन सन्, पारयिष्णु रुपक्रान्तसमाप्तिकृत् ।। (सायणभाष्ये पूर्वाचार्यवचनम्)

इन्द्रो वै वृत्र हत्वा विश्वकर्माभवत्। (ऐ० ब्रा० ४।२२)

ओक सारी वा इन्द्रो यत्र वा इन्द्र पूर्व गच्छत्यैव तत्रापर गच्छति । (ऐ० ब्रा० ६।१७)

ओकासि स्थानानि गृहाणि तेषु सरति सर्वदा सञ्चरतीति ओक सारी मार्जार । वै-शब्द उपमार्थ । यथा मार्जार पूर्वस्मिन् दिने येषु गृहेषु

सञ्चरति, तेष्वेव गृहेषु परेद्युरपि सञ्चरति। एवमयमिन्द्रोऽप्यवगन्तव्य। (सायण)

घृतेन हि वज्रेणेन्द्रो वृत्रमहन्। (ऐ० ब्रा० १।२६)

८—इन्द्राग्नी।

इन्द्राग्नी वै देवानामोजिष्ठौ बलिष्ठौ सहिष्ठौ सत्तमौ पारयिष्णुतमौ। (ऐ० ब्रा० २।३६)

९—इन्द्रो विष्णुश्च।

इन्द्रश्च ह वै विष्णुश्चासुरैर्युयुधाते। (ऐ० ब्रा० ६।१५)

१०—ऋभव।

ऋभवो वै देवेषु तपसा सोमपीथमभ्यजयन्। तेभ्यो वै देवा अपेवाबीभत्सन्त मनुष्यगन्धात्। (ऐ० ब्रा० ३।३०)

ऋभुनामका केचन मनुष्यविशेषा देवत्व प्राप्ता। मनुष्यगन्धाद्धेतोस्तेभ्य 'अपैव' स्वयमपगता सन्तोऽग्न्यादय 'अबीभत्सन्त' मनसि बीभत्सा कृतवन्त।

प्रजापतिर्वै पित ऋभून् मर्त्यान सतोऽमर्त्यान् कृत्वा तृतीय सवन आभजत्। (ऐ० ब्रा० ६।१२)

११—चन्द्रमा।

एतद्वै देवसोम यच्चन्द्रमा। (ऐ० ब्रा० ७।११)

देवसोमम्। देवानामपेक्षित सोमद्रव्यसदृश वस्तु। (सायण)

१२—मरुत।

देवविश कल्पयितव्या इत्याहुस्ता कल्पमाना अनु मनुष्यविश कल्पन्ते। (ऐ० ब्रा० १।९)

मरुतो वै देवविशोऽन्तरिक्षभाजना । (ऐ० ब्रा० १।१०)

मरुतो वै देवाना विश । (ऐ० ब्रा० १।६)

१३— द्यावापृथिव्यौ ।

अय वै लोको ज्योतिरसौ लोको ज्योतिस्त एते ज्योतिषी उभयत सलोकेते। (ऐ० ब्रा० ४।१५)

असाविमा वृष्ट्याभ्युनत्त्यभिजिघ्रति । (ऐ० ब्रा० १।७)

असौ द्यौ । इमा भूमिम्। अभ्युनत्ति सर्वत क्लेदयति । अभिजिघ्रति घमकाले भूमिगतं रसमाभिमुख्येनादत्ते ।

इय वा ओषधीना प्रतिष्ठा । (ऐ० ब्रा० २।६)

इयं भूमि ।

द्यावापृथिवी वै देवाना हविर्धाने आस्ताम् । ते उ एवाद्यापि हविर्धाने । ते हीदमन्तरेण सर्व हविर्यदिद किञ्च ।

(ऐ० ब्रा० १।२६)

द्यावापृथिवी वै प्रतिष्ठे । इयमेवेह प्रतिष्ठा, असावमुत्र ।

(ऐ० ब्रा० ३।२६)

इह मनुष्यजन्मनि । अमुत्र जन्मान्तरे । असौ द्युलोक । (सायण)

धूमेनैवेयममू जिन्वति । वृष्ट्यासाविमाम्। (ऐ० ब्रा० ४।२७)

इय भूमि । जिन्वति प्रीणयति। असौ द्यौ ।

१४—प्रजापति ।

अनिरुक्तो वै प्रजापति । (ऐ० ब्रा० ६।२०)

अन्नादा चान्नपत्नी च । अन्नादा तदग्निरन्नपत्नी तदादित्य । भद्रा च कल्याणी च। भद्रा तत्सोम कल्याणी तत्पशव ।

अनिलया चाभया च । अनिलया तद्वायुः । न ह्येष कदा च नेलयति । अपभया तन्मृत्युः । सर्वं ह्येतस्माद् बीभाय । अनाप्ता चानाप्या च । अनाप्ता तत्पृथिव्यनाप्या तद् द्यौः । अनाधृष्या चाप्रतिधृष्या च । अनाधृष्या तदग्निरप्रतिधृष्या तदादित्यः । अपूर्वा चाभ्रातृव्या च । अपूर्वा तन्मनोऽभ्रातृव्या तत्संवत्सरः । एता वाव द्वादश प्रजापतेस्तन्वः । एष कृत्स्नः प्रजापतिः । (ऐ० ब्रा० ५।२५)

तन्वो मूर्तयः । अन्नपत्नी अन्नस्य पालयित्री । आदित्याज्जायते वृष्टिरिति न्यायेन । नेलयति न गच्छति । बीभाय भीतिं प्राप्नोति । अनाप्ता भूमिः । असंयोगपूर्वस्य संयोगस्य प्राप्तिशब्दार्थत्वस्याभावादिति भावः । अनाधृष्या । अग्निर्हि स्पर्शेन धर्षितुमशक्यः । अप्रतिधृष्या । आदित्यो हि केनापि प्रतिबन्धेनाभिभवितुमशक्यः । अपूर्वा । सर्वमपीन्द्रियजातं मनसा संकल्पिते विषये पश्चात्प्रवर्ततेऽतोऽपूर्वा । अभ्रातृव्या । यतः कालात्मा संवत्सरः सर्वं जरयति । न तमन्यः कश्चिज्जरयितुं समर्थः ।

अपरिमितो वै प्रजापतिः । (ऐ० ब्रा० २।१७)

एकविंशो वै प्रजापतिः । द्वादश मासाः । पञ्चर्तवः । त्रय इमे लोकाः । असावादित्य एकविंशः उत्तमा प्रतिष्ठा । तदेव क्षत्रम् । सा श्रीः । तदाधिपत्यम् । तद् ब्रध्नस्य विष्टपम् । तत्प्रजापतेरायतनम् । तत्स्वाराज्यम् । (ऐ० ब्रा० १।३०)

तत् । आदित्यमण्डलम् । ब्रध्नस्य आदित्यस्य । विष्टपं स्थानभूतम् । (सायण)

को वै नाम प्रजापतिः । (ऐ० ब्रा० ३।२१)

को वै प्रजापति । (ऐ० ब्रा० ६।२१)

त्रीणि च वै शतानि षष्टिश्च संवत्सरस्याहानि । तावान्संवत्सर । संवत्सर प्रजापति । प्रजापतिर्यज्ञ । (ऐ० ब्रा० २।१७)

प्रजापति प्रजा सृष्ट्वा विश्वकर्माभवत् । संवत्सरो विश्वकर्मा । (ऐ० ब्रा० ४।२२)

प्रजापति वै प्रजा अनु प्र जायन्ते । प्रजापतिरूनातिरिक्तयो प्रतिष्ठा ।

(ऐ० ब्रा० ५।२४)

प्रतिष्ठा आश्रय । समाधानहेतु ।

प्रजापतिर्वा इदमेक एवाग्र आस सोऽकामयत प्रजायेय भूयान् स्यामिति । स तपोऽतप्यत । स वाचमयच्छत् । (ऐ० ब्रा० २।३९)

वाचमयच्छत् । मौनव्रत कृतवानित्यर्थ ।

प्रजापतेर्वा एतान्यङ्गानि यच्छन्दांस्येष उ एव प्रजापतिर्यो यजते ।

(ऐ० ब्रा० २।१८)

प्रजापतिर्वै क । (ऐ० ब्रा० २।३८)

प्रजापतिर्वै यज्ञ । (ऐ० ब्रा० ४।२६)

प्रजापतिर्वै स्वा दुहितरमभ्यध्यायत् । दिवमित्यन्य आहुरुष समित्यन्ये । (ऐ० ब्रा० ३।३३)

सप्तदशो वै प्रजापति । द्वादश मासा पञ्चर्तवो हेमन्तशिशिरयो समासेन । तावान् संवत्सर । संवत्सर प्रजापति । (ऐ० ब्रा० १।१)

स वा अय प्रजापति संवत्सर ऋतुषु च मासेषु च प्रत्यतिष्ठत्। ते वा इम ऋतवश्च मासाश्च प्रजापतावेव संवत्सरे प्रत्यतिष्ठन्। त एतऽन्योन्यस्मिन् प्रतिष्ठिता। (ऐ० ब्रा० ४।२५)

संवत्सर प्रजापति। प्रजापतिर्यज्ञ। (ऐ० ब्रा० ६।१६)

संवत्सर प्रजापति। सोऽस्य सर्वस्य प्रजनयिता।

(ऐ० ब्रा० २।३६)

संवत्सर प्रजापतिर्य प्रजायमान विश्व रूपमिदमनु प्रजायते।

(ऐ० ब्रा० २।१७)

१५—बृहस्पति।

ब्रह्म वै बृहस्पति। (ऐ० ब्रा० १।१३)

बृहस्पतिर्ह वै देवाना पुरोहितस्तमन्वन्ये मनुष्यराज्ञा पुरोहिता।

(ऐ० ब्रा० ८।२६)

१६—मित्रावरुणौ।

अहर्वै मित्रो रात्रिव रुण। (ऐ० ब्रा० ४।१०)

१७—वषट्कार।

ओजश्च ह वै सहश्च वषट्कारस्य प्रियतमे तन्वौ।

(ऐ० ब्रा० ३।८)

यस्यै देवतायै हविर्गृहीत स्यात्ता ध्यायेद् वषट् करिष्यन् साक्षादेव तद्देवता प्रीणाति प्रत्यक्षाद्देवता यजति।

(ऐ० ब्रा० ३।८)

वाक् च वै प्राणापानौ च वषट्कार। (ऐ० ब्रा० ३।८)

वज्रो वा एष यद्वषट्कारो य द्विष्यात्त ध्यायेद्वषट् करिष्यस्त स्मिन्नेव त वज्रमास्थापयति। (ऐ० ब्रा० ३।६)

त्रयो वै वषट्कारा वज्रो धामच्छद्रिक्त । स यमेवोच्चैर्बलि वषट्करोति स वज्र । त त प्रहरति द्विषते भ्रातृव्याय वध योऽस्य स्तृत्यस्तस्मै स्ततवै । तस्मात्स भ्रातृव्यवता वषट्कृत्य । अथ य सम सन्ततोऽनिर्हाणर्च स धामच्छद् । त त प्रजाश्च पशवश्चा नूपतिष्ठन्ते । तस्मात्स प्रजाकामेन पशुकामेन वषट्कृत्य । अथ येनैव षळवराध्नोति स रिक्त । रिणक्त्यात्मान रिणक्ति यजमान पापीयान वषट्कर्ता भवति पापीयान्यस्मै वषट करोति। तस्मात्तस्याशा नेयात्। (ऐ० ब्रा० ३।७)

स्तृत्यो हन्तव्य । सन्ततो याज्यया सह विच्छेदरहित । निर्हाणर्च याज्यारूपाया ऋच पाठेन हीन । अनिर्हाणर्च सम्पूर्णयाज्यापाठोपेत । धामच्छद् । धाम यज्ञस्थान, तत्र यथा रक्षासि न प्रविशन्ति तथा छादयति स । षट्शब्दो वषट्कारमभिधत्ते, एकदेशेन व्यवहारात्। वषट्कारावरोधस्तत्समृद्ध्यभाव , स च तस्य नीचोच्चारणेन । रिणक्ति रिक्तीकरोति दरिद्र करोतीत्यर्थ । तस्याशाम् । तस्य रिक्तस्य वषट्कार स्येच्छामपि ।

१८—वायु ।

वायुर्वा अग्नि सुषमित् । वायुर्हि स्वयमात्मान समिन्धे स्वयमिद सर्वं यदिद किञ्च । वायुर्वै प्रणीर्यज्ञानाम् । यदा ह्येव प्रैत्यथ यज्ञोऽथाग्निहोत्रम् । वायुर्वै तूर्णिर्हव्यवाट् । वायुर्हीद सर्वं सद्यस्तरति यदिद किञ्च । वायुर्देवेभ्यो हव्य

वहति। ' वायुर्वै जातवेदा । वायुर्हीदं सर्वं करोति यदिदं किञ्च । (ऐ० ब्रा० २।३४)

वायुर्ह्येव प्रजापति । (ऐ० ब्रा० ४।२६)

१६—विष्णु ।

यद्विक्रान्तवत्तद्वैष्णवम् । (ऐ० ब्रा० ३।१८)

विष्णु सर्वा देवता । (ऐ० ब्रा० १।१)

विष्णुर्वै देवाना द्वारप । (ऐ० ब्रा० १।३०)

विष्णुर्वै यज्ञ । (ऐ० ब्रा० १।१५)

२०—विष्णुवरुणश्च ।

विष्णुर्वै यज्ञस्य दुरिष्ट पाति, वरुण स्विष्टम् । यथा वै मत्यमेव यज्ञस्य विष्णु । तद्यथा दुष्कृष्ट दुर्मतीकृत सुकृष्ट सुमतीकृत कुर्वन्नियादेवमेवैतद्यज्ञस्य दुष्टुत दु शस्त सुष्टुत सुशस्त कुर्वन्नेति यदेता होता शसति । (ऐ० ब्रा० ३।३८)।

दुरिष्टम् अङ्गविकल यदनुष्ठित तद्विष्णु पाति। वैकल्य निवारय तीत्यर्थ । स्विष्ट साकल्येन यदङ्गमनुष्ठित तद्वरुण पाति। तस्य फलप्रतिबन्ध निवारयतीत्यर्थ । बुद्धो सम्यक्त्वेन प्रतिभात कार्य मत्यम् (सायण)। एता वैष्णवीमृचम् ।

२१—सवत्सर ।

एते ह वै सवत्सरस्य चक्रे यदहोरात्रे ताभ्यामेव तत्सव त्सरमेति। (ऐ० ब्रा० ५।३०)

सवत्सरो वै परिक्षित् । सवत्सरो हीमा प्रजा परि क्षेति, सवत्सर हीमा प्रजा परि क्षियन्ति । (ऐ० ब्रा० ६।३२)

२२—साध्या देवा ।

छन्दांसि वै साध्या देवा । (ऐ० ब्रा० १।१६)

२३— सोम

एष वै ब्राह्मणाना सभासाह सखा यत्सोमो राजा ।

(ऐ० ब्रा० १।१३)

सभासाह । विद्वत्सभा विद्याप्रसङ्गेन सहते अभिभवति सभासाह

(सायण)

तदाहु क्रूरमिव वा एतत्सोमस्य राज्ञोऽन्ते चरन्ति यदस्य घृतेनान्ते चरन्ति। घृतेन हि वज्रेणेन्द्रो वृत्रमहन् ।

(ऐ० ब्रा० १।२६)

द्यावापृथिव्योर्वा एष गर्भो यत्सोमो राजा।

(ऐ० ब्रा० १।२६)

पापो हि सोमविक्रयी। (ऐ० ब्रा० १।१२)

सोम सर्वा देवता । (ऐ० ब्रा० २।३)

(ग) पितर ।

ऊमा वै पितर प्रातःसवने, ऊर्वा माध्यन्दिने, काव्यास्तृतीयसवने। (ऐ० ब्रा० ७।२४)

ऊमा, ऊर्वा, काव्या — इत्येते सवनत्रयगता पितृविशेषा ।

(घ) रक्षांसि गन्धर्वाश्च ।

तिर इवैतद्रक्षांसि । (ऐ० ब्रा० २।७)

रक्षांसि इति यदस्ति एतदपि तिर इव। चोरवद्यस्मे रक्षसा गूढचारित्वात्। (सायण)

स्त्रीकामा वै गन्धर्वा । (ऐ० ब्रा० १।२७)

(ङ) देवासुरा ।

देवासुरा वा लोकेषु एषु समयतन्त । (ऐ० ब्रा० १।१४)

(च) स्वर्गादिलोका ।

अपरिमितो वै स्वर्गो लोक । (ऐ० ब्रा० ६।८)

अस्माल्लोकादन्तरिक्षलोकमभि प्रवहति । अन्तरिक्षलोकादमु लोकम् । अभ्यन्तरिक्षलोको हि ज्येष्ठ । अमुष्माल्लोकात्स्वर्ग लोकमभि । (ऐ० ब्रा० ६।६)

अस्य वै लोकस्यासौ लोकोऽनुरूपोऽमुष्य लोकस्याय लोकोऽनुरूप । (ऐ० ब्रा० ८।२)

अस्मिँल्लोके दत्तेन हविषा देवा स्वर्गे जीवन्ति, स्वर्गादागतया वृष्ट्या मनुष्या जीवन्ति, तदेतत्परस्परमनुरूपत्वम् ।

अहर्वै स्वर्गो लोक । (ऐ० ब्रा० ५।२४)

आप्त्वैव तत्स्वर्ग लोक यजमाना अस्मिन् लोके प्रतितिष्ठन्ति ।
(ऐ० ब्रा० ६।२०)

त्रय इम ऊर्ध्वा एकविंशा लोका । (ऐ० ब्रा० १।५)

इमे पृथिव्यन्तरिक्षस्वर्गरूपा , एकैकस्मादूर्ध्वत्वेन वर्तमाना , प्रत्येकमेकविंशत्यवयवसमूहरूपा लोकास्त्रयो विद्यन्ते । (सायण)

त्रयो वा इमे त्रिवृतो लोका । (ऐ० ब्रा० २।१७)

इमे पृथिव्यन्तरिक्षद्युलोका रज्जुवत् त्रिवृत इत्यर्थ ।

देवयाना वै ज्योतिष्मन्त पन्थान । (ऐ० ब्रा० ३।३८)

नव स्वर्गा लोका । (ऐ० ब्रा० ४।१६)

परो वा अस्माल्लोकात् स्वर्गो लोक । (ऐ० ब्रा० ६।२०)

परोवरीयासो वा इमे लोका अर्वागहीयास । (ऐ० ब्रा० १।२५)

इमे लोका परोवरीयास परस्तादूर्ध्वभागे निवसन्तोऽत्यन्त विस्तृता । अर्वागधोभागे अहीयासोऽतिशयेनाणुवत्सकुचिता । (तु० सायण)

रेभन्तो वै देवाश्च ऋषयश्च स्वर्गं लोकमायन्। तथैवैतद्यजमाना रेभन्त एव स्वर्गं लोक यन्ति। (ऐ० ब्रा० ६।३२)

रेभन्त । शब्द कुर्वन्त । कीर्ति कुर्वन्त इत्यर्थ ।

सप्त वै देवलोका । (ऐ० ब्रा० २।१७)

सप्त भूलोकादय सत्यलोकान्ता ।

सहस्राश्वीने वा इत स्वर्गो लोक । (ऐ० ब्रा० २।१७)

प्रबलोऽश्व एकेनाह्ना यावन्ति योजनानि गच्छति तावद्योजनपरिमितो देशोऽश्वीन । स च सहस्रसख्यया गुणित सहस्राश्वीन । (सायण)

स्वर्गो वै लोको दूरोहणम्। (ऐ० ब्रा० ४।२१)

स्वर्गारोहण दुष्करमिति भाव ।

स्वर्गो वै लोको ब्रध्नस्य विष्टपम्। (ऐ० ब्रा० ४।४)

ब्रध्नस्य आदित्यस्य। विष्टपं स्थानम्। (सायण)

स्वर्ग्यैवोर्ध्वा दिक्। (ऐ० ब्रा० १।८)

(१४) अग्न्यादिपदार्थविज्ञानम् ।

अस्तीह ब्राह्मणे तत्तत्प्रसङ्गेन नैकविधपदार्थाना गुणवर्णना तद्विषयक-विज्ञानस्य चर्चा च। अग्न्यादीना देवतात्वेन प्रसिद्धानामपि विषय आधिभौतिकदृष्ट्यैताहश वर्णन विद्यते। आधिदैविकदृष्ट्या कृत तु है

तद्विषयक वर्णनमुपरिष्टादेव निदिष्टम् । आतपयुक्तवर्षभवा आपो वै ब्रह्मवर्चस तेज, अप्सुषदोऽग्नयो वै वर्चसो बलस्य ओजसश्च साधनम्, प्राणा हीद सर्व समिन्धते यदिद किञ्च, प्राणो वै जातवेदा, वायुर्हि स्वयमात्मान सर्वञ्चेद समिन्धे, विद्युदादीना वायावन्तर्धानप्रकार, अश्वत्थस्य तेजस समुत्पत्ति, इत्यादिरूपेणात्युपयोगिवर्णन विद्यते । तथाहि—

अग्निना वै तेजसा रात्रिस्तेजस्वती । आदित्येन तेजसाहस्तेजस्वत् । (ऐ० ब्रा० ५।२६)

अग्निर्वै शर्माण्यन्नाद्यानि यच्छति । (ऐ० ब्रा० २।४१)

शर्माणि सुखकराणि ।

वायोरग्निर्जायते । प्राणाद्धि बलान्मथ्यमानोऽधिजायते ।

(ऐ० ब्रा० ८।२८)

अग्नेर्वा आदित्यो जायते । (ऐ० ब्रा० ८।२८)

रात्रावग्नि प्रविष्ट आदित्य परेद्युरग्नेर्जायते । अत एवाहनि अग्निस्तेजोरहित, सूर्योऽधिकतेजा भासते । (सायण)

आदित्याद्वै चन्द्रमा जायते । (ऐ० ब्रा० ८।२८)

अमावास्यायामादित्ये प्रविष्टश्चन्द्रमा शुक्लप्रतिपदि आदित्याज्जायते ।

अमृत वा एतदस्मिँल्लोके यदाप । (ऐ० ब्रा० ८।२०)

इमा आप शिवतमा इमा सर्वस्य भेषजी ।

इमा राष्ट्रस्य वर्धनीरिमा राष्ट्रभृतोऽमृता ॥

(ऐ० ब्रा० ८।७)

तेजश्च ह वै ब्रह्मवर्चस चातपवर्ष्या आप । (ऐ० ब्रा० ८।८)

आतपयुक्तवर्षभवा आप आतपवर्ष्या (सायण)

पशवो वा एते यदाप । (ऐ० ब्रा० १।८)

प्रतीच्याऽप्यापो बह्वय स्यन्दन्ते । (ऐ० ब्रा० १।७)

पश्चिमसमुद्रसमीपे प्रवहन्तीनां नदीनां पश्चिमाभिमुखत्वमित्यर्थ ।

शान्तिर्वा आप । (ऐ० ब्रा० ७।५)

शिवेन मा चक्षुषा पश्यताप शिवया तन्वोपस्पृशत त्वच मे ।
सर्वाँ अग्नीँरप्सुषदो हुवे वा मयि वर्चो बलमोजो निधत्त ॥
(ऐ० ब्रा० ८।६)

अप्सु जलेषु सीदन्तीति अप्सुषद । और्वादयोऽग्नय । (सायण)

सर्वदेवत्या वै स्तोकास्तस्मादिय स्तोकशो वृष्टिर्विभक्तोपाचरति । (ऐ० ब्रा० २।१२)

अग्निसयोगाद्ये मेदसो बिन्दव श्चोतन्ति तेऽत्र स्तोका । स्तोकश प्रतिबिन्दुभि । उपाचरति भूसमीपमागच्छति ।

इय वै श्री । (ऐ० ब्रा० ८।५)

इय भूमि ?

इय हि सर्पराज्ञी । इय हि सर्पतो राज्ञी । इय वा अलोमिकेवाग्र आसीत् । तामय पृश्निर्वर्ण आविशन्नानारूपो य य काममकामयत । यदिद किञ्चौषधयो वनस्पतय सर्वाणि रूपाणि । (ऐ० ब्रा० ५।२३)

इय भूमि । सर्पत सञ्चरतो जङ्गमस्य मनुष्यादे । पृश्निर्नानारूपो नीलपीतादि । वर्णशब्देन सर्वमपि भोग्यजातमुपलक्ष्यत इति सायण । असौ भूमिरकामयत ।

तस्या श चत्या इमे प्रदरा प्रादीयन्त येऽस्या इमे प्रदरा । समेव हैव तत पुरा । (ऐ० ब्रा० ६।३५)

तस्या पृथिव्या । प्रदरेभ्य पूर्वमिय भूमि समतलेवासी दिति भाव ।

ऊर्ग् वै वसन्त । (ऐ० ब्रा० ४।२६)

ऋतू वै प्रतितिष्ठत इद सर्वमनुप्रतितिष्ठति यदिद किञ्च । (ऐ० ब्रा० ३।६)

ऋतुश एव तत्सवत्सरमाप्नुवन्ति । ऋतुश सवत्सरे प्रतितिष्ठन्तो यन्ति । (ऐ० ब्रा० ४।१९)

यो वै सवत्सरस्यावार च पार च वेद स वै स्वस्ति सवत्सरस्य पारमश्नुते । यो वै सवत्सरस्यावरोधन चोद्रोधन च वेद स वै स्वस्ति सवत्सरस्य पारमश्नुते । यो वै सवत्सरस्य प्राणोदानौ वद स वै स्वस्ति सवत्सरस्य पारमश्नुते । (ऐ० ब्रा० ४।१४)

अवरुध्यते स्वाधीन क्रियते येन प्रारम्भरूपेण कर्मणा तत्कर्मावरोधनम् । उद्रुध्यते समाप्यते येन कर्मणा तदुद्रोधनम् ।

चन्द्रमसा वै वृष्टिर्जायते । (ऐ० ब्रा० ८।२८)

तस्माद्धेद प्राच्या ग्रामता बहुलाविष्टा । तस्माद्धेद प्रत्यञ्चि दीर्घारण्यानि भवन्ति । (ऐ० ब्रा० ३।४४)

पूर्वदिग्वर्तिनो ग्रामसमूहा बहु भजनै सपूर्णा भवन्ति । प्रत्यञ्चि पश्चिमदिग्वर्तीनि । (सायण)

तेजो वै ब्रह्मवर्चस प्राची दिक् । (ऐ० ब्रा० १।८)

ऊर्ध्वो पुरुषस्य भूयास प्राणा यच्चावाञ्च । (ऐ० ब्रा० ३।२६)

ऊर्ध्वा चक्षुघ्राणादय । अवाञ्चो नाभेरर्वाचीने देशे वर्तमाना । पायुगुह्यादयोऽवाञ्च प्राणा, अल्पीयाम इति शेष । (सायण)

दश वै प्राणा । (ऐ० ब्रा० ६।२०)

प्राणा हीमानि सर्वाणि भूतान्यनुप्रयन्ति । (ऐ० ब्रा० २।४०)

प्राणा द्वन्द्वम् । (ऐ० ब्रा० २।२७)

प्राणा वा ऋतुयाजा । (ऐ० ब्रा० २।२६)

प्राणा वा ऋषयो दैव्यासस्तनूपावानस्तन्वस्तपोजा ।

(ऐ० ब्रा० २।२७)

तनूपावान शरीरपालका ।

प्राणा वै द्विदेवत्या । (ऐ० ब्रा० २।२७)

प्राणा वै मरुत स्वापय । (ऐ० ब्रा० ३।१६)

स्वापय सुषुप्तिकालेऽपि वर्तमाना वायव इत्यर्थ ।

प्राणा वै समिध । प्राणा हीद सर्व समिन्धते यदिद किंच ।

(ऐ० ब्रा० २।४)

समिध समिन्धनहेतव ।

प्राणास्त इमेऽवाञ्चो रेतस्यो मूत्र्य पुरीष्य इति ।

(ऐ० ब्रा० १।२०)

रेतस्य । रेतसे हित । मूत्र्य । मूत्राय हित । पुरीष्य । पुरीषाय हित ।

प्राणो वा अपानो व्यानस्तिस्रो देव्य । (ऐ० ब्रा० २।४)

प्राणो वै जातवेदा । स हि जातानां वेद । यावता वै स

जाताना वेद ते भवन्ति। येषामु न वेद किमु ते स्यु ।

(ऐ० ब्रा० २।३६)

प्राणो वै तनूनपात। स हि तन्व पाति। (ऐ० ब्रा० २।४)

प्राणापानौ वै दैव्या होतारा। (ऐ० ब्रा० २।४)

प्राणो वै वनस्पति । (ऐ० ब्रा० २।१०)

प्राणो वै वय । (ऐ० ब्रा० १।२८)

प्राणो वै सविता। (ऐ० ब्रा० १।१६)

देहेन्द्रियप्रेरकत्वात्प्राणस्य सवितृत्वम्।

प्राणो वै होता। प्राण सर्व ऋत्विज । (ऐ० ब्रा० ६।१४)

नव वै प्राणा । (ऐ० ब्रा० १।१५)

पुरुषस्य शिरोगतेषु सप्तसु च्छिद्रेषु वर्तमाना सप्त प्राणा । अधोभागावस्थितयोर्वर्तमानौ द्वौ। एव नवसख्याका प्राणा । (सायण)

नव वै प्राणा नव स्वर्गा लोका । (ऐ० ब्रा० ४।१६)

स्वर्गलोका नव भोगस्थानभेदेन नवविधा । (सायण)

विहृता वा इमे प्राणा प्राणेनापानोऽपानेन व्यान ।

ऐ० ब्रा० ६।२८)

विहृता परस्परव्यतिषक्ता ।

सप्त वै शीर्षन्प्राणा । (ऐ० ब्रा० १।१७)

शिरसि छिद्रवर्तिना प्राणाना सप्तत्वादिति सायण ।

समु वा इमे प्राणा विद्रे ये चेमे ये चेमे। (ऐ० ब्रा० १।१७)

स विद्रे सभूय तिष्ठन्तीत्यर्थ। ये चेमे ये चेमे। ये च शिरस्यवस्थिता, ये च नाभेरधस्ताद् वर्तमाना ।

स वा अय प्राणस्त्रेधा विहित प्राणोऽपानो व्यान इति।
(ऐ० ब्रा० २।२६)

उत्तरत पश्चादय भूयिष्ठ पवमान पवते। (ऐ० ब्रा० १।७)

वायुरुत्तरपश्चिमयोरन्तरालवर्त्तिन्या वायव्या दिशि अत्यन्तिक मञ्चरतीत्यर्थ ।

वायुर्हि प्राण । (ऐ० ब्रा० २।२६)

वायुर्हि स्वयमात्मान समिन्धे स्वयमिद सर्वं यदिद किञ्च।
(ऐ० ब्रा० २।३४)

समिन्धे। व्यापारक्षम करोतीत्यर्थं । (सायण)

वायुर्हीद सर्वं सद्यस्तरति यदिद किञ्च। (ऐ० ब्रा० २।३४)

वायुर्हीद सर्वं करोति यदिद किञ्च। (ऐ० ब्रा० २।३४)

विद्युद्धीद वृष्टिमन्नाद्यं संप्रयच्छति। (ऐ० ब्रा० २।४१)

वृष्टेर्वै विद्युज्जायते। (ऐ० ब्रा० ८।२८)

अथातो ब्रह्मण परिमर । अय वै ब्रह्म योऽय पवते। तमेता पञ्च देवता परिम्रियन्ते विद्युद् वृष्टिश्चन्द्रमा आदित्योऽग्नि। विद्युद्वै विद्युत्य वृष्टिमनुप्रविशति। सान्तर्धीयते। ता न निर्जानन्ति। यदा वै म्रियतेऽथान्तर्धीयतेऽथैन न निर्जानन्ति। वृष्टिर्वै वृष्ट्वा चन्द्रमसमनुप्रविशति सान्तर्धीयते। ता न निर्जानन्ति। चन्द्रमा वा अमावास्यायामादित्यमनुप्रविशति। सोऽन्तर्धीयते। त न निर्जानन्ति। आदित्यो वा अस्त यन्नग्निमनुप्रविशति। सोऽन्तर्धीयते। त न निर्जानन्ति।

अग्निर्वा उद्वान् वायुमनुप्रविशति। सोऽन्तर्धीयते। त न निजानन्ति।
(ऐ० ब्रा० ८।२८)

ब्रह्मशब्देनात्र वायुर्विवक्षित । तस्य वायो परितो विद्युदादाना मरणप्रकार (अन्तर्धानविधि) परिमर इत्युच्यते। तद्भावनारूपस्य कर्म विशपत्या च तदेव नामधेयम्। (सायण)

उत्तरा ह वै सोमो राजा। (ऐ० ब्रा० १।८)

सोमो वै राजामुष्मिँल्लोक आसीत्। त देवाश्च ऋषयश्चाभ्यध्यायन् कथमयमस्मान्सोमो राजागच्छेदिति। (ऐ० ब्रा० ३ २५)

सोमो वै राजा गन्धर्वेष्वासीत्। त देवाश्च ऋषयश्चाभ्यध्यायन् कथमयमस्मान् सोमो राजागच्छेदिति। (ऐ० ब्रा० १।२७)

ब्राह्मणाना स (=सोम) भक्ष । अथ यदि दधि, वैश्याना स भक्ष । अथ यद्यप, शूद्राणा स भक्ष । अथास्य (=क्षत्रियस्य) एष स्वो भक्षो न्यग्रोधस्यावरोधाश्च फलानि चौदुम्बराण्याश्वत्थानि प्लाक्षाण्यभिषुणुयात्तानि भक्षयेत्। सोऽस्य स्वो भक्ष। (ऐ० ब्रा० ७।२६)

अमृत वा आज्यम्। अमृत हिरण्यम्। (ऐ० ब्रा० २।१४)

आज्यस्य स्वादुत्वेन हिरण्यस्य च दर्शनीयत्वेन प्रियत्वादमृतत्वम्।
(सायण)

आज्य वै देवाना सुरभि, घृत मनुष्याणाम्, आयुत पितृणाम्, नवनीत गर्भाणाम्। (ऐ० ब्रा० १।३)

सुरभि योग्य प्रियमित्यर्थ । सर्पिर्विलीनमाज्य स्याद् घनीभूत घृत विदु । ईषद्विलीनमायुतम्। (सायण)

एतद्वै मधु दैव्य यदाज्यम्। (ऐ० ब्रा० २।२)
तेजो वा एतत्पशूनां यद् घृतम्। (ऐ० ब्रा० ८।२०)
इन्द्रियं वा एतदस्मिंल्लोके यद्दधि। (ऐ० ब्रा० ८ २०)
अथ यदि दधि, वैश्यानां स भक्ष । (ऐ० ब्रा ७।२६)
इयान् वाव किल पशुर्यावती वपेति। (ऐ० ब्रा० २।१३)
रसो वा एष ओषधिवनस्पतिषु यन्मधु। (ऐ० ब्रा० ८।२०)
अथ यद् दधि मधु घृत भवत्यपा स ओषधीना रस ।
(ऐ० ब्रा० ८।८)
अथ यत्सुरा भवति क्षत्ररूप तदथो अन्नस्य रस ।
(ऐ० ब्रा ० ८।८)
तेजो वा एतदक्ष्योर्यदाञ्जनम् (ऐ० ब्रा० १।३)
आञ्जनस्याक्षितेजस्त्व लोके प्रसिद्धम्। (सायण)
पङ्क्तिर्वा अन्नम्। (ऐ० ब्रा० ६।२०)
अन्न हि पञ्चसख्येपेतम्—प्राश्य, पेय, खाद्य, लेह्य, निगीर्यमिति।
आग्नेय्यो ह्योषधय । (ऐ० ब्रा० १।७)
बीजरूपेण सस्यपाकस्तद तर्वर्त्यग्न्यधीन इति भाव । (सायण)
दक्षिणतोऽग्र ओषधय पच्यमाना आयन्ति।
(ऐ० ब्रा० १।७)

"विन्ध्यपर्वतस्य दक्षिणभागे व्रीह्याद्योषधयोऽग्रे पच्यमाना आयन्ति। तत्तत्स्वामिगृहेष्वागच्छन्ति। विन्ध्यस्योत्तरभागे यवगोधूमचणकादिधान्य प्राचुर्यम्। तानि च धान्यानि माघफाल्गुनयो पच्यन्त इति पश्चाद्भावानि। दक्षिणदिग्भागे तु यवादिप्राचुर्याभावात्, प्राचुर्याणि (१) च व्रीह्या

दीनीति कार्त्तिकमार्गशीर्षयो पच्यमानत्वादग्रे पाकोऽभिहित ।"

(सायण)

क्षत्र वा एतदोषधीना यद् दूर्वा । (ऐ० ब्रा० ८।८)

भौज्य वा एतदोषधीना यत् प्रियङ्गव । (ऐ० ब्रा० ८।१६)

सैनान्य वा एतदोषधीना यद्यवा । (ऐ० ब्रा० ८।१६)

क्षत्र वा एतदोषधीना यद् व्रीहय । (ऐ० ब्रा० ८।१६)

साम्राज्य वा एतदोषधाना यन्महाव्रीहय । (ऐ० ब्रा० ८।१६)

तेजसो वा एष वनस्पतिरजायत यदश्वत्थ । साम्राज्य वा एतद्वनस्पतीनाम् । (ऐ० ब्रा० ७।३२)

ऊर्वो अन्नाद्यमुदुम्बर । यद्वै तद्देवा इषमूर्ज व्यभजन्त तत उदुम्बर समभवत् । तस्मात्स त्रि सवत्सरस्य पच्यते ।

(ऐ० ब्रा० ५।२४)

ऊर्जो वा एषोऽन्नाद्याद् वनस्पतिरजायत यदुदुम्बर । भौज्य वा एतद् वनस्पतीनाम् । (ऐ० ब्रा० ७।३२)

ऊर्जो रसात् । भौज्य भोजनार्हम् (सायण)

क्षत्र वा एतद्वनस्पतीना यन्न्यग्रोध । (ऐ० ब्रा० ७।३१)

तेजो वै ब्रह्मवर्चस वनस्पतीना पलाश । (ऐ० ब्रा० २।१)

सर्वेषा वा एष वनस्पतीना योनिर्यत्पलाश । तस्मात्पलाशस्यैव पलाशेनाचक्षतेऽमुष्य पलाशममुष्य पलाशमिति ।

(ऐ० ब्रा० २।१)

यशसो वा एष वनस्पतीरजायत यत् सक्ष । स्वाराज्य च ह वा एतद् वैराज्य च वनस्पतीनाम् (ऐ० ब्रा० ७।३२)

स्वात येण राजत्व स्वाराज्यम्। विशेषेण राजत्व वैराज्यम्।
(सायण)

बिल्व ज्योतिरिरिति वा आचक्षते। (ऐ० ब्रा० २।१)

समा समा वै बिल्वो गृभीतस्तदन्नाद्यस्य रूपम्। आमूलाच्छाखाभिरनुचितस्तत्पुष्टे। (ऐ० ब्रा० २।१)

समा समा तस्मिन् तस्मिन् संवत्सरे। बिल्ववृक्षो गृभीत फलै गृहीत। अन्नाद्यम् अदनयोग्यमन्नम्। रूप स्वरूपम्। मूलमारभ्य शाखाभिरनुक्रमेणोपचितो बिल्ववृक्ष। तत्रोपचयन पुष्टे स्वरूपम्।
(सायण)

(१५) मनुष्यस्य पश्वादेश्च स्वभावादिवर्णनम्

मनुष्यादीना प्राणिना स्वभावादिवर्णनमप्यत्र ब्राह्मणे समुपलभ्यमान नून विपश्चिता चेतश्चमत्कारायालम्। 'एकविंशोऽय पुरुष, पाङ्क्तोऽय पुरुष, षड्विधो वै पुरुष, पुरुषो वै वीर्ये प्रतिष्ठित, ओषध्यात्मा वै पशु', गाव सर्वेषा प्रेम्ण आस्पदम्, इत्यादयो विचारा मीमासनीया हृदयाह्लादकाश्चात्र विषये श्रूयन्ते। तथाहि—

(क) पुरुष —

एकविंशोऽय पुरुष। दश हस्त्या अङ्गुलयो दश पाद्या। आत्मैकविंश। (ऐ० ब्रा० १।१६)

आत्मशब्देन मध्यदेहो जीवात्मा वा अभिधीयते। (सायण)

पाङ्क्तोऽय पुरुष पञ्चधा विहितो लोमानि त्वङ् मासमस्थि मज्जा। (ऐ० ब्रा० २।१४)

पञ्चसंख्यायोगात् पुरुषस्य पाङ्क्तत्वम्। (सायण)

पुरुषस्य पर्वाणि शिथिराणि सन्ति दृढानि।

(ऐ० ब्रा० ३।३१)

मनुष्यस्य हि पर्वाणि हस्तपादाद्यवयवसंधय शिथिलान्यपि तत एव इतोदृढानि सन्ति।

पुरुषो वीर्ये प्रतिष्ठित सर्वेषा पशूना वीर्यवत्तम।

(ऐ० ब्रा० ४।३)

विद्लसंहित इव वै पुरुष। तद्धापि स्यूमेव मध्य शीर्ष्णो विज्ञायते। (ऐ० ब्रा० ८।२२)

विदलसंहित। विदल भाग। ताभ्या विदलाभ्या दक्षिणवाम-भागाभ्या सहित संयोजित। तद्धापि तस्मादेव कारणात्। स्यूम स्यूतम्। (सायण)

शतायुर्वै पुरुष शतवीर्य शतेन्द्रिय। (ऐ० ब्रा० २।१७)

षड्विधो वै पुरुष षडङ्ग। (ऐ० ब्रा० २।३६)

तु० "षोढा विहितो वै पुरुष आत्मा च शिरश्चत्वार्यङ्गानि" (तै० सं० ५।६।६।१)। द्वौ हस्तौ द्वौ पादावित्यङ्गचतुष्टयम्। आत्मशब्दो मध्यदेहवाची। (सायण)

एकं सच्चक्षुर्द्वेधा। (ऐ० ब्रा० २।३२)

"पूद्धि चक्षुर्" (ऋ० १०।७३।११) इति चक्षुषी मरीमृज्येत। आजरस ह चक्षुष्मान् भवति य एवं वेद। (ऐ० ब्रा० ३।१६)

मरीमृज्येत। पुन पुन शोधयेत्। (सायण)

अनिरुक्त वै रेतो गुहा योन्या सिच्यते। (ऐ० ब्रा० ६।२७)

आहनस्याद्वै रेत सिच्यते। रेतस प्रजा प्रजायन्ते।
(ऐ० ब्रा० ६।३६)

आहनस्य मैथुनम्।

उपाश्विव वै रेतस सिक्ति। (ऐ० ब्रा० २।३८)

किमिव च वै किमिव च रेतो विक्रियते। तत्तदा विकृत प्रजात भवति। (ऐ० ब्रा० ६।१६)

योनौ निषिक्त हि रेत क्रमेण किञ्चित् किञ्चिदेव विक्रियते। विकृत च सत्पुत्रादिरूपेणोत्पद्यते।

तस्मादाहुश्चक्षु पुरुषस्य प्रथम सभवत सभवतीति। कुमार जात सत्रदन्त उप वै शुश्रूषते नि वै ध्यायनीति। कुमार जात सवदन्ते प्रतिधारयति वै ग्रीवा अथो शिर इति। कुमारो जात पश्चेव प्रचरति (=दर्शनश्रवणग्रीवोन्नमनादिक्रियाभ्य पश्चादेव समर्थ सन् हस्ताभ्या पादाभ्या चेतस्तत प्रचरति इत्यर्थ)।

कुमार जात जघन्या वागाविशति (=बालको वै हस्तपाद प्रचारावस्थाया-ऊर्ध्व वक्तुमारभते। अतो जघन्या वागित्युच्यते)।
(ऐ० ब्रा० ३।२)

पराञ्चो गर्भा धीयन्ते पराञ्च सभवन्ति। मध्ये गर्भा धृता। अमुतोऽर्वाञ्चो गर्भा प्रजायन्ते। (ऐ० ब्रा० ३।१०)

अमुत। मातुरुदरदेशात्।

प्रजा वै तन्तु। (ऐ० ब्रा० ३।११)

मध्यतो वै प्रजा अन्न धिनोति। (ऐ० ब्रा० ५।३)

धिनोति प्रीणयति। उदरगतमेवान्न प्रजा प्रीणयतीत्यर्थ।

मुक्ता गर्भा जरायोर्जायन्ते। (ऐ० ब्रा० १ ३)

मुष्टी वै कृत्वा गर्भोऽन्त शेते मुष्टी कृत्वा कुमारो जायते।

(ऐ० ब्रा० १।३)

यानि वै पुरा संवत्सराद्रेतांसि जायन्ते, यानि पञ्चमास्यानि यानि षण्मास्यानि, स्रीऽयन्ति वै तानि, न वै तैर्भुञ्जते। अथ यान्येव दशमास्यानि जायन्ते यानि सांवत्सरिकाणि तैर्भुञ्जते।

(ऐ० ब्रा० ८।२२)

स्रीऽयन्ति स्रवन्ति। न वै तैर्भुञ्जते। न तु तेरल्पमासधृतै रेतोभि पुत्रादिशरीरमनुभवति। (सायण)

रेत॰ पुरुषस्य प्रथम सभवत्त सभवतीति। (ऐ० ब्रा० ३।२)

रेतो वा अग्रेऽथ प्राणा। रेतो वा अग्रेऽथात्मा।

(ऐ० ब्रा० ६।३१)

विक्षुद्रमिव वा अन्तस्त्यमणीय इव च स्थवीय इव च।

(ऐ० ब्रा० १।२१)

अन्तस्त्य शरीरगतमध्यस्थावयवजातम्। विक्षुद्रमिव वै। विविधत्वेन तारतम्येन स्वल्पमेव भवति। तद्यथा, किञ्चिन्मासनाड्यादिकम् 'अणीय इव च' अत्यन्त सूक्ष्ममेव भवति। अन्यच्च 'स्थवीय इव च' अत्यन्त स्थूलमेव भवति। (सायण)

सहैवोल्बेन कुमारो जायते। (ऐ० ब्रा० १।३)

समाना वा इमेऽङ्गानामन्ता। ऐ० ब्रा० ६।८)

हस्तादीनामन्तास्तुल्या एव दृश्यन्ते। तथाहि, दक्षिणहस्तस्यान्तो यादृश पञ्चाङ्गुल्युपेत, तादृश एव वामहस्तस्यान्तोऽपि।

(ख) पशव —

एतयोरेव शैशिरयोर्मासयोरागतयोर्ये चैव ग्राम्या पशवो ये चारण्या अणिमाणमेव तत्परुषिमाण नियन्ति। (ऐ० ब्रा० ४।२६)

अणिमाण कृषत्वम्। परुषिमाणम् पारुष्यम्।

ओषध्यात्मा वै पशु । (ऐ० ब्रा० २।६)

तस्मादाहु पाङ्क्ता पशव इति। (ऐ० ब्रा० ३।२३)

चतुर्भि पादैर्मुखेन च योगात् पाङ्क्ता। (सायण)

तस्माद्धाप्येतर्हि गव्य मीमासमाना पृच्छन्ति सन्ति तत्रोषा ३ इति। ऊषो हि पोष । (ऐ० ब्रा० ४।२७)

ऊषा पशव इति सायण । ऊषा लवणानीति अपरे (Keith)। ऊषा शस्यानीति अन्ये (Haug)। गव्य गोरस क्षीरादिकमिति सायण । गवादिपशुभ्य समुचित स्थानमिति केचित्।

तस्माद्यद्यपि दूर इव पशूँल्लभते गृहानेवैनानाजिगमिषति। गृहा हि पशूना प्रतिष्ठा। (ऐ० ब्रा० ३।२४)

आजिगमिषति। आनेतुमिच्छति।

तस्माद्धेद भरताना पशव सायगोष्ठा सन्तो मध्यन्दिने सगविनीमायन्ति। (ऐ० ब्रा० ३।१८)

भरतानामृत्विजाम्। सगविनीम् मध्याह्नकाले घर्मकालानसन्तापनिवारणाय निर्मिता सगवकालयोग्या शालाम्।

पशुर्वै मेध । (ऐ० ब्रा० २।६)

पीवोरूपा वै पशव । (ऐ० ब्रा० २।१)

वाजो वै पशव । (ऐ० ब्रा० ५।८)

पशोर्हविष्ट्वेन देवतानत्वात्। अन्नं वाजः। (सायण)

वाम हि पशवः। हविर्हि पशवः। वपुर्हि पशवः।

(ऐ० ब्रा० ५।६)

वामं रमणीयम्।

विक्षुद्रा इव हि पशवः। (ऐ० ब्रा० ५।६)

विक्षुद्राः। विविधाः क्षुद्राः। एकस्मादन्यो न्यूनः तस्मादप्यन्यो न्यून इति भावः।

सप्त वै ग्राम्याः पशवः (ऐ० ब्रा० २।१७)

तथा च बौधायनः—"सप्त ग्राम्याः पशवोऽजाश्वो गौर्महिषी वराहो हस्त्यश्वतरी च" इति। आपस्तम्बमतानुसारिणस्त्वेवं वर्णयन्ति –

"अजाविकं गवाश्वं च गर्दभोष्ट्रनरास्तथा।
सप्त वै ग्राम्यपशवो गीयन्ते कविसत्तमैः॥" इति। (सायण)

अश्वः पशूनां जविष्ठः। अश्वः प्रत्यङ् पदा हिनस्ति।

(ऐ० ब्रा० ५।१)

प्रत्यङ् पृष्ठतः।

इदमाहुः सुधाया ह वै वाजी सुहितो दधातीति।

(ऐ० ब्रा० ३।३६)

तस्मात्स उच्चैर्घोष उपब्दिमान क्षत्रस्य रूपम्। ऐन्द्रो हि सः। (ऐ० ब्रा० ४।६)

सोऽश्वयुक्तो रथः, अश्व एव वा। उपब्दिमान् शब्दोपेतः।

तस्मात्स स्तृतजवो दुग्धदोहः सर्वेषामेतर्हि वाहनानामनाशिष्टः। स द्विरेता वाजी। (ऐ० ब्रा० ४।६

स गर्दभ । सृतजवो गतवेग । दुग्धदोहो गतक्षीररस । अनाशिष्ठोऽत्यन्तवेगरहित । द्विरेता । गर्दभाश्वतरजातिद्वयोत्पादक । वाजी गमनवान्। तु० "रासभमारोक्ष्यन्नभिमन्त्रयते शूद्रोऽसि शूद्र जन्माग्नेयो वै द्विरेता" (पारस्करगृह्यसूत्रे ३।१५।६)।

सर्वस्य वै गाव प्रेमाण सर्वस्य चारुता गता ।

(ऐ० ब्रा० ४।१७)

क्षत्र वा एतदारण्यानां पशूनां यद् व्याघ्र ।

(ऐ० ब्रा० ८।६)

(ग) शकुनय —

निर्ऋतेवा एतन्मुख यद्वयासि यच्छकुनय ।

(ऐ० ब्रा० २।१५)

निर्ऋति काचिद्राक्षसरूपा मृत्युदेवता। अत्र वय शब्देन पक्षि सामान्यमुच्यते शकुनिशब्देन पक्षिविशेष । येषा सञ्चारादध्वनीष्टानिष्ट सूचकतया मनुष्या व्यवहरन्ति ते शकुनय । (सायण)

(घ) सर्पा —

न एतेऽपहतपाप्मानो हित्वा पूर्वां जीर्णां त्वच नवयैव प्रयन्ति । (ऐ० ब्रा० ६।१)

ते सर्पा ।

इत्येवमैतरेयब्राह्मणमधिकृत्य रीति नीति स्वर्ग यज्ञस्वरूप तत्तद्देवता-

स्वरूप तत्तत्पदार्थविज्ञानादिविषयका विचारा कुसुमावचायमवचिता इदप्रथम च विदुषा पुरस्तादावेदिता असशय तथा मनस्तोषाय भविष्यन्ति ।

इत्याचार्य श्रीमङ्गलदेवशास्त्र्युपज्ञाते श्रुतिविमर्शे
महानिबन्धे 'ऐतरेयब्राह्मण आचारविचारा'
अथवा 'ऐतरेयपर्यालोचनम्' नाम
प्रथमो निबन्ध ।*

---

* स एष निबन्ध काशिक राजकीय सस्कृत महाविद्यालयस्य 'सारस्वती सुषमा'पत्रिकाया द्वितीयतृतीयवर्षयोरङ्कयो प्रथमवार प्रकाशित किञ्चित्परिवर्तनेनात्र पुन प्रकाश्यते ।

समावर्तनसत्रपद्धतिः

[१९४७ तमाब्दस्तवत्सरे 'गवर्नमेन्ट संस्कृत कालेज, बनारस' इत्याख्य-
सुप्रसिद्धसंस्थाया सार्वशताब्दीपूर्त्तिस्मारको महोत्सव उत्तरप्रदेश-
राज्यस्य (तदा संयुक्तप्रान्तस्य) मुख्यमन्त्रिणा श्रीगोविन्दवल्लभ-
प तमहोदयस्य सभापतित्वे महता समारम्भेणोत्साहेन च संपन्न
आसीत्। तत कालादारभ्यैव उपाधिपरीक्षोत्तीर्णस्नात-
केभ्य सविधि प्रमाणपत्रादिसमर्पणनिमित्त प्रतिवर्ष
समावर्तनसत्रस्य व्यवस्था प्रचलिता। महाविद्या
लयस्यास्य दैर्घकालिक इतिहासे न केवलमिद
प्रथमतया, कि तु स्नातकाना पुरस्तात्तेषा शिक्षा
ना विशिष्टानामादर्शानामुद्बोधकत्वेनापि
सत्रस्यास्य विशेषमहत्त्वम्। तदस्मिन्
सत्रे प्रतिवर्षमनुस्रियमाणा पद्धति
रत्र प्रकाश्यते। पद्धतिरियमन्य
संस्कृतशिक्षासंस्थाभिरपि
यत्र तत्रानुसियत इति
न सतोषस्य विषय]

(१) सदसस्पति = सभापति
(२) कुलपति = महाविद्यालयाध्यक्ष (प्रिंसिपल)

(३) प्रस्तोता = स्नातकानामुपस्थापयिता

(४) प्रवक्ता = दीक्षान्त भाषणकर्ता

(सत्रमण्डपे* कुलपतेर्भाषणानन्तरम्)

सदसस्पति—अथात समावर्तनसत्रमारभध्वम् ।

कुलपतिः—भो ब्रह्मन् ! पुर स्वस्त्ययनमनुब्रूहि ।

(वेदाचार्य स्वशिष्यगणेन सह अधोनिर्दिष्टान् मन्त्रान् पठेत्)

(१) भद्र कर्णेभि शृणुयाम देवा
भद्र पश्येमाक्षभिर्यजत्रा ।
स्थिरैरङ्गैस्तुष्टुवा ँसस्तनूभि
र्व्यशेमहि देवहित यदायु ॥
(यजु० २५।२१)

(२) यत् प्रज्ञानमुत चेतो धृतिश्च,
यज्ज्योतिरन्तरमृत प्रजासु ।
यस्मान्न ऋते किञ्चन कर्म क्रियते,
तन्मे मन शिवसङ्कल्पमस्तु ॥
(यजु० ३४।३)

(३) यस्मिन्न ऋच साम यजू ँषि,
यस्मिन् प्रतिष्ठिता रथनाभाविवारा ।

---

* प्रथमसमावर्तनसत्रे कुलपतिस्तत्समये महाविद्यालयाध्यक्ष श्रीमङ्गलदेवशास्त्री एतद्ग्रन्थकर्ता ।

यस्मिश्चित्त ँ सर्वमोत प्रजाना
तन्मे मन शिवसकल्पमस्तु ॥
(यजु० ३४।५)

(४) अग्ने नय सुपथा राये अस्मान्
विश्वानि देव वयुनानि विद्वान् ।
युयोध्यस्मज्जुहुराणमेनो
भूयिष्ठा ते नमउक्ति विधेम ॥
(यजु० ४०।१६)

(५) असतो मा सद्गमय। तमसो मा ज्योतिर्गमय।
मृत्योर्माऽमृत गमय ॥
(बृहदा० उ० १।३।२८)

(६) यश्छन्दसामृषभो विश्वरूप । छन्दोभ्योऽध्यमृतात्सबभूव। स मेन्द्रो मेधया स्पृणोतु। अमृतस्य देव धारणो भूयासम्। शरीर मे विचर्षणम्। जिह्वा मे मधुमत्तमा। कर्णाभ्या भूरि विश्रुवम्। ब्रह्मण कोशोऽसि मेधया पिहित । श्रुत मे गोपाय ॥
(तैत्ति उ० १।४।१)

(७) मन्द्रा कृणुध्व धिय आतनुध्व
नावमरित्रपरणी कृणुध्वम् ।
इष्कृणुध्वमायुधार कृणुध्व
प्राञ्च यज्ञ प्रणयता सखाय ॥
(ऋ० १०।१०१।२)

कुलपतिः—भो स्नातका ! साधु भवन्तोऽवहिता शृण्वन्तु।

(श्रुत्वैव सर्वे स्नातका समुत्तिष्ठेयु)

कुलपतिः—(१) स्नातका ! अपि प्रतिजानते भव तो यत्सर्वदा स्मृतिमास्थाय आर्यवृत्तमनुतिष्ठद्भि पाण्डित्य-प्रकर्षार्थं च प्रयतमानैर्भवद्भि काशिकराजकीयमहाविद्यालयीयपरीक्षाणा गौरवस्य मर्यादायाश्च सरक्षण विधास्यते ?

स्नातकाः—आम्, नूनम् ।

कुलपतिः—(२) स्नातका ! अपि प्रतिजानते भवन्तो यद् भारतीयशीलसदाचारपरम्पराया आदर्शमभिलक्ष्य मनसा वाचा कर्मणा च सदा तथा प्रयतिष्यते भवद्भिर्यथा भारतीयसंस्कृते सुयशो जगद्व्यापि भवेत् ?

स्नातका—आम्, नूनम् ।

कुलपति:—(३) स्नातका ! अपि प्रतिजानते भवन्तो यत् परहितसाधन एवात्महित समीक्षमाणैर्भवद्भिरज्ञानस्यान्यायस्य दैन्यस्य दारिद्र्यस्य च प्रतीकारेण ज्ञानस्य, न्यायस्य, आत्मगौरवस्य, समृद्धेश्च स्थापनया मातृभूमिर्भारत सबल, सम्पन्न, सम्मानास्पदं च यथा सम्पद्येत तथैव प्रयतिष्यते ?

स्नातका:—आम्, नूनम् ।

(तत पर स्नातकै सभूयाधो नदिष्टा प्रतिज्ञा कर्तव्या) ।

ॐ अग्ने व्रतपते व्रत चरिष्यामि ।

तच्छकेय तन्मे राध्यताम् ।

इदमहमनृतात् सत्यमुपैमि ॥ (यजु० १।५) ।

(तत पर सर्वे स्नातका उपविशेयु)

कुलपति :—भो प्रस्तोत ! अथ स्नातका यथाक्रम मुपस्थाप्यन्ताम् ।

प्रस्तोता—माननीया सदसस्पतय ! अहं खलु भवता समक्ष उपस्थापयामि । एभि / एनेन यथाविधि गुरु-शुश्रूषया विद्या समधिगता, परीक्षाद्वारा च स्वकीया उपाधियोग्यता प्रमाणिता । प्रार्थये यत्प्रमाणपत्रवितरणेन एतान् / एनम् उक्तोपाधिनालङ्कुर्वन्तु तत्रभवन्त इति ।

(उपाधिप्रमाणपत्रदानोत्तर पदकप्रदानार्थमपि स्नातका अधोलिखित प्रकारेण उपस्थापयिष्यन्ते)

प्रस्तोता—माननीया ! अहं खलु भवता समक्ष उपस्थापयामि । एनेन शास्त्रे परीक्षाद्वारा विशेषयोग्यता प्रमाणिता । प्रार्थये यत् स्वर्ण / रजतपदकप्रदानेन एनमलङ्कुर्वन्तु तत्रभवन्त इति ।

(तत पर कुलपतेरादेश)

(१)

ॐ सह नाववतु। सह नौ भुनक्तु। सह वीर्यं करवावहै।
तेजस्वि नावधीतमस्तु। मा विद्विषावहै।

(कठोपनिषद्। शान्तिपाठ)

(२)

सङ्गच्छध्वं सं वदध्वं
सं वो मनांसि जानताम्।
देवा भागं यथा पूर्वे
सञ्जानाना उपासते॥

(ऋ० १०।१९१।२)

(३)

समानी व आकूतिः समाना हृदयानि वः।
समानमस्तु वो मनो यथा वः सुसहासति॥

(ऋ० १०।१९१।४)

(४)

वेदमनूच्याचार्योऽन्तेवासिनमनुशास्ति—

सत्यं वद। धर्मं चर। स्वाध्यायान्मा प्रमदः। आचार्याय प्रियं धनमाहृत्य प्रजातन्तुं मा व्यवच्छेत्सीः।

सत्यान्न प्रमदितव्यम्। धर्मान्न प्रमदितव्यम्। कुशलान्न प्रमदितव्यम्। भूत्यै न प्रमदितव्यम्। स्वाध्यायप्रवचनाभ्यां न प्रमदितव्यम्। देवपितृकार्याभ्यां न प्रमदितव्यम्। मातृदेवो भव। पितृदेवो भव। आचार्यदेवो भव। अतिथिदेवो भव।

यान्यनवद्यानि कर्म्माणि तानि सेवितव्यानि नो इतराणि। यान्यस्माक सुचरितानि तानि त्वयोपास्यानि, नो इतराणि। ये के चास्मच्छ्रेयांसो ब्राह्मणास्तेषा त्वयाऽऽसनेन प्रश्वसितव्यम्।

श्रद्धया देयम्। अश्रद्धयाऽदेयम्। श्रिया देयम्। ह्रिया देयम्। भियाऽदेयम्। सविदा देयम्।

अथ यदि ते कर्मविचिकित्सा वा वृत्तविचिकित्सा वा स्यात्, ये तत्र ब्राह्मणा समर्शिनो युक्ता आयुक्ता अलूक्षा धर्म्मकामा स्यु, यथा ते तत्र वर्तेरन् तथा तत्र वर्तेथा। अथाभ्याख्यातेषु ये तत्र ब्राह्मणा समर्शिनो युक्ता आयुक्ता अलूक्षा धर्मकामा स्यु, यथा ते तेषु वर्तेरन् तथा तेषु वर्तेथा।

एष आदेश। एष उपदेश। एषा वेदोपनिषत्। एतदनुशासनम्। एवमुपासितव्यम्। एव चैतदुपास्यम्॥

(तैत्तिरीयोपनिषत् १।११)

(तत पर प्रवक्तृमहोदयस्य* भाषण भविष्यति)

---

* प्रथमसमावर्तनसत्रे महामहोपाध्याय श्रीविधुशेखरशास्त्रिभट्टाचार्य प्रवक्तासीत्।

(पृ० १३७)

म० म० डाक्टर गङ्गानाथ झा,
प्रिंसिपल, गवर्नमेंट संस्कृत कालेज, बनारस
१९१८–१९२३

सुविचार-माधुकरी

— ० —

सन्तो मधुव्रताः सान्द्र
पीत्वा शास्त्ररसामृतम् ।
लोकोत्तर तथाक्षय्य-
मानन्दमुपभुञ्जते ॥

इद ँ सत्य ँ सर्वेषा भूताना मधु । अस्य सत्यस्य सर्वाणि भूतानि मधु । (बृहदारण्यकोपनिषद् २।५।१२)

मधु नो द्यावापृथिवी मिमिक्षता
मधुश्चुता मधुदुघे मधुव्रते । (ऋ० ६।७०।५।)

ऋग्वेदसंहितायाः

अप्स्वन्तरमृतमप्सु भेषजम् । (१।२३।१९) ।

आपश्च विश्वभेषजी । (१।२३।२०) ।

सविता अपामीवां बाधते । (१।३५।९) ।

(सविता अमीवां रोगादिबाधामपबाधतेऽपाकरोतीत्यर्थः) ।

न दुरुक्ताय स्पृहयेत । (१।४१।९) ।

(दुष्टं वाक्यं न कामयेदित्यर्थः) ।

न दुष्टुतिर्द्रविणोदेषु शस्यते । (१।५३।१) ।

(द्रविणोदेषु = धनदातृषु)

नभो न रूपं जरिमा मिनाति । (१।७१।१०) ।

(= नभ इव जरा रूपं हिनस्ति) ।

ऋतमर्षन्ति सिन्धवः

सत्यं तातान सूर्यः । (१।१०५।१२) ।

पश्यदक्षण्वान् न वि चेतदन्धः । (१।१६४।१६) ।

(ज्ञानदृष्ट्युपेत एव वस्तुतत्त्वं जानाति, अन्धः स्थूलदृष्टिस्तु न विजानातीत्यर्थः) ।

बहुप्रजा निर्ऋतिमा विवेश (१।१६४।३२) ।

माता पृथिवी महीयम्। (१।१६४।३३)।

एकं सद् विप्रा बहुधा वदन्ति। (१।१६४।४६)।

पुलुकामो हि मर्त्य। (१।१७९।५)।

(मनुष्य खलु कामेन निरुद्ध एव वर्तत इत्यर्थ)।

नकिरस्य तानि व्रता देवस्य सावितुर्मिनन्ति। (२।३८।७)।

पुरुद्रुहो हि क्षितयो जनानाम् (३।१८।१)।

जायेदस्तम्। (३।५३।४)।

(=जाया इत अस्तम्=जायैव गृहं भवतीत्यर्थ)। तु० "गृहिणी गृहमुच्यते"।

न ऋते श्रान्तस्य सख्याय देवा। (४।३३।११)।

(श्रमयुक्तादृते परिश्रममन्तरेणेति यावद् देवा सख्याय न भवन्तीत्यर्थ)।

यादृश्मिन् धायि तमपस्यया विदत्। (५।४४।८)

(यादृशे कामे मनो धत्ते तादृश काममपस्यया कर्मणा विन्दत इत्यर्थ)।

य उ स्वय वहते सो अर करत्। (५।४४।८)।

(य एव स्वयमनन्यप्रेरितोऽनुतिष्ठति साऽत्यर्थ कुर्यात्। न ह्यन्येन कारित फलवद्भवतीत्यर्थ)।

अनुभ्रुवाणो अध्येति न स्वपन्। (५।४४।१३)।

(अनुसकीत यन्नेव स्मरति न तु स्वपन्नित्यर्थ)।

यो जागार तमृच कामयन्ते यो जागार तमु सामानि यन्ति।

(५।४४।१४)।

विद्वान् पथ पुरएता ऋजु नेषति। (५।४६।१)।

(विद्वान् मार्गाभिज्ञ एव पुरएता पुरतो गन्ता सन् पथो मार्गान् ऋजु यथा स्यात्तथा प्रापयतीत्यर्थः)।

न दुष्टुती मर्त्यो विन्दते वसु। (७।३२।२१)।

(मर्त्यो दुष्टुत्या धन न विन्दत इत्यर्थ)।

न स्रेधन्त रयिर्नशत्। (७।३२।२१)।

(स्रेधन्त हि सन्त स्वकर्माण्यकुर्वन्तमिति यावद् रयिर्धन न नशत् न प्राप्नोतीत्यर्थ)।

स्त्रिया अशास्य मन। (८।३३।१७)।

ऋतस्य शृङ्गमुर्विया वि पप्रथे। (८।८६।५)।

(उर्विया = उरु विस्तीर्ण यथा भवति तथा)

मज्जन्त्यविचेतस। (९।६४।२१)।

सत्येनोत्तभिता भूमि। (१०।८५।१)।

न वै स्त्रैणानि सख्यानि सन्ति। (१०।९५।१५)

न स सखा यो न ददाति सख्ये। (१०।११७।४)।

केवलाघो भवति केवलादी। (१०।११७।६)।

(सरस्वती)

पावका न सरस्वती वाजेभिर्वाजिनीवती।

यज्ञ वष्टु धियावसु॥ (१।३।१०)।

चोदयित्री सूनृताना चेतन्ती सुमतीनाम्।

यज्ञं दधे सरस्वती॥ (१।३।११)

कृधी (अग्ने !) न ऊर्ध्वांश्चरथाय जीवसे । (१।३६।१४)

(दीर्घायुः)

विश्व चिदायुर्जीवसे । (१।३७।१५) ।

उत पश्यन्नश्नुवन्दीर्घमायु-

रस्तमिवेज्जरिमाणं जगम्याम् । (१।११६।२५) ।

(अस्तम् = गृहम् । जरिमाणम् = वृद्धावस्थाम्)

भद्रं जीवन्तो जरणामशीमहि । (१०।३७।६) ।

— —

स्वस्ति पन्थामनुचरेम सूर्याचन्द्रमसाविव ॥ (५।५१।१५) ।

शं नः क्षेमे शमु योगे नो अस्तु । (७।८६।८) ।

मा गामनागामदितिं वधिष्ट । (८।१०१।१५)

सा मा सत्योक्तिः परि पातु विश्वतः । (१०।३७।२) ।

जगृभ्मा ते दक्षिणमिन्द्र हस्तम् । (१०।४७।१) ।

(ज्ञानम्)

उत त्वः पश्यन्न ददर्श वाच-

मुत त्वः शृण्वन्न शृणोत्येनाम् ।

उतो त्वस्मै तन्वं वि सस्रे

जायेव पत्य उशती सुवासाः ॥ (१०।७१।४) ।

(तन्वं वि सस्रे = आत्मानं विवृणुते । वाक् स्वरहस्यं प्रकाशयतीत्यर्थः ।)

उत त्वं सख्ये स्थिरपीतमाहुर्

नैनं हिन्वन्त्यपि वाजिनेषु ।

अधेन्वा चरति मायवैष

वाच शुश्रुवाँ अफलामपुष्पाम् ॥ (१०।७१।५)

(त्वम् = वाग्विदम् स्थिरपीतम् = वि ीतार्थम्, विज्ञातार्थम् । वाजिनेषु = रहस्यमयवाग्विषयेषु । न हिन्वन्ति = अविद्वांसो न प्राप्नुवन्ति)

(विराट् पुरुष)

ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीद् बाहू राजन्य कृतः ।

ऊरू तदस्य यद्वैश्य पद्भ्या शूद्रो अजायत ॥

(१०।९०।१२) ।

(वाङ् महिमा)

अहमेव स्वयमिद वदामि

जुष्ट देवेभिरुत मानुषेभि ।

य कामये ततमुग्रं कृणोमि

त ब्रह्माण तमृषि त सुमेधाम् ॥ (१०।१२५।५)

(श्रद्धा)

श्रद्धयाग्नि समिध्यते श्रद्धया हूयते हवि ।

श्रद्धा भगस्य मूर्धनि वचसा वेदयामसि ॥ (१०।१५१।१)

(सज्ञानम्)

स गच्छध्व स वदध्व स वा मनासि जानताम् ।

देवा भाग यथा पूर्वे सजानाना उपासते ॥ (१०।१९१।२) ।

शुक्लयजुर्वेदसंहितायाः

देवो व सविता प्रार्पयतु श्रेष्ठतमाय कर्मणे। (१।१)

(प्रार्पयतु समर्पयतु)

धूर्व धूर्वन्त, धूर्व त योऽस्मान् धूर्वति (१।८)

(धुर्वी हिंसार्थे । धूर्वन्त हिंसन्तम्। धूर्व विनाशय हिन्धि ।)

मा भे, मा सविक्था । (१।२३)

(=त्वं मा भैषी । मा च त्वमुद्विग्नता यासी । ओविजी भयचलनयो ।)

अस्माक सन्त्वाशिष, सत्या न सन्त्वाशिष । (२।१०)

सं वर्चसा पयसा सं तनूभिरगन्महि मनसा सं शिवेन।

(२।२४)

(समगन्महि संगता भवाम । तनूभि कार्यक्षमै शरीरै)

येषामध्येति प्रवसन् येषु सौमनसो बहु । गृहानुपह्वयामहे।

(३।४२)

(=देशान्तर गच्छन्मनुजो येषा गृहाणा स्मरति। इक् स्मरणे। येषु च प्रीत्यतिशयो लभ्यते। तादृशान् गृहान् वयमभिलषाम ।)

परि माग्ने दुश्चरिताद् बाधस्वा मा सुचरिते भजा (४।२८)

(परिबाधस्व=परितो निवारय। भज=स्थापय)

सुप्रजाः प्रजाभि स्याम सुवीरा वीरै सुपोषा पोषैः।

(८।५३)

वय राष्ट्रे जागृयाम पुरोहिता । (६।२३)

(जागृयाम = अप्रमत्ता भवाम)

व्रतेन दीक्षामाप्नोति दीक्षयाप्नोति दक्षिणाम् ।

दक्षिणा श्रद्धामाप्नोति श्रद्धया सत्यमाप्यते ॥ (१९।३०)

दृष्ट्वा रूपे व्याकरोत् सत्यानृते प्रजापति ।

अश्रद्धामनृतेऽदधाच्छ्रद्धा सत्ये प्रजापति ॥ (१६।७७)

(= सत्यानृतयो रूपे उपलभ्य प्रजापतिस्तयो पृथक्त्व कृतवान् । अनृते नास्तिक्यमस्थापयत् । अनृतस्याश्रद्धानिमित्तत्वात । सत्ये च श्रद्धामास्तिक्यमदधात) ।

विशि राजा प्रतिष्ठित । (२०।९) । (विशि = प्रजायाम्) ।

आ ब्रह्मन् ब्राह्मणो ब्रह्मवर्चसी जायताम् । आ राष्ट्रे राजन्य शूर इषव्योऽतिव्याधी महारथो जायताम् । दोग्ध्री धेनुर्वोढानड्वानाशु सप्ति पुरन्धिर्योषा जिष्णू रथेष्ठा सभेयो युवास्य यजमानस्य वीरो जायताम् । निकामे निकामे न पर्जन्यो वर्षतु । फलवत्यो न ओषधय पच्यन्ताम् । योगक्षेमो न कल्पताम् । (२२।२२)

(ब्रह्मवर्चसी = यज्ञाध्ययनशील । इषव्य = इषुभिर्विध्यतीति वा, इषौ कुशलो वा । अतिव्याधी = अत्यन्त विध्यतीति । सप्ति = अश्व । पुरन्धि = पुर शरीर सर्वगुणसपन्न दधातीति । निकामे = नितरा कामनायाम) ।

ब्रह्म सूर्यसम ज्योति । (२३।४८) । (ब्रह्म = वेद)

अश्मा भवतु नस्तनू । (२९।४९) । (अश्मा = पाषाण-

तुल्यदृढा)।

विश्वानि देव सवितर्दुरितानि परासुव। यद्भद्रं तन्न आसुव।
(३०।३)

(दुरितानि पापानि। परासुव दूरे गमय। आसुव आगमय)

तमेव विदित्वाति मृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय
(३१।१८)।

तदेवाग्निस्तदादित्यस्तद्वायुस्तदु चन्द्रमा।
तदेव शुक्रं तद् ब्रह्म ता आपः स प्रजापतिः॥ (३२।१)

इदं मे ब्रह्म च क्षत्रं चोभे श्रियमश्नुताम्। (३२।१६)

मित्रस्याहं चक्षुषा सर्वाणि भूतानि समीक्षे। (३६।१८)

अदीनाः स्याम शरदः शतम्। भूयश्च शरदः शतात्। (३६।२४)

ईशा वास्यमिदꣳ सर्वं यत्किं च जगत्यां जगत्।
तेन त्यक्तेन भुञ्जीथा मा गृधः कस्य स्विद्धनम्॥ (४०।१)

कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिजीविषेच्छतꣳ समाः।
एवं त्वयि नान्यथेतोऽस्ति न कर्म लिप्यते नरे॥ (४०।२)

हिरण्मयेन पात्रेण सत्यस्यापिहितं मुखम्। (४०।१७)

सामवेदसंहितायाः

सखायस्त्वा ववृमहे देवं मर्त्तास ऊतये॥ (पूर्वार्चिके १।६।८)

अग्ने सख्ये मा रिषामा वयं तव। (पू० १।७।४)।

भद्रं भद्रं न आभरेषमूर्जं शतक्रतो॥ (पू० २।८।९)।

इन्द्र त्वादातमिद्यशः। (पू० ३।१।७)।

नकि इन्द्र त्वदुत्तर न ज्यायो अस्ति वृत्रहन्।
नक्येव यथा त्वम् ॥ (पू० ३।१।१०)।
जीवा ज्योतिरशीमहि। (पू० ३।७।७)।
यत इन्द्र भयामहे ततो नो अभय कृधि॥ (पू० ३।९।२)
अप ध्वान्तमूर्णु हि पूर्धि चक्षु । (पू० ४।३।७)।
देवस्य पश्य काव्यम्। (पू० ४।४।२)।
भद्र नो अपि वातय मन । (पू० ५।४।४)।

(वायोः स्वास्थ्यसरक्षणे यक्ष्मादिरोगनिवारणे च महिमा)

वात आ वातु भेषज शभु मयोभु नो हृदे।
प्र न आयूंषि तारिषत्॥
उत वात पितासि न उत भ्रातोत न सखा।
स नो जीवातवे कृधि॥
यददो वात ते गृहेऽमृत निहित गुहा।
तस्य नो धेहि जीवसे॥ (उत्त० ९।११)

अथर्ववेदसहितायाः

ब्रह्म वर्म ममान्तरम्। (१।१९।४)
ब्रह्मद्विष द्यौरभिसतपाति। (२।१२।६)
सर्वाश्चण्डस्य नप्त्यो नाशयाम । (२।१४।१)
उद्यन्नादित्य क्रिमीन्हन्तु निम्रोचन्हन्तु रश्मिभि । (२।३२।१)
आप इद्वा उ भेषजीरापो अमीवचातनी । (३।७।५)

(सामनस्यम्)

अनुव्रत पितु पुत्रो मात्रा भवतु समनाः ।
जाया पत्ये मधुमतीं वाच वदतु शन्तिवाम् ॥ (३।३०।२)
मा भ्राता भ्रातर द्विक्ष मा स्वसारमुत स्वसा ।
सम्यञ्च सव्रता भूत्वा वाच वदत भद्रया ॥ (३।३०।३)
समानी प्रपा सह वोऽन्नभाग
समाने योक्त्रे सह वो युनज्मि ॥ (३।३०।६)

(गावः)

यूय गावो मेदयथा कृश चिद्
अश्रीर चित्कृणुथा सुप्रतीकम् ।
भद्रं गृह कृणुथ भद्रवाचो
बृहद्वो वय उच्यते सभासु ॥ (४।२१।६)

(वाङ्महिमा)

अहमेव स्वयमिद वदामि
जुष्ट देवानामुत मानुषाणाम् ।
य कामये त तमुग्रं कृणोमि
त ब्राह्मण तमृषि त सुमेधाम् ॥ (४।३०।३)

सच्चासच्च वचसी पस्पृधाते । (८।४।१२)

(अतिथिसत्कारः)

सर्वो वा एष जग्धपाप्मा यस्यान्नमश्नन्ति । (९।७।८)

सर्वो वा एषोऽजग्धपाप्मा यस्यान्नं नाश्नन्ति । (६।७।९)

कीर्तिं च वा एष यशश्च गृहाणामश्नाति य पूर्वोऽतिथेरश्नाति । (९।८।५)

अशितवत्यतिथावश्नीयात् यज्ञस्य सात्मत्वाय यज्ञस्याविच्छेदाय तद् व्रतम् । (६।८।८)

ब्रह्मचर्येण तपसा राजा राष्ट्रं वि रक्षति ।
आचार्यो ब्रह्मचर्येण ब्रह्मचारिणमिच्छते ॥ (११।७।१७)
ब्रह्मचर्येण कन्या युवानं विन्दते पतिम् । (११।७।१८)
ब्रह्मचर्येण तपसा देवा मृत्युमुपाघ्नत । (११।७।१६)
ये पुरुषे ब्रह्म विदुस्ते विदुः परमेष्ठिनम् । (१०।७।१७)
तस्माद्वै विद्वान् पुरुषमिदं ब्रह्मेति मन्यते ।
सर्वा ह्यस्मिन् देवता गावो गोष्ठ इवासते ॥ (११।१०।३२)
माता भूमिः पुत्रो अहं पृथिव्याः । (१२।१।१२)
न तिष्ठन्ति न नि मिषन्त्येते
देवानां स्पश इह ये चरन्ति ॥ (१८।१।६)
प्रियं मा कृणु देवेषु प्रियं राजसु मा कृणु ।
प्रियं सर्वस्य पश्यत उत शूद्र उतार्ये ॥ (१९।६२।१)

(दीर्घायुः)

पश्येम शरदः शतम् । जीवेम शरदः शतम् ।
बुध्येम शरदः शतम् । रोहेम शरदः शतम् ।
पूषेम शरदः शतम् । भवेम शरदः शतम् ।
भूषेम शरदः शतम् । भूयसी शरदः शतात् ॥

(१९।६७।१—८)

इच्छन्ति देवा सुन्वन्तं न स्वप्नाय स्पृहयन्ति ।
यन्ति प्रमादमतन्द्रा ॥ (२०।१८।३)
न दुष्टुतिर्द्रविणोदेषु शस्यते । (२०।२१।१)

(वेदमाता)

स्तुता मया वरदा वेदमाता
प्र चोदयन्तां पावमानी द्विजानाम् । (१९।७१।१)

शतपथब्राह्मणात्

अमेध्यो वै पुरुषो यदनृतं वदति ।

सत्यमेव देवा अनृतं मनुष्याः ।

यशो ह भवति य एवं विद्वान् सत्यं वदति ।

वाग्वै मनसो ह्रसीयसी । अपरिमिततरमिव हि मनः । परिमिततरेव हि वाक् ।

देवान्वा एष उपावर्तते यो व्रतमुपैति ।

एते वा उत्पवितारो यत्सूर्यस्य रश्मयः ।

यथा वै देवानां चरणं तद्वा अनु मनुष्याणाम् ।

तद्धि समृद्धं यत्राप्ता कनीयान् आढ्यो भूयान् ।

पतिं वा अनु जाया ।

द्वया वै देवाः । देवा अहैव देवाः । अथ ये ब्राह्मणाः शुश्रुवांसोऽनूचानास्ते मनुष्यदेवाः ।

छाययेव वा अयं पुरुषः पाप्मनानुषक्तः ।

इदं मनश्च वाक् च समानमेव सन्नानेव ।

अद्धा हि तद्यद् भूतम् । अनद्धा हि तद् यद्भविष्यत् ।

(अद्धा निश्चितम्)

अद्धा हि तद्यदद्य । अनद्धा हि तद् यच्छ्वः ।

पुरुषो वै प्रजापतेर्नेदिष्ठम् ।

पतये। ह्येव स्त्रियै प्रतिष्ठा।

सुवासा एव बुभूषेत्। अप्यश्लील सुवाससं दिदृक्षन्ते।

(अश्लीलमसुन्दरम्)

ऐतरेयब्राह्मणात्

ब्रह्म च क्षत्र च संश्रिते।

शिरो वा एतद्यज्ञस्य यदातिथ्यम्।

एतद्वै वाचो जितं यद्दामीत्याह।

प्रजा वै तन्तु।

यो वै भवति य श्रेष्ठतामश्नुते तस्य वाच प्रोदितामनुप्रवदन्ति।

अथो खल्वाहु। कोऽर्हति मनुष्य सर्वं सत्य वदितुम्। सत्यसंहिता वै देवा अनृतसंहिता मनुष्या इति।

व्यतिषक्त इव वै पुरुष पाप्मना। (व्यतिषक्तो मिश्रित)।

परोक्षप्रिया इव हि देवा।

स वै गुरुर्भार शृणाति।

(संशृणाति भारवाहकान् विनाशयति)

या वै दृप्तो वदति यामुन्मत्त सा वै राक्षसी वाक्।

(तथोत्तररामचरिते–"ऋषयो राक्षसीमाहुर्वाचमुन्मत्तदृप्तयो ")

ईश्वरो हास्य वित्ते देवा अरन्तोर्यद्वा अयमात्मनेऽलमर्मस्तेति।

(अरन्तोरीश्वर = अक्रीडितु समर्था भवन्ति। एतस्य वित्तं द्विषन्तीत्यर्थ । स्ववर्तमानावस्थायामसन्तुष्टो य समुत्कृष्टतराव स्थावाप्तये यतते तस्यैव देवा सहाया भवन्तीति हृदयम्)

परिमित वै भूतम्, अपरिमित भव्यम्।

अशनाया वै पाप्मामति ।

(अशनाया क्षुधा, अमतिर्बुद्धिभ्र श)

यावन्त पृथिव्या भोगा यावन्तो जातवेदसि ।

यावन्तो अप्सु प्राणिना भूया-पुत्रे पितुस्तत. ॥

सखा ह जाया, कृपण ह दुहिता, ज्योतिर्ह पुत्रः परमे व्योमन्।

राष्ट्राणि वै विश ।

गोपथब्राह्मणात्

स मनसा ध्यायेद्—यद्वा अहं किञ्चन मनसा ध्यास्यामि तथैव तद्भविष्यति। तद्ध स्म तथैव भवति।

यज्ञस्य विरिष्टमनु यजमानो विरिष्यते, यजमानस्य विरिष्ट मन्वृत्विजो विरिष्यन्ते।

रूपसामान्यादर्थसामान्य नेदीय ।

व्रतेन वै ब्राह्मण सशितो भवति।

अनिष्टयज्ञा न तरन्ति लोकान्।

ऋतुसन्धिषु वै व्याधिर्जायते।

यत्र ह्येव मनस्तद् वाक्। यत्र वै वाक् तन्मन । इत्येते द्वे योनी एकं मिथुनम्।

एतद्वै यज्ञस्य समृद्धं यद्रूपसमृद्धम्। यत्कर्म क्रियमाणमृग्यजुर्वाभिवदति।

उत्तमे वयसि पुत्रान् पितोपजीवति।

एतद्वै मनुष्येषु सत्यं यच्चक्षुः। तस्मादाहुराचक्षाणमद्रागिति। स यद्याहाद्राक्षमिति तथा हास्य श्रद्दधति। यद्यु वै स्वयं वै दृष्टं भवति न बहूनां जनानामेष श्रद्दधाति।

ईशावास्योपनिषदः

ईशावास्यमिदं सर्वं यत्किञ्च जगत्यां जगत्।
तेन त्यक्तेन भुञ्जीथा मा गृधः कस्य स्विद्धनम् ॥ १ ॥

कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिजीविषेच्छतं समाः।
एवं त्वयि नान्यथेतोऽस्ति न कर्म लिप्यते नरे ॥ २ ॥

असुर्या नाम ते लोका अन्धेन तमसावृताः।
तांस्ते प्रेत्याभिगच्छन्ति ये के चात्महनो जनाः ॥ ३ ॥

कविर्मनीषी परिभूः स्वयम्भूर्
याथातथ्यतोऽर्थान् व्यदधाच्छाश्वतीभ्यः समाभ्यः ॥ ८ ॥

हिरण्मयेन पात्रेण सत्यस्यापिहितं मुखम्।
तत्त्वं पूषन्नपावृणु सत्यधर्माय दृष्टये ॥ १५ ॥

अग्ने नय सुपथा राये अस्मान्
विश्वानि देव वयुनानि विद्वान्।
युयोध्यस्मज्जुहुराणमेनो
भूयिष्ठां ते नमउक्तिं विधेम ॥ १८ ॥

(वयुनानि = प्रज्ञानानि कर्माणि वा। युयोधि = पृथक् कुरु। जुहुराणम् = कुटिलम्, प्रतिबन्धकम्। नमउक्तिम् = नमस्कार-वचनम्।)

केनोपनिषद्‌

[ॐ आप्यायन्तु ममाङ्गानि वाक् प्राणश्चक्षु श्रोत्रमथो बल-मिन्द्रियाणि च। सर्वाणि सर्व ब्रह्मोपनिषद माह ब्रह्म निराकुर्यां मा मा ब्रह्म निराकरोदनिराकरणमस्त्वनिराकरणमस्तु तदात्मनि निरते य उपनिषत्सु धर्मास्ते मयि सन्तु ते मयि सन्तु। ॐ शान्ति शान्ति शान्ति ॥]

न तत्र चक्षुर्गच्छति न वाग्गच्छति नो मनो न विद्मो न विजानीमो यथैतदनुशिष्यादन्यदेव तद्विदितादथो अविदितादधि इति शुश्रुम पूर्वेषा ये नस्तद् व्याचचक्षिरे॥ १। ३॥

यस्यामतं तस्य मत मत यस्य न वेद स।
अविज्ञात विजानता विज्ञातमविजानताम्॥ २। ३॥

इह चेदवेदीदथ सत्यमस्ति
न चेदिहावेदीन्महती विनष्टि।
भूतेषु भूतेषु विचित्य धीरा
प्रेत्यास्माल्लोकादमृता भवन्ति॥२।५॥

कठोपनिषद्‌

न वित्तेन तर्पणीयो मनुष्य ॥१।१।२७॥

अन्यच्छ्रेयोऽन्यदुतैव प्रेयस्
ते उभे नानार्थे पुरुषं सिनीत।
तयो श्रेय आददानस्य साधु भवति
हीयतेऽर्थाद् य उ प्रेयो वृणीते ॥१।२।१॥

श्रेयश्च प्रेयश्च मनुष्यमेतस्
तौ सपरीत्य विविनक्ति धीर ।
श्रेयो हि धीरोऽभि प्रेयसो वृणीते
प्रेयो मन्दो योगक्षेमाद् वृणीते ॥१।२।२॥

अविद्यायामन्तरे वर्तमाना
स्वयधीरा पण्डित मन्यमाना ।
दन्द्रम्यमाणा परियन्ति मूढा
अन्धेनैव नीयमाना यथान्धा ॥१।२।५॥

त दुर्दर्श गूढमनुप्रविष्टं
गुहाहित गह्वरेष्ठ पुराणम् ।
अध्यात्मयोगाधिगमेन देव
मत्वा धीरो हर्षशोकौ जहाति ॥१।२।१२॥

(ओंकारमहिमा)

सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति
तपा ँसि सर्वाणि च यद्वदन्ति ।
यदिच्छन्तो ब्रह्मचर्यं चरन्ति
तत्ते पद सग्रहेण ब्रवीम्योमित्येतत् ॥१।२।१५॥

एतद्ध्येवाक्षर ब्रह्म एतदेवाक्षर परम् ।
एतद्ध्येवाक्षर ज्ञात्वा यो यदिच्छति तस्य तत् ॥१।२।१६॥
एतदालम्बन ँश्रेष्ठमेतदालम्बन परम् ।
एतदालम्बन ज्ञात्वा ब्रह्मलोके महीयते ॥१।२।१७॥

नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यो
न मेधया न बहुना श्रुतेन।
यमेवैष वृणुते तेन लभ्यस्
तस्यैष आत्मा विवृणुते तनूँ स्वाम् ॥१।२।२२॥

नाविरतो दुश्चरितान् नाशान्तो नासमाहित।
नाशान्तमानसो वापि प्रज्ञानेनैनमाप्नुयात ॥१।२।२३॥

आत्मान रथिन विद्धि शरीर रथमेव च।
बुद्धि तु सारथि विद्धि मन प्रग्रहमेव च ॥ १।३।३॥
इन्द्रियाणि हयानाहुर्विषयाँ स्तेषु गोचरान्।
आत्मेन्द्रियमनोयुक्त भोक्तेत्याहुर्मनीषिण ॥१।३।४॥
यस्तु विज्ञानवान् भवति युक्तेन मनसा सदा।
तस्येन्द्रियाणि वश्यानि सदश्वा इव सारथे ॥१।३।६॥
विज्ञानसारथिर्यस्तु मन प्रग्रहवान्नर।
सोऽध्वन पारमाप्नोति तद्विष्णो परम पदम् ॥१।३।६॥

उत्तिष्ठत जागृत प्राप्य वरान्निबोधत।
क्षुरस्य धारा निशिता दुरत्यया
दुर्गं पथस्तत्कवयो वदन्ति ॥१।३।१४॥

पराञ्चि खानि व्यतृणत्स्वयम्भू
स्तस्मात्पराङ् पश्यति नान्तरात्मन्।
कश्चिद्धीर. प्रत्यगात्मानमैक्षद्
आवृत्तचक्षुरमृतत्वमिच्छन् ॥२।१।१॥

न प्राणेन नापानेन मर्त्यो जीवति कश्चन ।
इतरेण तु जीवन्ति यस्मिन्नेतावुपाश्रितौ ॥ २।२।५ ॥

यदा पञ्चावतिष्ठन्ते ज्ञानानि मनसा सह ।
बुद्धिश्च न विचेष्टति तामाहुः परमां गतिम् ॥२।३।१०॥
तां योगमिति मन्यन्ते स्थिरामिन्द्रियधारणाम् ।
अप्रमत्तस्तदा भवति योगो हि प्रभवाप्ययौ ॥ २।३।११ ॥

मुण्डकोपनिषदः

द्वे विद्ये वेदितव्ये इति ह स्म यद् ब्रह्मविदो वदन्ति परा चैवापरा च । तत्रापरा ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्ववेदः शिक्षा कल्पो व्याकरणं निरुक्तं छन्दो ज्योतिषमिति । अथ परा यया तदक्षरमधिगम्यते ॥ १।१।४-५ ॥

प्लवा ह्येते अदृढा यज्ञरूपा
अष्टादशोक्तमवरं येषु कर्म ।
एतच्छ्रेयो येऽभिनन्दन्ति मूढा
जरामृत्युं ते पुनरेवापि यन्ति ॥ १।२।७ ॥
अविद्यायां बहुधा वर्तमाना
वयं कृतार्था इत्यभिमन्यन्ति बालाः ।
यत्कर्मिणो न प्रवेदयन्ति रागात्
तेनातुराः क्षीणलोकाश्च्यवन्ते ॥ १।२।९ ॥

इष्टापूर्त्तं मन्यमाना वरिष्ठं

नान्यच्छ्रेयो वेदयन्ते प्रमूढा ॥१।२।१०॥

प्रणवो धनु शरो ह्यात्मा ब्रह्म तल्लक्ष्यमुच्यते ।

अप्रमत्तेन वेद्धव्य शरवत्तन्मयो भवेत् ॥२।२।४॥

न तत्र सूर्यो भाति न चन्द्रतारक

नेमा विद्युतो भान्ति कुतोऽयमग्नि ।

तमेव भान्तमनु भाति सर्व

तस्य भासा सर्वमिद विभाति ॥ २।२।१०॥

द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया

समान वृक्ष परिषस्वजाते ।

तयोरन्य पिप्पल स्वाद्वत्त्य

नश्नन्न्यो अभिचाकशीति ॥ ३।१।१॥

(सत्यस्य महिमा)

सत्येन लभ्यस्तपसा ह्येष आत्मा

सम्यग्ज्ञानेन ब्रह्मचर्येण नित्यम् ॥३।१।५॥

सत्यमेव जयते नानृत

सत्येन पन्था विततो देवयान ।

येनाक्रमन्त्यृषयो ह्याप्तकामा

यत्र तत्सत्यस्य परम निधानम् ॥ ३।१।६॥

य य लोक मनसा सविभाति
विशुद्धसत्त्व कामयते याश्च कामान्।
तं त लोक जायते तांश्च कामास्
तस्मादात्मज्ञ ह्यर्चयेद् भूतिकाम ॥३।१।१०॥

कामान्य कामयते मन्यमान
स कामभिर्जायते तत्र तत्र।
पर्याप्तकामस्य कृतात्मनस्तु
इहैव सर्वे प्रविलीयन्ति कामा ॥३।२।२॥

नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यो
न मेधया न बहुना श्रुतेन।
यमेवैष वृणुते तेन लभ्य
स्तस्यैष आत्मा विवृणुते तनु स्वाम् ॥३।२।३॥

नायमात्मा बलहीनेन लभ्यो
न च प्रमादात्तपसो वाप्यलिङ्गात् ॥३।२।४॥

स यो ह वै तत्परमं ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति नास्याब्रह्मवित्कुले भवति। तरति शोक तरति पाप्मान गुहाग्रन्थिभ्यो विमुक्तोऽमृतो भवति ॥३।२।९॥

माण्डूक्योपनिषद्

ओमित्येतदक्षरमिदं सर्वं तस्योपव्याख्यान भूत भवद्भ विष्यदिति सर्वमोङ्कार एव। यच्चान्यत्त्रिकालातीत तदप्योङ्कार एव ॥१॥

तैत्तिरीयोपनिषदः

वेदमनूच्याचार्योऽन्तेवासिनमनुशास्ति। सत्यं वद। धर्म्मं चर। स्वाध्यायान्मा प्रमदः। आचार्य्याय प्रियं धनमाहृत्य प्रजातन्तुं मा व्यवच्छेत्सी।

सत्यान्न प्रमदितव्यम्। धर्मान्न प्रमदितव्यम्। कुशलान्न प्रमदितव्यम्। भूत्यै न प्रमदितव्यम्। स्वाध्यायप्रवचनाभ्यां न प्रमदितव्यम्। देवपितृकार्याभ्यां न प्रमदितव्यम्। मातृदेवो भव। पितृदेवो भव। आचार्यदेवो भव। अतिथिदेवो भव।

यान्यनवद्यानि कर्म्माणि तानि सेवितव्यानि, नो इतराणि। यान्यस्माकँ सुचरितानि तानि त्वयोपास्यानि, नो इतराणि। ये के चास्मच्छ्रेयाँसो ब्राह्मणा तेषां त्वयाऽऽसनेन प्रश्वसितव्यम्।

श्रद्धया देयम्। अश्रद्धयाऽदेयम्। श्रिया देयम्। ह्रिया देयम्। भियाऽदेयम्। संविदा देयम्।

अथ यदि ते कर्मविचिकित्सा वा वृत्तविचिकित्सा वा स्यात्, ये तत्र ब्राह्मणा सम्मर्शिनो युक्ता आयुक्ता अलूक्षा धर्मकामा स्युः, यथा ते तत्र वर्तेरन् तथा तत्र वर्तेथा। अथाभ्याख्यातेषु ये तत्र ब्राह्मणा सम्मर्शिनो युक्ता आयुक्ता अलूक्षा धर्मकामा स्युः, यथा ते तेषु वर्तेरन् तथा तेषु वर्तेथा।

एष आदेशः। एष उपदेशः। एषा वेदोपनिषत्। एतदनुशासनम्। एवमुपासितव्यम्। एवमु चैतदुपास्यम्॥१।११॥

रसो वै स । रस ँ ह्येवाय लब्ध्वानन्दी भवति ॥२।७॥

यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते। येन जातानि जीवन्ति। यत्प्रयन्त्यभिसविशन्ति। तद्विजिज्ञासस्व। तद् ब्रह्मेति ॥३।१॥

छान्दोग्योपनिषदः

त्रयो धर्मस्कन्धा यज्ञोऽध्ययन दानमिति प्रथम, तप एव द्वितीय, ब्रह्मचार्याचार्यकुलवासी तृतीयोऽत्यन्तमात्मानमाचार्य कुलेऽवसादयन्। सर्व एते पुण्यलोका भवन्ति ब्रह्मसस्थोऽमृतत्वमेति ॥२।२३।१॥

अन्नमशित त्रेधा विधीयते। तस्य य स्थविष्ठो धातुस्तत्पुरीष भवति, यो मध्यमस्तन्मा ँ सम्, योऽणिष्ठस्तन्मन । अन्नमय ँ हि सोम्य मन ॥ ६।५।१,४॥

अधीहि भगव इति होपससाद सनत्कुमार नारद । त ँ होवाच यद्वेत्थ तेन मोपसीद ततस्त ऊर्ध्व वक्ष्यामीति। स होवाच ऋग्वेद भगवोऽध्येमि यजुर्वेद ँ सामवेदमाथर्वण चतुर्थमितिहासपुराण पञ्चम वेदाना वेद पित्र्य ँ राशिं दैव निधि वाकोवाक्यमेकायनं देवविद्या ब्रह्मविद्या भूतविद्या क्षत्रविद्या नक्षत्रविद्या ँ सर्पदेवजनविद्यामेतद्भगवोऽध्येमि ॥७।१।१ २॥

मनो वाव वाचो भूयः ॥ ७।३।१॥

सकल्पो वाव मनसो भूयान्। यदा वै सकल्पयतेऽथ मनस्यत्यथ वाचमीरयति ॥ ७।४।१॥

चित्तं वाव संकल्पाद् भूय । यदा वै चेतयतेऽथ संकल्पयतेऽथ मनस्यत्यथ वाचमीरयति ॥७।५।१॥

ध्यान वाव चित्ताद् भूय ॥ ७।६।१ ॥

विज्ञान वाव ध्यानाद् भूय ॥ ७।७।१ ॥

यो वै भूमा तत्सुख नाल्पे सुखमस्ति भूमैव सुख भूमा त्वेव विजिज्ञासितव्य ॥ ७।२३।१ ॥

यत्र नान्यत्पश्यति नान्यच्छृणोति नान्यद्विजानाति स भूमा । अथ यत्रान्यत्पश्यत्यन्यच्छृणोत्यन्यद्विजानाति तदल्पम् । यो वै भूमा तदमृतम् , अथ यदल्प तन्मर्त्यम् ॥ ७।२४।१ ॥

आहारशुद्धौ सत्त्वशुद्धिः, सत्त्वशुद्धौ ध्रुवा स्मृति । स्मृतिलम्भे सर्वग्रन्थीनां विप्रमोक्ष ॥ ७।२६।२ ॥

बृहदारण्यकोपनिषदः

असतो मा सद्गमय । तमसो मा ज्योतिर्गमय । मृत्योर्माऽमृत गमय ॥ १।३।२८ ॥

द्वे वाव ब्रह्मणो रूपे मूर्त्तं चैवामूर्त्तं च मर्त्यं चामृतं च स्थित च यच्च सच्च त्यच्च ॥ २।३।१ ॥

अमृतत्वस्य नाशास्ति वित्तेनेति ॥ २।४।२ ॥

न वा अरे सर्वस्य कामाय सर्वं प्रियं भवत्यात्मनस्तु कामाय सर्वं प्रियं भवति। आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यो मैत्रेय्यात्मनो वा अरे दर्शनेन श्रवणेन मत्या विज्ञानेनेदं सर्वं विदितम् ॥ २।४।५ ॥

अरेऽस्य महतो भूतस्य निःश्वसितमेतद्यदृग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्वाङ्गिरस इतिहासः पुराणं विद्या उपनिषदः श्लोकाः सूत्राण्यनुव्याख्यानानि व्याख्यानान्यस्यैवैतानि सर्वाणि निःश्वसितानि ॥ २।४।१० ॥

अयमात्मा सर्वेषां भूतानां मधु। अस्यात्मनः सर्वाणि भूतानि मधु। यश्चायमस्मिन्नात्मनि तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमात्मा तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मा। इदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ॥ २।५।१४ ॥

स वा अयमात्मा सर्वेषां भूतानामधिपतिः सर्वेषां भूतानां राजा। तद्यथा रथनाभौ च रथनेमौ चाराः सर्वे समर्पिता एवमेवास्मिन्नात्मनि सर्वाणि भूतानि सर्वे देवाः सर्वे लोकाः सर्वे प्राणाः सर्व एत आत्मानः समर्पिताः ॥ २।५।१५ ॥

एतं वै तमात्मानं विदित्वा ब्राह्मणाः पुत्रैषणायाश्च वित्तैषणायाश्च लोकैषणायाश्च व्युत्थायाथ भिक्षाचर्यं चरन्ति ॥ ३।५।१ ॥

यः सर्वेषु भूतेषु तिष्ठन् सर्वेभ्यो भूतेभ्योऽन्तरो यं सर्वाणि भूतानि न विदुर्यस्य सर्वाणि भूतानि शरीरं यः सर्वाणि भूतान्यन्तरो यमयत्येष त आत्मान्तर्याम्यमृत इत्यधिभूतम् ॥ ३।७।१५ ॥

यो वा एतदक्षरं गार्ग्यविदित्वाऽस्मिँल्लोके जुहोति यजते तपस्तप्यते बहूनि वर्षसहस्राण्यन्तवदेवास्य तद्भवति। यो वा एतदक्षरं गार्ग्यविदित्वास्माल्लोकात्प्रैति स कृपणः। अथ य एतदक्षरं गार्गि विदित्वास्माल्लोकात्प्रैति स ब्राह्मणः ॥३।८।१०॥

श्वेताश्वतरोपनिषदः

स्वदेहमरणिं कृत्वा प्रणवं चोत्तरारणिम्।
ध्याननिर्मथनाभ्यासाद्देवं पश्येन्निगूढवत् ॥१।१४॥
यदा चर्मवदाकाशं वेष्टयिष्यन्ति मानवाः।
तदा देवमविज्ञाय दुःखस्यान्तो भविष्यति ॥६।२०॥

नारायणोपनिषद्

यथा वृक्षस्य संपुष्पितस्य दूराद्गन्धो वात्येवं पुण्यस्य कर्मणो दूराद्गन्धो वाति ॥११॥

मेधा देवी जुषमाणा न आगाद्
विश्वाची भद्रा सुमनस्यमाना।
त्वया जुष्टा नुदमाना दुरुक्तान्
बृहद्वदेम विदथे सुवीराः ॥४१॥

सत्यं परं परँ सत्यँ सत्येन न सुवर्गाल्लोकाच्च्यवन्ते कदाचन। सताँ हि सत्यं तस्मात्सत्ये रमन्ते। मानसमिति विद्वाँसस्तस्माद् विद्वाँस एव मानसे रमन्ते ॥७८॥

मुक्तिकोपनिषद्

लोकवासनया जन्तो शास्त्रवासनयापि च ।
देहवासनया ज्ञान यथावन्नैव जायते ॥२।२॥
शुभाशुभाभ्या मार्गाभ्या वहन्ती वासना सरित् ।
पौरुषेण प्रयत्नेन योजनीया शुभे पथि ॥२।५-६॥
द्वे बीजे चित्तवृक्षस्य प्राणस्पन्दनवासने ।
एकस्मिश्च तयो क्षीणे क्षिप्र द्वे अपि नश्यत ॥२।२७॥
हस्त हस्तेन सपीड्य दन्तैर्दन्तान् विचूर्ण्य च ।
अङ्गान्यङ्गै समाक्रम्य जयेदादौ स्वक मन ॥२।४२॥
तद्विष्णो परम पद सदा पश्यन्ति सूरय ।
दिवीव चक्षुराततम् ॥२।७७॥

निरुक्तात्

(वेदानामर्थज्ञानस्य प्रशंसा अज्ञानस्य निन्दा च)

स्थाणुरयं भारहारः किलाभू—
दधीत्य वेदं न विजानाति योऽर्थम् ।
योऽर्थज्ञ इत्सकलं भद्रमश्नुते
नाकमेति ज्ञानविधूतपाप्मा ॥
यद् गृहीतमविज्ञातं निगदेनैव शब्द्यते ।
अनग्नाविव शुष्कैधो न तज्ज्वलति कर्हिचित् ॥१।१८॥

(स्थाणुर्वृक्षः । स हि पत्रपुष्पफलानामात्मीयानां धारणमात्रेणैव सम्बद्ध्यते, न तज्जैर्गन्धरसरूपस्पर्शोपभोगसुखैः । इत्=एव । गृहीतं गुरुमुखात् । अविज्ञातमर्थतः ।)

(केऽध्यापनीयाः ?)

विद्या ह वै ब्राह्मणमा जगाम
गोपाय मा शेवधिष्टेऽहमस्मि ।
असूयकायानृजवेऽयताय
न मा ब्रूया वीर्यवती तथा स्याम् ॥१॥
य आतृणत्त्यवितथेन कर्णा-
वदुःखं कुर्वन्नमृतं संप्रयच्छन् ।

न मन्येत पितरं मातरं च
तस्मै न द्रुह्येत्कतमच्चनाह ॥२॥
अध्यापिता ये गुरुं नाद्रियन्ते
विप्रा वाचा मनसा कर्मणा वा ।
यथैव ते न गुरोर्भोजनीया
स्तथैव तान्न भुनक्ति श्रुतं तत् ॥३॥
यमेव विद्याः शुचिमप्रमत्तं
मेधाविनं ब्रह्मचर्योपपन्नम् ।
यस्ते न द्रुह्येत् कतमच्चनाह
तस्मै मा ब्रूया निधिपाय ब्रह्मन् ॥४॥

(२।४)

(शेवधि.=सुखनिधानम् । आतृणत्ति=आभिनत्ति, अपिहिताविव सन्तौ कर्णौ विवृणोति । अवितथेन=सत्येन ब्रह्मणा । कतमच्चनाह=कदाचिदपि । भोजनीया =सेवयीया । भुनक्ति=पालयति ।)

नैष स्थाणोरपराधो यदेनमन्धो न पश्यति । पुरुषापराधः स भवति ।

यथा जानपदीषु विद्यातः पुरुषविशेषो भवति, पारोवर्यवित्सु तु खलु वेदितृषु भूयोविद्यः प्रशस्यो भवति ।

कस्तद्वेद यद्भूतम् ?

बहुप्रजाः कृच्छ्रमापद्यत इति परिव्राजकाः ।

नित्यं ह्यविज्ञातुर्विज्ञानेऽसूया ।

साक्षात्कृतधर्माण ऋषयो बभूवु। तेऽवरेभ्योऽसाक्षात्कृतधर्मभ्य उपदेशेन मन्त्रान्सप्रादु। उपदेशाय ग्लायन्तोऽवरे बिल्मग्रहणायेम ग्रन्थ समाम्नासिषुर्वेदं च वेदाङ्गानि च।

मनुष्या वा ऋषिषूत्क्रामत्सु देवानब्रुवन्को न ऋषिर्भविष्यतीति। तेभ्य एत तर्कमृषि प्रायच्छन्।

यदेव किंचानूचानोऽभ्यूहत्यार्षं तद्भवति।

आचार्य आचार ग्राहयति।

सैषा पुरुषगर्हा न शास्त्रगर्हा।

अप्येक (अविद्वान्) पश्यन् न पश्यति वाचम्। अपि च शृण्वन् न शृणोत्येनाम्।

पातञ्जलमहाभाष्यात्

सैषा महतो व शस्तम्बाल्लद्वानुकृष्यते।

(तु० हिन्दी—"पहाड़ खोदना और चूहे का पाना")

तद्यथा एकोऽन्धो दर्शनेऽसमर्थस्तत्समुदायश्च शतमपि असमर्थम्।

द्विगता अपि हेतवो भवन्ति। तद्यथा—आम्राश्च सिक्ता पितरश्च प्रीणिता।

तद्यथा समानमीहमानानामधीयानाना च केचिदर्थैर्युज्यन्ते, अपरे न। तत्र किमस्माभि कर्तुं शक्यम्। स्वाभाविकमेतत्।

न खल्वप्यन्यत्प्रकृतमनुवर्तनादन्यद् भवति। नहि गोधा सर्पन्ती सर्पणादहिर्भवति।

नहि भिक्षुका सन्तीति स्थाल्यो नाधिश्रीयन्ते, न च मृगा

सन्तीति यवा नोप्यन्ते।

अर्थगत्यर्थ शब्दप्रयोग । अर्थं सम्प्रत्याययिष्यामीति शब्द-प्रयुज्यते।

यो हि भुक्तवन्त ब्रूयान्मा भुङ्क्था इति किं तेन कृत स्यात्।

नष्टाश्वदग्धरथवत् सह सम्प्रयोगो भवति। तद्यथा तवाश्वो नष्टो ममापि च रथो दग्ध उभौ सम्प्रयुज्यावहा इति।

सामान्यातिदेशे हि विशेषानतिदेश ।

श्वा कर्णे वा पुच्छे वा छिन्ने श्वैव भवति, नाश्वो न गर्दभ ।

पर्जन्यो यावदून पूर्णं च सर्वमभिवर्षति।

कास्ता क निपतिता ।

अपि काक श्येनायते।

अन्यत्पृष्टोऽन्यदाचष्टे। आम्रान् पृष्ट कोविदारानाचष्टे।

तद्यथा कश्चित्कान्तारे समुपस्थिते सार्थमुपादत्ते। स यदा निष्क्रान्तकान्तारो भवति तदा सार्थं जहाति।

पर्याप्तो ह्येक पुलाक स्थाल्या निदर्शनाय।

दृष्टस्य हि दोषस्य सुसुख परिहार ।

न दोषाणा लक्षणमस्ति।

इतरेतराश्रयाणि च कार्याणि न प्रकल्पन्ते। तद्यथा नौर्नावि बद्धा नेतरत्राणाय भवति।

नौ शकट वहति शकटं च नाव वहति (तु० "कभी नाव गाड़ी पर, कभी गाड़ी नाव पर")

द्विर्बद्धं सुबद्ध भवति।

द्वौ हि प्रतिषेधौ प्रकृतमर्थं गमयत ।

———

वाल्मीकिरामायणात्

काव्य रामायण कृत्स्न सीतायाश्चरित महत् ॥ १।४।७ ॥

असकल्पितमेवेह यदकस्मात्प्रवर्तते ।
निवर्त्यारब्धमारम्भैर्नतु दैवस्य कर्म तत् ॥ २।२२।२४ ॥

विक्लवो वीर्यहीनो यः स दैवमनुवर्तते ।
वीरा सभावितात्मानो न दैव पर्युपासते ॥
दैव पुरुषकारेण य समर्थ प्रबाधितुम् ।
न दैवेन विपन्नार्थ पुरुष सोऽवसीदति ॥२।२३।१६ १७॥

आर्यपुत्र[1] ! पिता माता भ्राता पुत्रस्तथा स्नुषा ।
स्वानि पुण्यानि भुञ्जाना स्व स्व भाग्यमुपासते ॥
भर्तुर्भाग्य तु नार्येका प्राप्नोति पुरुषर्षभ ।
अतश्चैवाहमादिष्टा वने वस्तव्यमित्यपि ॥
न पिता नात्मजो वात्मा न माता न सखीजन ।
इह प्रेत्य च नारीणा पतिरेको गति सदा ॥२।२७।४ ६॥
श्रुतिर्हि श्रूयते पुण्या ब्राह्मणाना यशस्विनाम् ॥
इह लोके च पितृभिर्या स्त्री यस्य महाबल ।
अद्भिर्दत्ता स्वधर्मेण प्रेत्यभावेऽपि तस्य सा ॥२।२९।१७ १८॥

१—आर्यपुत्रेति राम प्रति सीताया संबोधनम् ।

नाराजके जनपदे शरान्सततमस्यताम् ।
श्रूयते तलनिर्घोष इष्वस्त्राणामुपासने ॥
नाराजके जनपदे वणिजो दूरगामिन ।
गच्छन्ति क्षेममध्वान बहुपण्यसमाचिता ॥
नाराजके जनपदे चरत्येकचरो वशी ।
भावयन्नात्मनात्मान यत्रसायगृहो मुनि ॥
नाराजके जनपदे योगक्षेम प्रवर्तते ।
न चाप्यराजके सेना शत्रून्विषहते युधि ॥
नाराजके जनपदे हृष्टै परमवाजिभि ।
नरा सयान्ति सहसा रथैश्च प्रतिमण्डिता ॥
नाराजके जनपदे नरा शास्त्रविशारदा ।
सवदन्तोपतिष्ठन्ते वनेषूवनेषु वा ॥
नाराजके जनपदे माल्यमोदकदक्षिणा ।
देवताभ्यर्चनार्थाय कल्प्यन्ते नियतैर्जनै ॥

॥२।६७।२१ २७॥

यथा ह्यनुदका नद्यो यथा वाप्यतृण वनम् ।
अगोपाला यथा गावस्तथा राष्ट्रमराजकम् ॥

॥ २।६७।२९ ॥

नाराजके जनपदे स्वक भवति कस्यचित् ।
मत्स्या इव जना नित्य भक्षयन्ति परस्परम ॥२।६७,३१॥
यथा दृष्टि शरीरस्य नित्यमेव प्रवर्तते ।
तथा नरेन्द्रो राष्ट्रस्य प्रभव सत्यधर्मयो, ॥

राजा सत्य च धर्मश्च राजा कुलवता कुलम् ।
राजा माता पिता चैव राजा हितकरो नृणाम्॥

॥२।६७।३३-३४॥

अहो तम इवेद स्यान्न प्रज्ञायेत किंचन ।
राजा चेन्न भवेल्लोके विभजन्साध्वसाधुनी ॥

॥२।६७।३६॥

यदन्नः पुरुषो भवति तदन्नास्तस्य देवता ॥२।१०३।३०॥

(राम पितृवियोगदु खित भरत सान्त्वयति)

नात्मन कामकारो हि पुरुषोऽयमनीश्वर ।
इतश्चेतरतश्चैन कृता त परिकर्षति ॥
सर्वे क्षयान्ता निचया पतनान्ता समुच्छ्रया ।
सयोगा विप्रयोगान्ता मरणान्त च जीवितम् ॥
यथा फलाना पकाना नान्यत्र पतनाद्भयम्।
एव नरस्य जातस्य नान्यत्र मरणाद्भयम् ॥
यथागार दृढस्थूण जीर्ण भूत्वोपसीदति ।
तथावसीदन्ति नरा जरामृत्युवश गता ॥
अत्येति रजनी या तु सा न प्रतिनिवर्तते ।
यात्येव यमुना पूर्ण समुद्रमुदकार्णवम् ॥
अहोरात्राणि गच्छन्ति सर्वेषा प्राणिनामिह ।
आयूषि क्षपयन्त्याशु ग्रीष्मे जलमिवाशव ॥

आत्मानमनुशोच त्व किमन्यमनुशोचसि ।
आयुस्तु हीयते यस्य स्थितस्याथ गतस्य च ॥
सहैव मृत्युर्व्रजति सह मृत्युनिषीदति ।
गत्वा सुदीर्घमध्वान सह मृत्युर्निवर्तते ॥
गात्रेषु वलय प्राप्ता श्वेताश्चैव शिरोरुहा ।
जरया पुरुषो जीर्ण किं हि कृत्वा प्रभावयेत् ॥
नन्दन्त्युदित आदित्ये नन्दन्त्यस्तमितेऽहनि ।
आत्मनो नावबुध्यन्ते मनुष्या जीवितक्षयम् ॥
हृष्यन्त्यृतुमुख दृष्ट्वा नव नवमिवागतम् ।
ऋतुना परिवर्तेन प्राणिना प्राणसक्षय ॥

यथा काष्ठ च काष्ठ च समेयाता महार्णवे ।
समेत्य तु व्यपेयाता कालमासाद्य कचन ॥
एव भार्याश्च पुत्राश्च ज्ञातयश्च वसूनि च ।
समेत्य व्यवधावन्ति ध्रुवो ह्येषा विनाभव ॥
नात्र कश्चिद्यथाऽभाव प्राणी समतिवर्तते ।
तेन तस्मिन्न सामर्थ्य प्रेतस्यास्त्यनुशोचत ॥
यथा हि सार्थं गच्छन्त ब्रूयात्कश्चित्पथि स्थित ।
अहमप्यागमिष्यामि पृष्ठतो भवतामिति ॥
एव पूर्वैर्गतो मार्ग पैतृपितामहैर्ध्रुव ।
तमापन्न. कथ शोचेद्यस्य नास्ति व्यतिक्रम ॥
वयस. पतमानस्य स्रोतसो वाऽनिवर्तिन ।
आत्मा सुखे नियोक्तव्य सुखभाज प्रजा स्मृता ॥

धर्मात्मा सुशुभैः कृत्स्नैः क्रतुभिश्चाप्तदक्षिणैः ।
न स शोच्यः पिता तात स्वर्गतः सत्कृतः सताम् ॥
स जीर्णमानुषं देहं परित्यज्य पिता हि नः ।
दैवीमृद्धिमनुप्राप्तो ब्रह्मलोकविहारिणीम् ॥
तं तु नैवंविधः कश्चित्प्राज्ञः शोचितुमर्हति ।
त्वद्विधो मद्विधश्चापि श्रुतवान्बुद्धिमत्तरः ।
एते बहुविधाः शोका विलापरुदिते तथा ।
वर्जनीया हि धीरेण सर्वावस्थासु धीमता ॥

॥२।१०।१५ ३५॥

प्रत्यक्षं यत्तदातिष्ठ परोक्षं पृष्ठतः कुरु ॥२।१०८।१७॥

निर्मर्यादस्तु पुरुषः पापाचारसमन्वितः ।
मानं न लभते सत्सु भिन्नचारित्रदर्शनः ॥
कुलीनमकुलीनं वा वीरं पुरुषमानिनम् ।
चारित्रमेव व्याख्याति शुचिं वा यदि वाशुचिम्

॥ २।१०९।३-४ ॥

सत्यमेवेश्वरो लोके सत्ये धर्मः सदाश्रितः ।
सत्यमूलानि सर्वाणि सत्यान्नास्ति परं पदम्

॥ २।१०९।१३ ॥

एकः पालयते लोकमेकः पालयते कुलम् ।
मज्जत्येको हि निरय एकः स्वर्गे महीयते

॥ २।१०९।१५ ॥

प्रत्यगात्ममिम धर्म सत्य पश्याम्यह ध्रुवम्।
भारः सत्पुरुषैश्चीर्णस्तदर्थमभिनन्द्यते

॥ २।१०९।११ ॥

भूमि कीर्त्तिर्यशो लक्ष्मी पुरुष प्रार्थयन्ति हि।
सत्य समनुवर्त्तन्ते सत्यमेव भजेत्तत ॥२।१०६।२२॥
कर्मभूमिमिमा प्राप्य कर्त्तव्य कर्म यच्छुभम् ॥ २।१०९।२८ ॥
लक्ष्मीश्चन्द्रादपेयाद्वा हिमवान् वा हिम त्यजेत्।
अतीयात्सागरो वेला न प्रतिज्ञामह पितु ॥२।११२।१८॥

देशधर्मस्तु पूज्यताम् ॥ ३।९।२७ ॥

• न सुखाल्लभते सुखम् ॥३।९।३१॥

अवश्य लभते कर्ता फल पापस्य कर्मण ।
घोर पर्यागते काले द्रुम पुष्पमिवार्त्तवम् ॥३।२६।८॥

परेतकल्पा हि गतायुषा नरा

हित न गृह्णन्ति सुहृद्भिरीरितम् ॥३।४१।२० ॥

स भार सौम्य भर्तव्यो यो नर नावसादयेत्।
तदन्नमपि भोक्तव्य जीर्यते यदनामयम् ॥
यत्कृत्वा न भवेद्धर्मो न कीर्त्तिर्न यशो ध्रुवम्।
शरीरस्य भवेत् खेद कस्तत्कर्म समाचरेत् ॥३।५०।१८-१९॥
विनाशे बहवो दोषा जीवन्प्राप्नोति भद्रकम् ॥५।१३।४५॥
कल्याणी बत गाथेय लौकिकी प्रतिभाति या ।
एति जीवन्तमानन्दो नर वर्षशतादपि ॥५।३४।६॥
पुरुषस्य हि लोकेऽस्मिन् शोक शौर्यापकर्षण ॥६।२।४३॥

देशे देशे कलत्राणि देशे देशे च बान्धवा
त तु देश न पश्यामि यत्र भ्राता सहोदर ॥ ६।१०१।१४॥

पतिव्रताना नाकस्मात् पतन्त्यश्रूणि भूतले ॥
॥६।११।६७॥

मरणान्तानि वैराणि ॥६।१११।१०० ॥

रामो द्विर्नाभिभाषते ॥

महाभारते

विदुरनीते

पण्डितलक्षणम्)

आत्मज्ञान समारम्भस्तितिक्षा धर्मनित्यता ।
यमर्था नापकर्षन्ति स वै पण्डित उच्यते ॥ १ ॥
क्रोधो हर्षश्च दर्पश्च ह्री स्तम्भो मान्यमानिता ।
यमर्थान्नापकर्षन्ति स वै पण्डित उच्यते ॥ २ ॥
यस्य कृत्य न जानन्ति मन्त्र वा मन्त्रित परे ।
कृतमेवास्य जानन्ति स वै पण्डित उच्यते ॥ ३ ॥
यस्य कृत्य न विघ्नन्ति शीतमुष्ण भय रति ।
समृद्धिरसमृद्धिर्वा स वै पण्डित उच्यते ॥ ४ ॥
यथाशक्ति चिकीर्षन्ति यथाशक्ति च कुर्वते ।
न कञ्चिदवमन्यन्ते नरा पण्डितबुद्धय ॥ ५ ॥
क्षिप्र विजानाति चिर शृणोति, विज्ञाय चार्थ भजते न कामात् ।
नासम्पृष्टो ह्युपयुङ्क्ते परार्थे, तत्प्रज्ञान प्रथम पण्डितस्य ॥६॥
नाप्राप्यमभिवाञ्छन्ति नष्ट नेच्छन्ति शोचितुम् ।
आपत्सु च न मुह्यन्ति नरा पण्डितबुद्धय ॥ ७ ॥
निश्चित्य य प्रक्रमते नान्तर्वसति कर्मण ।
अवन्ध्यकालो वश्यात्मा स वै पण्डित उच्यते ॥ ८ ॥

आर्यकर्मणि रज्यन्ते भूतिकर्माणि कुर्वते ।
हितं च नाभ्यसूयन्ति पण्डिता भरतर्षभ ॥ ९ ॥
न हृष्यत्यात्मसंमाने नावमानेन तप्यते ।
गाङ्गो ह्रद इवाक्षोभ्यो यः स पण्डित उच्यते ॥ १० ॥
तत्त्वज्ञः सर्वभूतानां योगज्ञः सर्वकर्मणाम् ।
उपायज्ञो मनुष्याणां नरः पण्डित उच्यते ॥ ११ ॥
प्रवृत्तवाक् चित्रकथ ऊहवान् प्रतिभानवान् ।
आशु ग्रन्थस्य वक्ता च यः स पण्डित उच्यते ॥ १२ ॥
श्रुतं प्रज्ञानुगं यस्य प्रज्ञा चैव श्रुतानुगा ।
असम्भिन्नार्यमर्यादः पण्डिताख्यां लभेत सः ॥ १३ ॥
अर्थं महान्तमासाद्य विद्यामैश्वर्यमेव वा ।
विचरत्यसमुन्नद्धो यः स पण्डित उच्यते ॥ १४ ॥

(मूढलक्षणम्)

अश्रुतश्च समुन्नद्धो दरिद्रश्च महामनाः ।
अर्थांश्चाकर्मणा प्रेप्सुर्मूढ इत्युच्यते बुधैः ॥ १ ॥
स्वमर्थं यः परित्यज्य परार्थमनुतिष्ठति ।
मिथ्या चरति मित्रार्थे यश्च मूढः स उच्यते ॥ २ ॥
अकामान् कामयति यः कामयानान् परित्यजेत् ।
बलवन्तं च यो द्वेष्टि तमाहुर्मूढचेतसम् ॥ ३ ॥
अमित्रं कुरुते मित्रं मित्रं द्वेष्टि हिनस्ति च ।
कर्म चारभते दुष्टं तमाहुर्मूढचेतसम् ॥ ४ ॥

संसारयति कृत्यानि सर्वत्र विचिकित्सते।
चिरं करोति क्षिप्रार्थे स मूढो भरतर्षभ ॥ ५ ॥
अनाहूतः प्रविशति अपृष्टो बहु भाषते।
अविश्वस्ते विश्वसिति मूढचेता नराधमः ॥ ६ ॥
परं क्षिपति दोषेण वर्त्तमानः स्वयं तथा।
यश्च क्रुध्यत्यनीशानः स च मूढतमो नरः ॥ ७ ॥
आत्मनो बलमज्ञाय धर्मार्थपरिवर्जितम्।
अलभ्यमिच्छन्नैष्कर्म्यान्मूढबुद्धिरिहोच्यते ॥ ८ ॥

(आर्यशील पुरुष)

न वैरमुद्दीपयति प्रशान्तं
न दर्पमारोहति नास्तमेति।
न दुर्गतोऽस्मीति करोत्यकार्यं
तमार्यशीलं परमाहुरार्याः ॥ १ ॥
न स्वे सुखे वै कुरुते प्रहर्षं
नान्यस्य दुःखे भवति प्रहृष्टः।
दत्वा न पश्चात्कुरुतेऽनुतापं
स कथ्यते सत्पुरुषार्यशीलः ॥ २ ॥

(सख्यावन्ति सुभाषितानि)

एक सम्पन्नमश्नाति वस्ते वासश्च शोभनम् ।
योऽसविभज्य भृत्येभ्य को नृशसतरस्तत ॥ १ ॥

एक पापानि कुरुते फल भुङ्क्ते महाजन ।
भोक्तारो विप्रमुच्यन्ते कर्त्ता दोषेण लिप्यते ॥ २ ॥

एक हन्यान्न वा हन्यादिषुर्मुक्तो धनुष्मता ।
बुद्धिर्बुद्धिमतोत्सृष्टा हन्याद्राष्ट्र सराजकम् ॥ ३ ॥

एक विषरसो हन्ति शस्त्रेणैकश्च वध्यते ।
सराष्ट्र सप्रज हन्ति राजान मन्त्रविप्लव ॥ ४ ॥

एक स्वादु न भुञ्जीत एकश्चार्थान्न चिन्तयेत् ।
एको न गच्छेदध्वान नैक सुप्तेषु जागृयात् ॥ ५ ॥

एक क्षमावता दोषो द्वितीयो नोपपद्यते ।
यदेन क्षमया युक्तमशक्तं मन्यते जन ॥ ६ ॥

सोऽस्य दोषो न मन्तव्य क्षमा हि परमं बलम् ।
क्षमा गुणो ह्यशक्ताना शक्ताना भूषण क्षमा ॥ ७ ॥

क्षमा वशीकृतिर्लोके क्षमया किं न साध्यते ।
शान्तिखड्ग करे यस्य किं करिष्यति दुर्जन ॥ ८ ॥

द्वाविमौ ग्रसते भूमि सर्पो बिलशयानिव ।
राजान चाविरोद्धार ब्राह्मण चाप्रवासिनम् ॥ ९ ॥

द्वे कर्मणी नरः कुर्वन्नस्मिँल्लोके विरोचते ।
अब्रुवन्परुषं किञ्चिदसतोऽनर्चयंस्तथा ॥ १० ॥

द्वाविमौ कण्टकौ तीक्ष्णौ शरीरपरिशोषिणौ ।
यश्चाधन कामयते यश्च कुप्यत्यनीश्वर ॥ ११ ॥
द्वावेव न विराजेते विपरीतेन कर्मणा ।
गृहस्थश्च निरारम्भ कार्यवाश्चैव भिक्षुक ॥ १२ ॥
द्वाविमौ पुरुषौ राजन्स्वर्गस्योपरि तिष्ठत ।
प्रभुश्च क्षमया युक्तो दरिद्रश्च प्रदानवान् ॥ १३ ॥
न्यायागतस्य द्रव्यस्य बोद्धव्यौ द्वावतिक्रमौ ।
अपात्रे प्रतिपत्तिश्च पात्रे चाप्रतिपादनम् ॥ १४ ॥
द्वावम्भसि निवेष्टव्यौ गले बद्ध्वा दृढा शिलाम् ।
धनवन्तमदातार दरिद्र चातपस्विनम् ॥ १५ ॥
द्वाविमौ पुरुषव्याघ्र ! सूर्यमण्डलभेदिनौ ।
परिव्राड् योगयुक्तश्च रणे चाभिमुखो हत ॥ १६ ॥
त्रय पापा मनुष्याणा श्रूयन्ते भरतर्षभ ।
कनीयान्मध्यम श्रेष्ठ इति वेदविदो विदु ॥ १७ ॥
त्रिविधा पुरुषा राजन्नुत्तमाधममध्यमा ।
नियोजयेद्यथावत्तांस्त्रिविधेष्वेव कर्मसु ॥ १८ ॥
त्रय एवाधना राजन्भार्या दासस्तथा सुत ।
यत्ते समधिगच्छन्ति यस्य ते तस्य तद्धनम् ॥ १९ ॥
हरण च परस्वाना परदाराभिमर्शनम् ।
सुहृदश्च परित्यागस्त्रयो दोषा क्षयावहा ॥२०॥
त्रिविधं नरकस्येदं द्वार नाशनमात्मन ।
काम क्रोधस्तथा लोभस्तस्मादेतत्त्रय त्यजेत् ॥२१॥

वरप्रदानं राज्य च पुत्रजन्म च भारत ।
शत्रोश्च मोक्षणं कृच्छ्रात् त्रीणि चैक च तत्समम् ॥२२॥
भक्त च भजमानं च तवास्मीति च वादिनम् ।
त्रीनेताञ्छरणं प्राप्तान्विषमेऽपि न सन्त्यजेत् ॥२३॥
चत्वारि राज्ञा तु महाबलेन
वर्ज्यान्याहु पण्डितस्तानि विद्यात् ।
अल्पप्रज्ञै सह मन्त्र न कुर्या
न्न दीर्घसूत्रै रभसैश्चारणैश्च ॥२४॥
चत्वारि ते तात ! गृहे वसन्तु
श्रियाभिजुष्टस्य गृहस्थधर्मे ।
वृद्धो ज्ञातिरवसन्न कुलीन
सखा दरिद्रो भगिनी चानपत्या ॥२५॥
चत्वार्याह महाराज साद्यस्कानि बृहस्पति ।
पृच्छते त्रिदशेन्द्राय तानीमानि निबोध मे ॥२६॥
देवतानां च सकल्पमनुभाव च धीमताम् ।
विनयं कृतविद्याना विनाश पापकर्मणाम् ॥२७॥
चत्वारि कर्माण्यभयङ्कराणि —
भयं प्रयच्छन्त्ययथाकृतानि ।
मानाग्निहोत्रमुत मानमौन,
मानेनाधीतमुत मानयज्ञ ॥२८॥
पञ्चाग्नयो मनुष्येण परिचर्या प्रयत्नत ।
पिता माताग्निरात्मा च गुरुश्च भरतर्षभ ! ॥२९॥

पञ्चैव पूजयल्लोके यश प्राप्नोति केवलम् ।
देवान्पितॄन् मनुष्याश्च भिक्षूनतिथिपञ्चमान् ॥३०॥
पञ्च त्वानुगमिष्यन्ति यत्र यत्र गमिष्यसि ।
मित्राण्यमित्रा मध्यस्था उपजीव्योपजीविन ॥३१॥
पञ्चेन्द्रियस्य मर्त्यस्य छिद्र चेदेकमिन्द्रियम् ।
ततोऽस्य स्रवति प्रज्ञा दृते पात्रादिवोदकम् ॥३२।
षड दोषा पुरुषेणेह हातव्या भूतिमिच्छता ।
निद्रा तन्द्रा भय क्रोध आलस्य दीर्घसूत्रिता ॥ ३३ ॥
षडिमान् पुरुषो जह्याद्भिन्ना नावमिवार्णवे ।
अप्रवक्तारमाचार्यमनधीयानमृत्विजम् ॥ ३४ ॥
अरक्षितार राजान भार्या चाप्रियवादिनीम् ।
ग्रामकाम च गोपाल वनकाम च नापितम् ॥ ३५ ॥
षडेव तु गुणा पुसा न हातव्या कदाचन ।
सत्य दानमनालस्यमनसूया क्षमा धृति ॥ ३६ ॥
अर्थागमो नित्यमरोगिता च
प्रिया च भार्या प्रियवादिनी च ।
वश्यश्च पुत्रोऽर्थकरी च विद्या
षड् जीवलोकस्य सुखानि राजन् । ॥ ३७ ॥
षण्णामात्मनि नित्यानामैश्वर्य योऽधिगच्छति ।
न स पापै कुतोऽनर्थैर्युज्यते विजितेन्द्रिय ॥ ३८ ॥
षडिमे षट्सु जीवन्ति सप्तमो नोपलभ्यते ।
चौरा प्रमत्ते जीवन्ति व्याधितेषु चिकित्सका ॥ ३९ ॥

प्रमदा कामयानेषु यजमानेषु याजका ।
राजा विवदमानेषु नित्य मूर्खेषु पण्डिता ॥ ४० ॥
षडिमानि विनश्यन्ति मुहूर्तमनवेक्षणात् ।
गाव सेवा कृषिर्भार्या विद्या वृषलसङ्गति ॥ ४१ ॥
षडेते ह्यवमन्यन्ते नित्य पूर्वोपकारिणम् ।
आचार्यं शिक्षिता शिष्या कृतदाराश्च मातरम् ॥४२॥
नारीं विगतकामास्तु कृतार्थाश्च प्रयोजकम् ।
नाव निस्तीर्णकान्तारा आतुराश्च चिकित्सकम् ॥४३॥
आरोग्यमानृण्यमविप्रवास
सद्भिर्मनुष्यै सह सम्प्रयोग ।
स्वप्रत्यया वृत्तिरभीतवास
षड् जीवलोकस्य सुखानि राजन् ! ॥ ४४ ॥
ईर्षुर्घृणी न सतुष्ट क्रोधनो नित्यशङ्कित ।
परभाग्योपजीवी च षडेते नित्यदु खिता ॥ ४५ ॥
सप्त दोषा सदा राज्ञा हातव्या व्यसनोदया ।
प्रायशो यैर्विनश्यन्ति कृतमूला अपीश्वरा ॥ ४६ ॥
स्त्रियोऽक्षा मृगया पान वाक्पारुष्य च पञ्चमम् ।
महच्च दण्डपारुष्यमर्थदूषणमेव च ॥ ४७ ॥
अष्टौ गुणा पुरुष दीपयन्ति
प्रज्ञा च कौल्य च दम श्रुत च ।
पराक्रमश्चाबहुभाषिता च
दान यथाशक्ति कृतज्ञता च ॥ ४८ ॥

नवद्वारमिदं वेश्म त्रिस्थूणं पञ्चसाक्षिकम् ।
क्षेत्रज्ञाधिष्ठितं विद्वान्यो वेद स परः कविः ॥ ४९ ॥
दश धर्मं न जानन्ति धृतराष्ट्र ! निबोध तान् ।
मत्तः प्रमत्त उन्मत्तः श्रान्तः क्रुद्धो बुभुक्षितः ॥ ५० ॥
त्वरमाणश्च लुब्धश्च भीतः कामी च ते दश ।
तस्मादेतेषु सर्वेषु न प्रसज्जेत पण्डितः ॥ ५१ ॥

कौटिलीयादर्थशास्त्रात्

विद्यासमुद्देशः

आन्वीक्षिकी त्रयी वार्ता दण्डनीतिश्चेति विद्या ।

ताभिर्धर्मार्थौ यद्विद्यात्तद्विद्याना विद्यात्वम्। साख्य योगो लोकायत चेत्यान्वीक्षिकी। धर्माधर्मौ त्रय्याम्। अर्थानर्थौ वार्त्तायाम्। नयानयौ दण्डनीत्याम्। बलाबल चैतासा हेतुभिरन्वीक्षमाणा लोकस्योपकरोति, व्यसनेऽभ्युदये च बुद्धिमवस्थापयति, प्रज्ञावाक्यक्रियावैशारद्यं च करोति—

प्रदीप सर्वविद्यानामुपाय सर्वकर्मणाम्।
आश्रय सर्वधर्माणा शश्वदान्वीक्षिकी मता॥

सामर्ग्यजुर्वेदास्त्रयस्त्रयी। अथर्ववेदेतिहासवेदौ च वेदा। शिक्षा कल्पो व्याकरण निरुक्त छन्दोविचितिर्ज्योतिषमिति चाङ्गानि।

एष त्रयीधर्मश्चतुर्णां वर्णानामाश्रमाणा च स्वधर्मस्थापनादौपकारिक ।

स्वधर्म स्वर्गायानन्त्याय च। तस्यातिक्रमे लोक सकरादुच्छिद्येत —

तस्मात्स्वधर्म भूताना राजा न व्यभिचारयेत्।
स्वधर्म सदधानो हि प्रेत्य चेह च नन्दति॥
व्यवस्थितार्यमर्याद कृतवर्णाश्रमस्थिति।
त्रय्या हि रक्षितो लोक प्रसीदति न सीदति॥

कृषिपाशुपाल्ये वणिज्या च वार्त्ता, धान्यपशुहिरण्यकुप्य विष्टिप्रदानादौपकारिकी। तया स्वपक्ष परपक्ष च वशीकरोति कोशदण्डाभ्याम्।

आन्वीक्षिकीत्रयीवार्तानां योगक्षेमसाधनो दण्ड । तस्य नीति दण्डनीति, अलब्धलाभार्था, लब्धपरिरक्षणी, रक्षितविवर्धनी, वृद्धस्य तीर्थेषु प्रतिपादनी च। तस्यामायत्ता लोकयात्रा। तस्मा ल्लोकयात्रार्थी नित्यमुद्यतदण्ड स्यात्। न ह्येवविध वशोपन यनमस्ति भूताना यथा दण्ड इत्याचार्या । नेति कौटिल्य । तीक्ष्णदण्डो हि भूतानामुद्वेजनीय। मृदुदण्ड परिभूयते। यथार्हदण्ड पूज्य ।

चतुर्वर्णाश्रमो लोको राज्ञा दण्डेन पालित ।
स्वधर्मकर्माभिरतो वर्तते स्वेषु वर्त्मसु ॥

(१।२-४)

मात्स्यन्यायाभिभूता प्रजा मनु वैवस्वत राजान चक्रिरे।

(१।१३)

न कश्चिदवमन्येत सर्वस्य शृणुयान्मतम्।
बालस्याप्यर्थवद्वाक्यमुपयुञ्जीत पण्डित ॥

(१।१५)

अनुत्थाने ध्रुवो नाश प्राप्तस्यानागतस्य च।
प्राप्यते फलमुत्थानाल्लभते चार्थसपदम्॥

(१।१६)

प्रजासुखे सुखं राज्ञः प्रजानां च हिते हितम्।
नात्मप्रियं हितं राज्ञः प्रजानां तु प्रियं हितम्॥

(१।१९)

चित्तानित्यत्वान्मनुष्याणाम्। अश्वसधर्माणो हि मनुष्या नियुक्ताः कर्मसु विकुर्वते। (२।९)

न त्वेवार्यस्य दासभावः। (३।१३)

पूज्या विद्याबुद्धिपौरुषाभिजनकर्मातिशयतश्च पुरुषाः।

(३।२०)

स्वयमुपस्थितं नावमन्येत। (५।६)

कालश्च सकृदभ्येति यं नरं कालकाङ्क्षिणम्।
दुर्लभः स पुनस्तस्य कालः कर्म चिकीर्षतः॥

(५।६)

विजिगीषुः शक्त्यपेक्षः षाड्गुण्यमुपयुञ्जीत। समज्यायोभ्यां सधीयेत। हीनेन विगृह्णीयात्। विगृहीतो हि ज्यायसा हस्तिना पादयुद्धमिवाभ्युपैति। समेन चामः पात्रमामेनाहतमिवोभयतः क्षयं करोति। कुम्भेनेवाश्मा हीनेनैकान्तसिद्धिमवाप्नोति।

(७।२)

व्यस्यत्येनं श्रेयस इति व्यसनम्। (८।१)

बिल्वं बिल्वेन हन्यताम्। (९।२)

लाभविघ्नः—कामः, कोपः, साध्वसं, कारुण्यं, ह्रीः, अनार्यभावः, मानः, सानुक्रोशता, परलोकापेक्षा, धार्मिकत्वम्, अत्याहितत्वं (अत्यागित्वं वा), दैन्यम्, असूया, हस्तगतावमानो, अविश्वासो

अयम् शीतोष्णवर्षाणामाक्रम्य मङ्गलतिथिनक्षत्रेष्टित्वमिति ।

नक्षत्रमतिपृच्छन्त बालमर्थोऽतिवर्तते ।
अर्थो ह्यर्थस्य नक्षत्र किं करिष्यन्ति तारका ॥

साधना (? सधना) प्राप्नुवन्त्यर्थान् नरा यत्नशतैरपि ।
अर्थैरर्था प्रबध्यन्ते गजा प्रतिगजैरिव ॥९।४॥

एक हन्यान्न वा हन्यादिषु क्षिप्तो धनुष्मता ।
प्राज्ञेन तु मति क्षिप्ता हन्याद् गर्भगतानपि ॥१०.६॥

चाणक्यसूत्रेभ्य

जितात्मा सर्वार्थै सयुज्येत ॥१०॥

मन्त्ररक्षणे कार्यसिद्धिर्भवति ॥२३॥

मन्त्रविस्रावी कार्यं नाशयति ॥२४॥

षट्कर्णाद् भिद्यते मन्त्र ॥३४॥

मित्रसंग्रहणे बल सपद्यते ॥३६॥

तेजो हि सधानहेतुस्तदर्थानाम् ॥५३॥

नातप्तलोहो लोहेन संधीयते ॥५४॥

गजपादयुद्धमिव बलवद्विग्रह ॥५७॥

आमपात्रमामेन सह विनश्यति ॥५८॥

अग्निदाहादपि विशिष्ट वाक्पारुष्यम् ॥७५ ॥

आत्मनि रक्षिते सर्वं रक्षित भवति ॥८४॥

आत्मायत्तौ वृद्धिविनाशौ ॥८५॥

नास्त्यग्नेर्दौर्बल्यम् ॥८८॥

पुरुषकारमनुवर्तते दैवम् ॥९८॥

पूर्व निश्चित्य पश्चात् कार्यमारभेत ॥१०१॥
न चलचित्तस्य कार्यावाप्ति ॥१०३॥
दोषवर्जितानि कार्याणि दुर्लभानि ॥१०५॥
कालातिक्रमात् काल एव फल पिबति ॥१०८॥
परीक्ष्यकारिणि श्रीश्चिर तिष्ठति ॥११३॥
यो यस्मिन् कर्मणि कुशलस्त तस्मिन्नेव योजयेत्॥११७॥
सिद्धस्यैव कार्यस्य प्रकाशन कर्त्तव्यम् ॥१२१॥
ज्ञानवतामपि दैवमानुषदोषात्कार्याणि दुष्यन्ति ॥१२२॥
दैव शान्तिकर्मणा प्रतिषेद्धव्यम् ॥१२३॥
मानुषीं कार्यविपत्ति कौशलेन विनिवारयेत् ॥१२४॥
क्षीरार्थी वत्सो मातुरूध प्रतिहन्ति ॥१२७॥
न दैवप्रमाणाना कार्यसिद्धि ॥१२६॥
अपरीक्ष्यकारिण श्री परित्यजति ॥१३३॥
स्वशक्ति ज्ञात्वा कार्यमारभेत ॥१३५॥
धेनो शीलज्ञ क्षीरं भुङ्क्ते ॥१४०॥
अतिभार पुरुषमवसादयति ॥१४६॥
य ससदि परदोष शसति स स्वदोषबहुत्व प्रख्यापयति॥१४७॥
साहसेन न कार्यसिद्धिर्भवति ॥१५०॥
अवमानेनागतमैश्वर्यमवमन्यते साधु ॥१६०॥
बहूनपि गुणानेकदोषो ग्रसति ॥१६१॥
क्षुधार्तो न तृण चरति सिह ॥१६४॥
नाल्पदोषाद् बहुगुणास्त्यजन्ते ॥१६९॥

विपश्चित्स्वपि सुलभा दोषा ॥१७०॥

नास्ति रत्नमखण्डितम् ॥१७१॥

क्षीराश्रित जल क्षीरमेव भवति ॥१७७॥

रजत कनकसङ्गात्कनक भवति ॥१७६॥

नास्त्यलसस्यैहिकामुष्मिकम् ॥ १८४ ॥

निरुत्साहाद्दैव पतति ॥ १८५ ॥

अविश्वस्तेषु विश्वासो न कर्तव्य ॥ १८७ ॥

विष विषमेव सार्वकालम् ॥ १८८ ॥

नीचस्य मतिर्न दातव्या ॥ २०३ ॥

सुपूजितोऽपि दुर्जन पीडयत्येव ॥ २०५ ॥

चन्दनादीनपि दावाग्निर्दहत्येव ॥ २०६ ॥

कदापि पुरुष नावमन्येत ॥ २०७ ॥

मितभोजन स्वास्थ्यम् ॥ २१८ ॥

पथ्यमपथ्याजीर्णे नाश्नीयात् ॥ २१९ ॥

जीर्णभोजिन व्याधिर्नोपसर्पति ॥ २२० ॥

जीर्णशरीरे वर्धमान व्याधि नोपेक्षेत ॥ २२१ ॥

अजीर्णे भोजन दुःखम् ॥ २२२ ॥

शत्रोरपि विशिष्यते व्याधि ॥ २२३ ॥

मूर्खेषु विवादो न कर्तव्य ॥ २३० ॥

मूर्खेषु मूर्खवत्कथयेत् ॥ २३१ ॥

आयसैरायस छेद्यम् ॥ २३२ ॥

पररहस्य नैव श्रोतव्यम् ॥ २४४ ॥

स्वहस्तोऽपि विषदिग्धश्छेद्य ॥ २४८ ॥

व्यसन मनागपि बाधते ॥ २५३ ॥

अमरवदर्थजातमार्जयेत् ॥ २५४ ॥

अर्थवान् सव लोकस्य बहुमत ॥ २५५ ॥

महेन्द्रमप्यर्थहीन न बहु मन्यते लोक ॥ २५६ ॥

दारिद्र्य खलु पुरुषस्य जीवित मरणम् ॥ २५७ ॥

विरूपोऽर्थवान् सुरूप ॥ २५८ ॥

अदातारमप्यर्थवन्तमर्थिनो न त्यजन्ति ॥ २५९ ॥

अकुलीनोऽपि कुलीनाद्विशिष्ट ॥ २६० ॥

नास्त्यमानभयमनार्यस्य ॥ २६१ ॥

परद्रव्यापहरणमात्मद्रव्यनाशहेतु ॥ २६९ ॥

न चौर्यात्पर मृत्युपाश ॥ २७० ॥

विशेषज्ञ स्वामिनमाश्रयेत् ॥ २८३ ॥

पुरुषस्य मैथुन जरा ॥ २८४ ॥

स्त्रीणाममैथुन जरा ॥ २८५ ॥

अगम्यागमनादायुर्यश पुण्यानि क्षीयन्ते ॥ २८७ ॥

नास्त्यहङ्कारसम शत्रु ॥ २८८ ॥

ससदि शत्रु न परिक्रोशेत् ॥ २८९ ॥

य परार्थमुपसर्पति स सत्पुरुष ॥२९९॥

इन्द्रियाणा प्रशम शास्त्रम् ॥ ३०० ॥

म्लेच्छभाषण न शिक्षेत ॥ ३०३ ॥

म्लेच्छानामपि सुवृत्त ग्राह्यम् ॥ ३०४ ॥

न स्त्रैणस्य स्वर्गाप्तिर्धर्मकृत्यं च ॥ ३१७ ॥

स्त्रियोऽपि स्त्रैणमवमन्यन्ते ॥ ३१८ ॥

न महाजनहासः कर्तव्यः ॥ ३२१ ॥

कार्यसंपदं निमित्तानि सूचयन्ति ॥ ३२२ ॥

नक्षत्रादपि निमित्तानि विशेषयन्ति ॥ ३२३ ॥

कथानुरूपं प्रतिवचनम् ॥ ३२९ ॥

विभवानुरूपमाभरणम् ॥ ३३० ॥

वयोऽनुरूपो वेषः ॥ ३३४ ॥

आत्मच्छिद्रं न पश्यति परच्छिद्रमेव पश्यति बालिशः ॥३४३॥

श्वो मयूरादद्य कपोतो वरः ॥३४८॥

सर्वं जयत्यक्रोधः ॥३५०॥

अलोहमयं निगडं कलत्रम् ॥३५६॥

भूषणानां भूषणं सविनया विद्या ॥३६८॥

उपस्थितविनाशः पथ्यवाक्यं न शृणोति ॥३९५॥

न चक्षुषः समं ज्योतिरस्ति ॥४०३॥

चक्षुर्हि शरीरिणां नेता ॥४०४॥

अपचक्षुषः किं शरीरेण ॥ ४०५ ॥

न वेदबाह्यो धर्मः ॥४१४॥

न मीमांस्या गुरवः ॥४२२॥

ऋणशत्रुव्याधिष्वशेषः कर्त्तव्यः ॥४३५॥

नार्थिष्ववज्ञा कार्या ॥४३७॥

जिह्वायत्तौ वृद्धिविनाशौ ॥४४०॥

विषामृतयोराकरी जिह्वा ॥४४१॥

प्रियवादिनो न शत्रु ॥४४२॥

स्तुता अपि देवतास्तुष्यन्ति ।४४३॥

अनृतमपि दुर्वचन चिर तिष्ठति ॥४४४॥

श्रुतिसुखात् कोकिलालापात् तुष्यन्ति ॥४४६॥

परएडमवलम्ब्य कुञ्जर न कोपयेत् ॥४५२॥

यथा श्रुत तथा बुद्धि ॥४५९॥

यथा कुल तथाचार ॥४६०॥

न चागत सुख त्यजेत् ॥४६२॥

स्वयमेव दु खमधिगच्छति ।।४६३॥

गतानुगतिको लोक ॥४७३॥

यमनुजीवेत्त नापवदेत ॥४७४॥

न च स्त्रीणा पुरुषपरीक्षा ॥४७८॥

स्त्रीणा मन क्षणिकम् ॥४७९॥

देही देह त्यक्त्वा ऐन्द्रपद न वाञ्छति ॥ ४८४॥

अनार्यसबन्धाद् वरमार्यशत्रुता ॥४८६॥

निहन्ति दुर्वचन कुलम् ॥४८७॥

न दानसम वश्यम् ॥४९४॥

असत्समृद्धिरसद्भिरेव भुज्यते ॥४९६॥

निम्बफल काकैर्भुज्यते ॥४९७॥

नाम्भोधिस्तृष्णामपोहति ॥४९८॥

आत्मा न स्तोतव्य ॥५०१॥

आर्यं स्वमिव परं मन्यते ॥५२०॥

यत्र सुखेन वर्तते तदेव स्थानम् । ५२२॥

पुत्रो न स्तोतव्य ॥५२९॥

श्व कार्यमद्य कुर्वीत ॥५३९॥

आपराह्णिक पूर्वाह्ण एव कर्तव्यम् ॥५४०॥

सर्वज्ञता लोकज्ञता ॥५४२।

शास्त्रज्ञोऽप्यलोकज्ञो मूर्खतुल्य ॥५४३॥

आत्मन पापमात्मैव प्रकाशयति ॥५५३॥

व्यवहारेऽन्तर्गतमाकार सूचयति ॥५५४॥

आकारसंवरण देवानामशक्यम् ॥ ५५५॥

(आहारविषये श्लोकाः)

पूजयेदशन नित्यमद्याच्चैतदकुत्सयन् ।
दृष्ट्वा हृष्येत्प्रसीदेच्च प्रतिनन्देच्च सर्वश ॥
पूजित ह्यशन नित्य बलमूर्ज च यच्छति ।
अपूजित तु तद्भुक्तमुभय नाशयेदिदम् ॥
नोच्छिष्ट कस्यचिद् दद्यान्नाद्याच्चैव तथान्तरा ।
न चैवात्यशन कुर्यान्न चोच्छिष्ट क्वचिद् व्रजेत् ॥
अनारोग्यमनायुष्यमस्वर्ग्य चातिभोजनम् ।
अपुण्य लोकविद्विष्ट तस्मात्तत्परिवर्जयेत् ॥
(२।५४—५७)

(इन्द्रियसयम)

इन्द्रियाणा विचरता विषयेष्वपहारिषु ।
सयमे यत्नमातिष्ठेद्विद्वान्यन्तेव वाजिनाम् ॥
(२।८८)

इन्द्रियाणा प्रसङ्गेन दोषमृच्छत्यसशयम् ।
सनियम्य तु तान्येव तत् सिद्धि नियच्छति ॥
न जातु काम कामानामुपभोगेन शाम्यति ।
हविषा कृष्णवर्त्मेव भूय एवाभिवर्धते ॥

यश्चैतान्प्राप्नुयात्सर्वान्यश्चैतान्केवलांस्त्यजेत् ।
प्रापणात्सर्वकामानां परित्यागो विशिष्यते ॥
न तथैतानि शक्यन्ते संनियन्तुमसेवया ।
विषयेषु प्रजुष्टानि यथा ज्ञानेन नित्यश ॥
वेदास्त्यागश्च यज्ञाश्च नियमाश्च तपांसि च ।
न विप्रदुष्टभावस्य सिद्धिं गच्छन्ति कर्हिचित् ॥
श्रुत्वा स्पृष्ट्वा च दृष्ट्वा च भुक्त्वा घ्रात्वा च यो नर ।
न हृष्यति ग्लायति वा स विज्ञेयो जितेन्द्रिय ॥
इन्द्रियाणां तु सर्वेषां यद्येकं क्षरतीन्द्रियम् ।
तेनास्य क्षरति प्रज्ञा दृतेः पात्रादिवोदकम् ॥
वशे कृत्वेन्द्रियग्राम संयम्य च मनस्तथा ।
सर्वान्संसाधयेदर्थानक्षिण्वन्योगतस्तनुम् ॥

(२।९३।१००)

(ब्रह्मचारिनियमाः)

सेवेतेमांस्तु नियमान्ब्रह्मचारी गुरौ वसन् ।
सन्नियम्येन्द्रियग्राम तपोवृद्ध्यर्थमात्मन ॥
नित्य स्नात्वा शुचि कुर्याद्देवर्षिपितृतर्पणम् ।
देवताभ्यर्चनं चैव समिदाधानमेव च ॥
वर्जयेन्मधु मांस च गन्ध माल्य रसान्स्त्रिय ।
शुक्तानि यानि सर्वाणि प्राणिनां चैव हिंसनम् ॥
अभ्यङ्गमञ्जन चाक्ष्णोरुपानच्छत्रधारणम् ।
काम क्रोधं च लोभ च नर्तनं गीतवादनम् ॥

द्यूत च जनवाद च परिवाद तथानृतम् ।
स्त्रीणा च प्रे क्षणालम्भमुपघात परस्य च ॥
एक शयीत सर्वत्र न रेत स्कन्दयेत्कचित् ।
कामाद्धि स्कन्दयन्रेतो हिनस्ति व्रतमात्मन ॥

(२।१७५-१८०)

(योऽनूचानः स नो महान्)

अध्यापयामास पितृन्शिशुराङ्गिरस कवि ।
पुत्रका इति होवाच ज्ञानेन परिगृह्य तान् ॥
ते तमर्थमपृच्छन्त देवानागतमन्यव ।
देवाश्चैतान्समेत्योचुर्न्याय्य व शिशुरुक्तवान् ॥
अज्ञो भवति वै बाल पिता भवति मन्त्रद ।
अज्ञ हि बालमित्याहु पितेत्येव तु मन्त्रदम् ॥
न हायनैर्न पलितैर्न वित्तेन न बन्धुभि ।
ऋषयश्चक्रिरे धर्म योऽनूचान स नो महान् ॥
विप्राणा ज्ञानतो ज्यैष्ठ्य क्षत्रियाणा तु वीर्यत ।
वैश्याना धान्यधनतः शूद्राणामेव जन्मत ॥
न तेन वृद्धो भवति येनास्य पलित शिर ।
यो वै युवाप्यधीयानस्त देवा स्थविर विदु ॥

(२।१५१-१५६)

चरकसंहितायाः

धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्य मूलमुत्तमम् ।

सम्यक्प्रयोग सर्वेषा सिद्धिराख्याति कर्मणाम् ।

सुखार्था सर्वभूताना मता सर्वाः प्रवृत्तय ।

आत्मानमेव मन्येत कर्तार सुखदुःखयो ।

ज्ञानवतापि च नात्यर्थमात्मनो ज्ञानेन विकत्थितव्यम् ।

आप्तादपि हि विकत्थमानादत्यर्थमुद्विजन्ति अनेके ।

कृत्स्नो हि लोको बुद्धिमतामाचार्य । शत्रुश्चाबुद्धिमताम् ।

ज्ञानपूर्वक कर्मणा समारम्भ प्रशसन्ति कुशला ।

परीक्ष्यकारिणो हि कुशला भवन्ति ।

हेतावीर्ष्यु फले नेर्ष्यु ।

नान्यदोषान् ब्रूयात् । नान्यरहस्यमागमयेत् ।

नासंवृतमुखो जृम्भा क्षवथु हास्य वा प्रवर्तयेत् ।

न नियम भिन्द्यात् ।

न सर्वविश्रम्भी, न सर्वाभिशङ्की ।

न कार्यकालमतिपातयेत् ।

न सिद्धावौत्सुक्य गच्छेत् । नासिद्धौ दैन्यम् ।

नापरीक्षितमभिनिविशेत् ।

प्रत्यक्ष ह्यल्पमनल्पमप्रत्यक्षमस्ति ।

न ह्यत. पापात्पापीयोऽस्ति यदनुपकरणस्य दीर्घमायु

पुरुषोऽय लोकसम्मित । यावन्तो हि मूर्त्तिमन्तो लोके भावविशषास्तावन्त पुरुषे, यावन्त पुरुषे तावन्ता लोके।

सम्यक्प्रयोगनिमित्ता हि सर्वकर्मणा सिद्धिरिष्टा। व्यापच्चा सम्यक्प्रयोगनिमित्ता।

तद्विद्यसभाषा हि ज्ञानाभियोगसहर्षकरी भवति। वैशारद्यमपि चाभिनिर्वर्त्तयति। वचनशक्तिमपि चाधत्ते। यशश्चाभिदीपयति। पूर्वश्रुते च सदेहवत पुन श्रवणात् श्रुतसशयमपकर्षति। श्रुते चासन्देहवतो भूयोऽध्यवसायमभिनिर्वर्तयति। अश्रुतमपि च कश्चिदर्थ श्रोत्रविषयमापादयति।

नरो हिताहारविहारसेवी समीक्ष्यकारी विषयेष्वसक्त।
दाता सम सत्यपर क्षमावानाप्तोपसेवी च भवत्यरोग ॥

ग्राम्यो हि वासो मूलमशस्तानाम्।

प्राज्ञगीतायाः

(भावनायज्ञविषये)

भावनाकुसुमैरीळे
तत्तेज शाश्वत महत् ।
आत्मा सवितृरूपेण
जगतस्तस्थुषश्च यत् ॥ १ ॥

(परात्मदेवताविषये)

यैषा सर्वमयी देवी मातृरूपेण वर्तते ।
तस्या क्रोड समाश्रित्य वर्तेथास्त्व गतव्यथ ॥ १ ॥
ससारसागरे यात्रा कर्तुकामोऽभयेन य ।
परात्मदेवतानौकामाश्रयेत् स प्रयत्नत ॥ २ ॥
दैव्या नावोह्यमानोऽह सुतरामापदापगा ।
असशय तरिष्यामि नात्र कार्या विचारणा ॥ ३ ॥
महती देवता यैषा हृन्मन्दिर उपस्थिता ।
ता ध्यायेच्छ्रद्धयोपेतो य इच्छेच्छ्रेय आत्मन ॥ ४ ॥

(विष्णोर्विषये)

वेवेष्टि यो जगत्सर्वं बहिरन्तश्च संस्थितः ।
चराचरस्य लोकस्य स मे विष्णुः सहायकः ॥ १ ॥
बहिरन्तश्च यत्तत्त्वं जगत्संव्याप्य संस्थितम् ।
तद्‌भिन्नतयात्मानं मत्वा धीरो न शोचति ॥ २ ॥
महती देवता यैषा ह्यात्मनोऽभ्यन्तरे स्थिता ।
आत्मानमर्पयेत्तस्यै क्षेमार्थी यो भवेन्नरः ॥ ३ ॥

——

(ईश्वर प्रति प्रार्थनाविषये)

दत्तं देवेन यत्तुभ्यं तदर्थं स्वकृतज्ञताम् ।
ब्रूहि तं परमात्मानं मा भूत्तेऽत्र कृतघ्नता ॥ १ ॥
यद्‌वाप्तं त्वया देवात्तदर्थं योग्यतात्मनः ।
दर्शनीया प्रयत्नेन प्रार्थनीयं ततोऽधिकम् ॥ २ ॥

——

(लघुस्वार्थानां चिन्तनमेव दुःखमूलम्)

शरीरात्मा लघुस्तस्य नैव कार्या विचारणा ।
चिन्तनं हि लघोर्यस्माल्लघुतापादकं मतम् * ॥ १ ॥

*तथा हि "यो वै भूमा तत्सुखम्, नाल्पे सुखमस्ति । भूमैव सुखम् । भूमा त्वेव विजिज्ञासितव्यः"

(छा० उप०७।२३।१)

ब्रह्मविज्जायते ब्रह्म ह्याम्नातमसकृच्छ्रुतौ ।
तस्माद् ब्रह्मविचारेऽब्धौ निमग्न शान्तिमाप्नुहि ॥ २ ॥
तत्त्वमानन्दरूपं तदादिम नात्र सशय ।
तथापि महदाश्चर्यं दृश्यन्ते दुःखिनो जना ॥ ३ ॥
एकमेव महत्तत्त्व मूल सर्वस्य वस्तुन. ।
तद्विकासा समे भावा नियत मत्स्वरूपिण ॥ ४ ॥

(अनेकेषु एकत्वबुद्धिः)

पात्रभेदेन भिन्नाम्भः पिबन्नार्त्त पिपासया ।
यथा शान्तिमवाप्नोति नोक्तभेदेऽवसज्जते ॥ १ ॥
तथैव तत्त्वविद्विद्वान् नानारूपेण पूजिते ।
परात्मतत्त्व एकस्मिन् शान्तिमाप्नोति नैष्ठिकीम् ॥ २ ॥
अथवा
तथैवोपाधिभिर्भिन्नेऽभिन्ने वस्तुत आत्मनि ।
एकत्वबुद्धिमास्थाय शान्तिमाप्नोति तत्त्ववित् ॥ ३ ॥

(चित्तवृत्तीना निरोधविषये)

वृत्तयो निरवरन्त्योऽमू स्फुलिङ्गा इव वह्नितः ।
आत्मनोऽनारत शक्तिं विक्षिपन्ति समन्तत ॥ १ ॥
तासा जाते निरोधे तु योगशास्त्रानुसारत ।
आत्मनः स्व महत्तेज स्थिररूपेण भासते ॥ २ ॥

(अदीनाः स्याम)

दृष्ट्वाप्यनन्तप्रसरा
मानवो गतिमात्मन ।
आश्चर्यं मूढतादोषाद्
दीन हीन च मन्यते ॥ १ ॥

(आत्मन उन्नते कापि काष्ठा न विद्यत इति दृष्ट्वापि मोहवशान्मनुज आत्मान दीनं हीन च मन्यत इति महदाश्चर्यमित्यर्थ)

— —

(मानवेन प्राप्तकाल विधीयताम्)

यदतीतमतीतं तत्
सदिग्धं यदनागतम् ।
तस्माद् यत्प्राप्तकाल तन्
मानवेन विधीयताम् ॥ १ ॥

———

(कर्मणैव संसिद्धि)

न हि चिन्तनमात्रेण
कार्यसिद्धेर्हि सभव ।
कर्मणैव हि ससिद्धि-
स्ततो गीतासु वर्णिता ॥ १ ॥

(वास्तविक धनम्)

यत्कर्मकरणेनान्त -
सन्तोषं लभते नर ।
वस्तुतस्तद्धन मन्ये
न धन धनमुच्यते ॥ १ ॥

(जीवनयात्राविषये)

यात्रेति जीवन प्राहुर्यात्री वर्त्ते न सशय ।
प्रीत्यैव व्यवहर्तव्य यात्रिभि, कि विरोधतः ॥ १ ॥
विरोधिना विरोधेन शान्तिभङ्गो भवेद् ध्रुवम् ।
यदुद्दिश्य विरोध स्याच्छान्तेर्मूल्य ततोऽधिकम् ॥ २ ॥

(कश्चिदपि नावमन्तव्यः) •

सर्वेऽमी प्राणिन साक्षान्मानवास्तु विशेषत ।
प्रदीपा इव भासन्ते दीपिता ब्रह्मतेजसा ॥ १ ॥
भास्वर तन्महत्तेजो ब्रह्मणो न समन्तत ।
चैतन्यरूपतापन्न प्राणिमात्रे प्रकाशते ॥ २ ॥
अत एव च सर्वेऽपि प्राणिनो गौरवास्पदम् ।
न कश्चिदवमन्तव्य आत्मश्रेयोऽभिकाङ्क्षिणा ॥ ३ ॥

(पितापुत्रादिसबन्धे कर्तव्यबुद्धिः)

पितापुत्रादिसबन्धो नैव स्वेच्छाकृतो मत ।
परात्मना कृतस्तस्मात्तदभिप्रायमूलक ॥ १ ॥
तदभिप्रायसिद्ध्यर्थमस्मज्जन्मादिक, तत ।
कर्तव्यमिति बुद्ध्यैव कुर्वीत कर्म मानव ॥ २ ॥

(बुद्धिभावनयोर्द्वन्द्वम्)

बुद्धिभावनयोर्द्वन्द्व जीवने दृश्यतेऽनिशम् ।
तत्त्वज्ञानकरी बुद्धिर्भावना मोहरूपिणी ॥१॥
भावनाप्रसरे दु ख बुद्धिरात्मप्रसादनी ।
समन्वयस्तयोस्तस्मात्स्थापनीय कथंचन ॥२॥
भावना शक्तिदा प्रोक्ता बुद्धिर्मार्गप्रदर्शिका ।
बुद्धे प्राधान्य एवात्र तयोर्योग सुखप्रद ॥३॥
(भावना = sentiment बुद्धि = Intellect)

(परात्मना सर्वथा रक्षितो वर्त इति भावना)

नून स्वजन्मन पूर्वमन्तर्यामिनियन्त्रित ।
अभूवमहम्, एव वै मृत्योः पश्चात्स्थितिर्ध्रुवा ॥१॥
सत्येवम्; "अल्पकालेऽस्मिञ्जीवनेऽपि परात्मना ।
सर्वथा रक्षितो वर्त्ते" इत्येवमवधार्यताम् ॥२॥

(सोऽय मे निधिरव्ययः)

जन्मजन्मान्तरीयस्य कर्मव्रातस्य सङ्क्षये ।
लोकल्लोकान्तरीयस्य वस्तुनस्तत्त्वनिर्णये ॥१॥
या सत्या या परा शान्तिस्तस्या सपादने महत् ।
कारण योग आम्नात सोऽय मे निधिरव्यय ॥२॥

तथा

ऋषिभिर्मुनिभि पूर्वे राचार्यैस्तत्त्वदर्शिभि ।
तप स्वाध्यायनिरतै शान्तैर्दान्तैर्मनीषिभि ॥३॥
लोककल्याणबुद्ध्यैव नैव स्वार्थपरायणै ।
वाङ्मय यन्महत्सृष्ट सोऽय मे निधिरव्यय ॥४॥

(निर्धनेनापि विदुषा 'उक्तनिधिना विशेषतो धनवानहम्' इत्येव विभावनीयमिति भाव ।)

यो बालो मञ्ञती बाल्य पण्डितो चापि तेन सो ।
बालो च पण्डितमानी स वे बालो'ति वुच्चति ॥६३॥
(=यो बालो मन्यते बाल्य तेन चापि स पण्डित ।
बालश्च पण्डितमन्य स वै बाल इति स्मृत ॥)
बाल =मूर्ख ।

अत्तान दमयन्ति पण्डिता ॥८०॥
(=आत्मानं दमयन्ति पण्डिता ।)

अप्पका ते मनुस्सेसु ये जना पारगामिनो ।
अथाय इतरा पजा तीरमेवानुधावति ॥८५॥
(=अल्पकास्ते मनुष्येषु ये जना पारगामिन ।
अथेयमितरा प्रजा तीरमेवानुधावति ॥)

मासे मासे सहस्सेन यो यजेथ सत सम ।
एकञ्च भावितत्तान मुहुत्तमपि पूजये ॥
सा येव पूजना सेय्यो य चे वस्ससत हुत ॥१०६॥
(=मासे मासे सहस्रेण यो यजेत शत समा ।
एक च भावितात्मान मुहूर्त्तमपि पूजयेत् ॥
पूजैव श्रेयसी तस्माद् यच्चेद् वर्षशतं हुतम् ॥)

विस जीवितुकामो 'व पापानि परिवज्जये ॥१२३॥
(=विष जीवितुकामो व[1] पापानि परिवर्जयेत् ।)

१—इवार्थो व शब्द ।

न विज्जती सो जगति प्पदेसो
यत्थट्ठित न प्पसहेय्य मच्चू ॥१२८॥
(= न विद्यते जगति स प्रदेशो
यत्र स्थित न प्रसहेत मृत्यु ॥)
अत्तान उपम कत्वा न हनेय्य न घातये ॥१२९॥
(= आत्मानमुपमा कृत्वा न हन्यान्न च घातयेत् ॥)
न नग्गचरिया न जटा न पङ्का
नानासका थण्डिलसायिका वा ।
रजोवजल्ल उक्कुटिकप्पधान
सोधेन्ति मच्च अवितिण्णकङ्खं ॥१४१॥
(= न नग्नचर्या न जटा न पङ्का
नानशन स्थण्डिलशायिका वा ।
रजोलेपनमुत्कुटिकप्रधान[१]
शोधयन्ति मर्त्यमवितीर्णाकाङ्क्षम् ॥)
अप्पस्सुताय पुरिसो बलिवद्दो 'व जीरति ।
मसानि तस्स वड्ढन्ति पञ्ञा तस्स न वड्ढति ॥१५२॥
(= अल्पश्रुतोऽय पुरुषो बलीवर्दो व जीर्यति ।
मासानि तस्य वर्धन्ते प्रज्ञा तस्य न वर्धते ॥)
मिच्छादिट्ठि न सेवेय्य ॥१६७॥

---

१ - उत्कुटिकासन नामासनविशेष ।

(=मिथ्यादृष्टिं न सेवेत)

उत्तिट्ठे नप्पमज्जेय्य ॥१६८॥

(=उत्तिष्ठेन्न प्रमाद्येत् ।)

आरोग्यपरमा लाभा सन्तुट्ठी परमं धनं ॥२०४॥

(=आरोग्यं परमो लाभः सन्तुष्टिः परमं धनम् ॥)

निन्दन्ति तुण्हीमासीनं निन्दन्ति बहुभाणिनं ।

मितभाणिनम्पि निन्दन्ति नत्थि लोके अनिन्दितो॥२२७॥

(=निन्दन्ति तूष्णीमासीनं निन्दन्ति बहुभाणिनम् ।

मितभाणिनमपि निन्दन्ति नास्ति लोके ह्यनिन्दितः ॥)

असज्झायमला मन्त्रा अनुट्ठानमला घरा ॥२४१॥

(=अस्वाध्यायमला मन्त्रा अनुत्थानमला गृहा ॥)

न जटाहि न गोत्तेहि न जच्चा होति ब्राह्मणो ।

यम्हि सच्चञ्च धम्मो च सो सुची सो च ब्राह्मणो॥३९३॥

(=न जटाभिर्न वा गोत्रैर्न जात्या ब्राह्मणो भवेत् ।

यस्मिन्सत्यं च धर्मश्च स शुचिः स च ब्राह्मणः ॥)

इति श्रीमन्मङ्गलदेवशास्त्रिविरचिते

प्रबन्धप्रकाशे द्वितीयभागः

समाप्तः ॥

मुद्रणत्रुटिनिर्देशः

ग्रन्थेऽस्मिन् मुद्रणदोषाज्जातास्त्रुटय सामान्येनाधस्तान्निर्दिश्यन्ते—

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
३१	७	वधमाना	-वर्धमाना
३३	२२	सदेहो	सदेहो
३८	२०	मुवि	भुवि
४३	१	-त्वे	-त्वे
,,	१२	-वां	वो-
,,	१४	-दूं	दूं-
४४	१	धा	-धा
४५	१७	ष्व	ष्वा
४९	६	मितेषु	र्मितेषु
,,	९	चिकिस्सा-	चिकित्सा-
,,	१०	अर्पि	अपि
५२	४	तिहि	तिहि
,,	२०	प्रमृति-	प्रभृति-
५५	१२	-प्रगति	-प्रगति
५६	२	पूर्वक	पूर्वक
,	,,	वाग्	वाग्-
,,	१५	ससद्	असद्
६०	१६	इत्यवं	इत्येव
,,	,,	सतत	सतत

पृष्ठम्	पङ्क्ति	अशुद्धम्	शुद्धम्
६३	५	सदेशेन	सदेशेन
६४	१८	विद्यत्	विद्युत्
६५	३	नून	नून
,,	१२	मित	र्मित
,,	१९	घातक	घातक
६८	१६	सत्वता	-सत्त्वता
६९	२	ऋषि	र्ऋषि
७०	६	शक्नम	शक्नुम
७७	१	तद्	तद्-
७८	८	वर्णां	वर्णा
८३	१४	वों, -र्तं	वों, र्त
८४	५	आप्त	आप्तु
८६	१८	-र्तं	-र्त
९०	११	तद्-	तद्
१००	१	राथ	-रार्थ
,,	२	निदश	निदृशा-
१०१	१	कर्णोभि	कर्णोभि
१०२	६	पार्य ते	पार्यते
१०४	१०	-मार्ग	-मार्ग-
१०६	८	उदभव	उद्भव
१११	२४	मग	भग-

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
११३	१	ज्जैयु-	-ज्जैर्यु-
"	३	सश	संश-
"	६	-कीत्ति	कीर्त्ति
"	७	क्लैव्य	क्लैब्य
"	८	-दौबल्य	दौर्बल्य
"	१०	अर्थात	अर्थात्
११४	४	सभवति	सभवति
११६	१५	ज्ञान	ज्ञान
११७	३	कतु-	कर्तु-
"	१७	-रय-	-स्य
११८	१९	द्ध-, द्व	द्व , द्ध-
११९	२०	-थे	र्थे
१२०	९	-कर्म	-कर्म-
१२१	११	कत	कर्त-
१२२	१	पयु-	पर्यु-
१२३	१६	सार	सार
"	१८	वु	बु
१२४	१०	कर्म -	कर्म-
१२५	९	-वरा न	वर्णन
"	१०	दृश्यत	दृश्यते
१२६	६	सकल	सकल

पृष्ठम्	पङ्क्ति	अशुद्धम्	शुद्धम्
१२६	१४	र्म	-र्म
१२८	४	दशास्य	देशास्य
१२९	१६	बय	वय
१३१	४	कर्त व्य	कर्तव्य
१३२	१३	अनेकमूत्ति	अनेकमूर्त्ति
१३५	१	काय	कार्य
१३६	४	-पूर्ण:	पूर्ण
१३८	११	कायोथ	-कार्यार्थ
१३९	१२	इद	इदं
१४०	१०	भितौ	-भित्तौ
१४२	१८	-लम्व-	लम्ब-
१४६	९	-म्रार	-स्रार
१४७	६	-तन्त्रषु	तन्त्रेषु
,,	७	स्माक	स्माकं
१४८	११	तहि	तर्हि
१४९	११	म्म-	म्मं-
१५३	१३	-त्रश्य	वश्यं
१५४	१६	षा	-षी
१६०	६	कि	किं
१६६	८	व्रत	व्रन
१६७	१२	यशास	यशासं

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
६९	२	र्त	र्त-
८२	२१	नाब	नाव
८३	१०	बारणाय	वारणाय
१८५	९	स्वा	स्वा
१९०	१	सर्ब-	सर्व-
१९३	१	-यत	र्यत
२००	१४	अग्निव	अग्निवँ
२०२	२०	लोक	लोके
२०५	८	युयु-	र्युयु-
२०७	९	भीति	भीर्ति
२११	१६	कार्य	कार्य
२१५	३	सर्व	सर्व
२२७	८	स्त्रो-	स्त्री
,,	१३	बा	वा
२४१	४	वतत	वर्तत
२५७	१२	इह	इह
२६७	४	गागि	गार्गि
२७१	२१	र्भ	-र्भ-
२७९	२२	कषण	कर्षण
२८७	७	षड	षड्
२८८	७	-र्था-	र्था

ग्रन्थकर्त्रा डा० मङ्गलदेवशास्त्रिणा प्रणीतानां

सपादितानां वा ग्रन्थानां परिचयः—

(संस्कृते)

(१) ऋग्वेदप्रातिशाख्यम्, उवटाचार्यकृतभाष्येण सहितम् प्रकाशक—इंडियन प्रेस लिमिटेड इलाहाबाद।

(२, ३) प्रबन्धप्रकाशः (भागद्वयात्मक)। प्रकाशक—इंडियन प्रेस लिमिटेड, इलाहाबाद।

(४) न्यायसिद्धान्तमाला (द्वौ भागौ)। प्रकाशक—गवर्नमेंट प्रेस, इलाहाबाद।

(५) उपनिदानसूत्रम् (सामवेदीयम्)। प्रकाशक—पूर्ववत्।

(६) उपेन्द्रविज्ञानसूत्रम् (वेदान्त)। प्रकाशक—पूर्ववत्।

(७) आश्वलायनश्रौतसूत्रम् (सिद्धान्तिभाष्यसहितम्) (प्रथमो भागः)। प्रकाशक—पूर्ववत्।

---

*१—वाराणसेय राजकीय स० महाविद्यालयस्याध्यक्षरूपेण ग्रन्थकर्त्रा सपादितानामनेकेषां ग्रन्थानां नामोल्लेखः क्रियते।

(८) आर्यविद्यासुधाकर । प्रकाशक —मेसर्स मोतीलाल बनारसीदास, बुकसेलर्स, चौक, बनारस ।

(९) भारतीयसंविधानस्य(उत्तरार्धस्य)संस्कृतानुवादः। प्रकाशक —Government of India

(इंग्लिशभाषायाम्)

(१०) ऋग्वेदप्रातिशाख्यम् (English Translation, Critical Notes, Appendices etc)। प्रकाशक —मेसर्स मोतीलाल बनारसी दास, बुकसेलर्स, चौक, बनारस ।

(११)Part of the Introduction to the Critical Edition of the ऋग्वेदप्रातिशाख्य, Oxford University Press, Oxford (out of print)

(हिन्दीभाषायाम्)

(१२) भाषाविज्ञान (अथवा तुलनात्मक भाषाशास्त्र), चतुर्थसंस्करण, प्रकाशक—इण्डियन प्रेस लिमिटेड, इलाहाबाद

(१३) भारतीय आर्यधर्म की प्रगतिशीलता (भारतीय संस्कृति के विकास का विवेचनात्मक अध्ययन)।

प्रकाशक—पूर्ववत् ।

(१४) मिना (=प्रेम और प्रतिष्ठा का संघर्ष) ('मिना फन बार्नहेल्म' नामक जर्मन नाटक का अनुवाद)। प्रकाशक—हिन्दुस्तानी एकेडेमी, इलाहाबाद ।

(१५) वेदों का वास्तविक स्वरूप, अथवा—वेदों के महान् आदर्श। प्राप्तिस्थान—मेसर्स मोतीलाल बनारसी दास, बुकसेलर्स, चौक बनारस

(प्रकाशनार्थं प्रस्तुता ग्रन्था)

(१) शतपथब्राह्मणपर्यालोचनम्

(२) ऐतरेयपर्यालोचनम्

(३) वैदिकसूक्तसंग्रह (अनुवादेन, विविधटिप्पणीभि-परिशिष्टैश्च सहित)

(४) ऋग्वेदप्रातिशाख्यम् (उवटभाष्यसहितऋग्वेदप्रातिशाख्यीयसंस्करणस्य बृहद्भूमिकादिसंवलित प्रथमो भाग)

अन्ये चैव विधा ग्रन्था ।